

**ДРЖАВЕН АРХИВ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
МАКЕДОНИКА ЛИТЕРА**

Павел Шатев

ЗАТОЧЕНИЕТО ВО САХАРА – ФЕЗАН

Том 9

ДРЖАВЕН АРХИВ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА МАКЕДОНИКА ЛИТЕРА

Министерство за култура

*Оваа публикација е објавена со финансиска поддршка
на Министерството за култура на Република Македонија*

© Павел Шатев (Милка Шатева), 2013

© Државен архив на Република Македонија и Македоника литература, за ова издание.

Сите права за ова издание се заштитени со закон. Не е дозволено копирање, умножување и објавување на делови или на целото издание во печатени и електронски медиуми или за друг вид јавна употреба или изведба без согласност на издавачите.

Павел Шатев

ЗАТОЧЕНИЕТО ВО САХАРА – ФЕЗАН

Том 9

Превод

Предраг Димитровски

Приредил

д-р Зоран Тодоровски

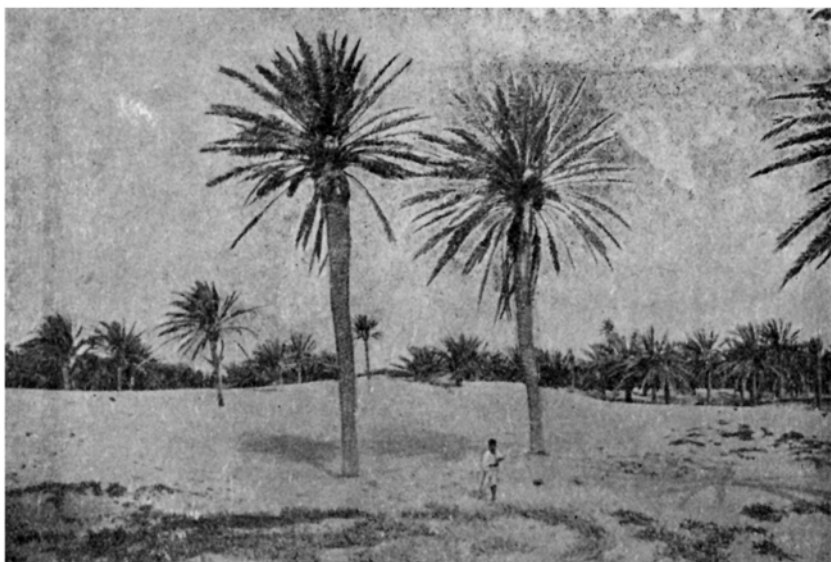
**МАКЕДОНСКИ
ЛИТЕРА**

Скопје, 2013

МАКЕДОНИЈА

Павелъ П. Шатовъ

Заточението въ Сахара-Фезанъ

Изгледъ изъ околноститѣ на гр. Мурзукъ.

СОФИЯ

Печатница П. Глушковъ
1910.

КОН ОВА ИЗДАНИЕ

„Дојрва Македонија ќе ѝ треба да вложува наџори за да сфаќи што е и кој е Павел Шатев. Оваа книга (Солунскиот атентат и заточението во Фезан) ќе ги разлстиа само џочейниите страници на неговата бурна и мачна биографија, зошто живојниот џај на оваа легендарна личност е сместен меѓу оговните на двата македонски Илндена – 1903 и 1944 г“¹.

Проф. Гане Тодоровски

Книгата „Заточението во Сахара – Фезан“, објавена во 1910 година, во Софија, е прв мемоарско-историографски труд на Павел Шатев, со кој тој го најавува својот обемен научен и публицистички потенцијал. Само по две години најплодниот регистратор на македонското револуционерно движење, штипјанецот проф. д-р Љубомир Милетич, ќе ги објави неговите искажувања дадени во 1908 година, преточени во изданието „Солунскиот атентат и заточениците во Фезан“, како дел од „Материјалите за историјата на македонското ослободително движење“² на Македонскиот научен институт во

¹ Гане Тодоровски, Павел Шатев – еден македонски сонувач на апсолутното. Предговор на изданието „Солунскиот атентат и заточениците во Фезан“, Скопје, 1994, 7.

² Ослободителното движение в Македония и Одринско. Спомени и материали, Том II. Солунският атентат и заточеницит в Фезан. По спомени на Павел П. Шатев. Съобщава Л. Милетич, София, 1927, 1-155.

Софија. Подоцна, во 1934 година, овој свој прв мемоарски труд Шатев ќе го прошири и ќе го дополни со спомените „Во Македонија во ропство“³.

Кон оваа едиција на собраните објавени и необјавени трудови, статии, материјали, ракописи и документи на Павел Шатев, целосно го приопштуваме и овој негов прв мемоарско-историографски ракопис, имајќи предвид дека неговото прво издание објавено во Република Македонија во 1994 година, во превод и редакција на Панче Михајлов, беше нецелосно, со извесни скратувања⁴.

Идејата да ги изложи своите доживувања, своите патешествија и заедничката голгота на заточениците во турските зандани, на Шатев му ја предложил проф. Љубомир Милетич при средбите во Софија во 1908 година, кога Шатев штотуку вратен од заточение, на 26-годишна возраст, почнал да му ги раскажува своите доживувања за солунските атентати, за судскиот процес и за заточение во Фезан⁵.

Шатев е единствениот жив гемиџија што може изворно да ни ги пренесе случувањата за солунските атентати и доживувањата на осудените атентатори и другите македонски заточеници, кои цврсто решиле да го положат својот живот во борба против угнетувачкиот режим за слободата на својата поробена татковина. Во книгата Шатев ни се претставува не само како извонреден мемоарски прозаист, туку и како толкувач на македонските историски настани и судбини.

И покрај скромниот придонес во опишувањето на настаните и случувањата, кај Шатев се забележува еден смел и самоуверен патриот оддаден до фанатизам на македонското револуционерно дело, цврсто верувајќи дека неговиот чин ќе придонесе за македонската ослободителна кауза, која му е повредна и од неговиот живот. Сите непријатности и патила Шатев храбро ги поднесува, без да потклекне на предизвиците на тешкиот заточенички живот и да падне со духот, горд на сознанието за правото на народното дело.

Своите доживувања Шатев ги опишува со многу детали, описи и историски податоци на местата низ кои поминувал, а особено историските, природните, географските, стопанските и културните

³ Павелъ П. Шатевъ, Въ Македония подъ ропство. Солунското съзаклатие (1903 г). Подготовка и изпълнение, София, 1934.

⁴ Павел Шатев, Заточението во Сахара - Фезан. Предговор и превод од бугарски јазик: Панче Михајлов, „Матица македонска“, Скопје, 1994.

⁵ Види фуснота бр. 2.

карактеристики на областа Фезан. Тоа му овозможило не само свежите сеќавања од две години по враќањето од заточение кога ја напишал книгата, туку и дневникот што го водел од судењето во Солун до неговото амнестирање и враќање во Македонија. Секако дека при подготовката на книгата Шатев консултирал, како што се гледа од фуснотите, и дополнителна литература за земјата во којашто бил заточеник.

Во својот мемоарски запис Шатев главно се задржува на патувањето на осудените македонски атентатори, меѓу кои бил и тој, и заточениците од Солун преку Смирна до градот Триполи, а оттаму преку сахарската пустина до градот Мурзук во Фезан. Првиот дел од книгата ги содржи судењата на гемициите во солунскиот суд, доживувањата и патилата на заточениците до крајната дестинација, градот Мурзук, и секојдневниот живот во затворот, амнестирањето и враќањето на заточениците во Македонија, кои се одликуваат со мошне силни драматични моменти. Во вториот дел од книгата Шатев ни се претставува како добар познавач на спецификите на Фезан, посебно на населението (арапските племиња), начинот на живеење, етнографијата (обичаите), климата, почвата (флора и фауна), религијата и др. Покрај тоа, Шатев дава и прилог на историјата на истражувањето на Африка и Сахара од страна на европските истражувачи и патописци.

Во книгата Шатев првпат, што е мошне значајно за македонската историографија, дава и список на 50 македонски заточеници во Фезан по окрузи, како и портрети на македонските гемиции: Марко Бошнаков и Милан Арсов.

Приопштувајќи ѝ го овој прв мемоарско-историографски труд на Павел Шатев на македонската јавност, неизбежно е да се потсетиме на препораката на проф. Гане Тодоровски: „Само *џоџаш*, кога ќе *џо* исчи*џ*аме целоку*џ*нио*џ* Шай*џ*ев, како дело и како збор, ќе успееме да сфатиме колкава духовна величина сме имале во овој мно*џ*ус*џ*ирадалник“⁶.

Скопје, декември 2013 *џ*од.

Д-р Зоран Тодоровски

⁶ Гане Тодоровски, Павел Шатев – еден македонски сонувач на апсолутното. Предговор на изданието „Солунскиот атентат и заточениците во Фезан“, Скопје, 1994, 7.

*Човек го минува својот живот
размислувајќи за минатото, него-
дувајќи од сегаашноста
и претерејќи пред иднината.*

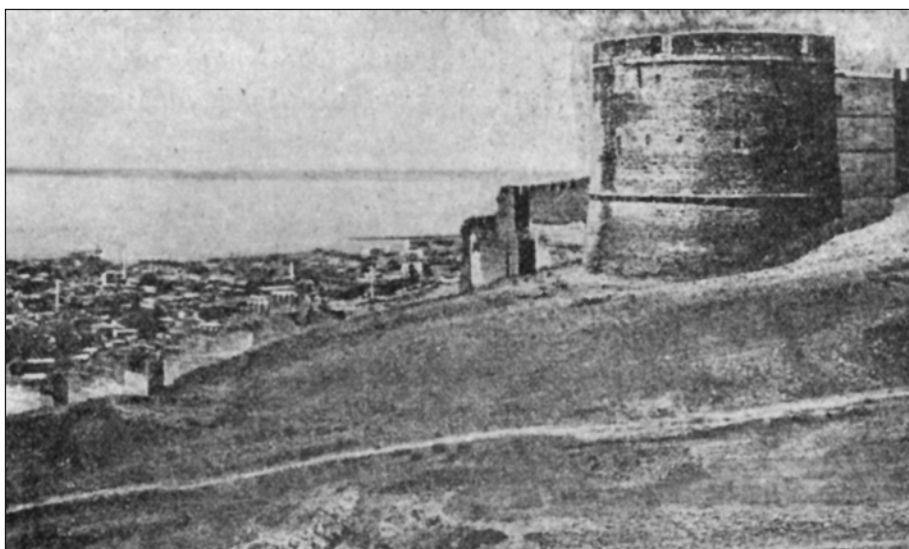
Во затворот

Завршија веќе сите формалности. Завршија долгите испрашувања, што имаа цел да ја докажат нашата вина и претходно подготвуваните планови за организирањето и извршувањето на солунските атентати во април 1903 г. Сфатив дека власта ништо суштинско не дознала, а судиите се задоволија со нашите „признанија“ и почнаа да ги вртат страниците на казнениот законик. Пресудата беше одредена и неа ја знаеја и судиите, и обвинетите и заинтересираните. Остануваше само таа свечено да се објави заради смирување на уплашените и загрижените.

Утрината на 24 мај 1903 г. нè извадија од подрумот на привремениот политички затвор во Солун – „Беас-куле“, каде месец и половина живеевме во услови во какви што живеат ноќните животни – бувовите и кукумјавките. Впрочем, ние брзо навикнавме на нив, зашто со таквото подземје бевме доброволно запознаени уште пред да го минеме затворскиот праг. Кога го напуштавме темниот и влажен подрум, ходниците беа преполни со војници и полициски агенти. Еден по еден излеговме од влезната врата на крепоста и едно одделение војници, сите облечени во парадна униформа, веднаш нè заобиколи од сите страни и тргнавме кон зградата на воениот суд. Трогателна, но истовремено и величествена поворка. Требаше да се решава судбината на неколку лица, кои одамна беа помирени со неа и беа подготвени ладнокрвно сè да прифатат: затвор, окови, бесилка, смрт.

Судницата беше преполна со луѓе, сите високи граѓански и воени чиновници, претставници на сите европски влади, на разни финансиски институции, трговци, индустријалци... Судиите, сите воени, во парадна униформа седеа на канабиња во средината на салата, а

спроти нив, во функција на претседател, и командантот на третиот воен корпус Едип-паша. Откако се прочита обвинителниот акт, врз основа на чл. 54, 56 и 58 од турскиот казнен закон, нè осудија на смрт. По објавувањето на пресудата, повторно нè однесоа во подрумите (занданите) за да ја чекаме императорската санкција. Занданите беа веќе адаптирани: леглата извадени, а вратите отворени и на секоја врата, не по еден како порано, туку по двајца војници со голи бајонети и по еден офицер. Ги чекавме последните минути за да се простиме со Божиот свет. Наредниот ден, т.е. по едно деноноќие, ги напуштивме занданите – нè однесоа во Солунскиот централен затвор „Еди-куле“.

Еди-куле

По претресот што го направија стражарите во присуство на директорот и на неколкумина офицери, влеговме во затворот. Претресот беше детален за да не ни останало уште некое парче динамит – материјал страшен за Турците, на чиј звук и мирис тие сè уште не беа навикнале. Иако очекувавме девет, ние минавме низ седум мали дрвени и железни врати и влеговме во еден двор, а од таму во една долга и широка сала. Таа беше преполна со затвореници од кои повеќето беа Бугари од сите општествени слоеви: свештеници, учители, трговци, работници, земјоделци. Погледите на сите им беа насочени спрема нас. Нè гледаа од глава до петици и како да сакаа во нас да видат нешто посебно. Попусто... и ние бевме луѓе како нив, па и нашата пресуда не се разликуваше од пресудата на мнозина во солун-

скиот централен затвор. Радосни што по месец и половина повторно успеавме да се собереме заедно, почнавме како и секогаш интимно да разговараме. Тема на нашите разговори беа атентатите, нашите другари кои загинаа во борбите и долгите, бесмислени измачувања и испрашувања на кои бевме изложени пред воениот суд. За тоа време, мнозина од затворениците продолжуваа да нè гледаат. Многумина, пак, од неосудените не смееја дури ни да зборуваат со нас, а осудените спокојно доаѓаа и разговаравме. Еднаквата судбина прави луѓето да бидат блиски и пријатели, исто како што истиот интерес на една категорија луѓе ги тера да бидат солидарни, пријатели и роднини. Власта во затворот се посомнева во нашите блиски разговори и по еден ден нè разделија еден од друг. Нè сместија во одделни простории, со други затвореници, па потоа неколку месеци само од далеку се гледавме.

Во тоа време востанието во Македонија се разгоруваше, а солунскиот централен затвор се преполни со затвореници. Во него имаше повеќе од 1.800 души, од кои над 1.300 Бугари и сите обвинети или осудени за политички престапи. Секојдневно пристигнуваа нови и нови групи од сите краишта на вилаетот, од Серско, Кукушко, Гевгелиско, Струмичко и др.

Во април 1904 г., како последица на една општа политичка амнестија, речиси сите политички престапници беа ослободени. Ние бевме изземени од неа, па останавме зад затворските сидини. Во текот на неколкуте месеци поминавме долги тревоги и измачувања, зашто бевме принудени да живееме заедно со отворени криминалци, убијци, крадци, разбојници и луѓе од разни народности: Турци, Бугари, Грци, Власи, Евреи, Курди, Ерменци и др. Секојдневни собири и препирки по расни, религиозни и национални прашања. А, и самоволието на власта ни го „разубавуваше“ животот во затворот. Подложени на физички и морални измачувања, окови, зандани, камшици – воопшто, сè што го уништува секое човечко достоинство. Три години живеевме меѓу затворските сидини, исчекувајќи го последниот миг – смртта. Законот ни ја гарантираше, меѓутоа „логиката“, или можеби посебните околности во кои се развиваа настаните, ја заменија. Ако има нешто што е посилено од законот, каков и да е тој, тоа се животот, борбата и реалноста.

Годините и месеците лесно минуваа, а ние тоа и не го забележувавме, ама деновите, часовите и минутите добро ги чувствувавме. Тие беа „долги како вечност“. Ги преживувавме со трепет, воздишки и надежи – единствената утеха на затвореникот. Наспроти сите пали-

јативни мерки со кои надлежните сметаа дека земјата ќе се смири, духот во народот и идејата за слобода и рамноправност дури ни за миг не стивнаа. Борбата продолжуваше, бројот на борците се зголемуваше, а затворите се преплавија. Во почетокот на април, од Скопје во солунскиот централен затвор пристигна една група осудени за политички престапи на чело со револуционерите д-р Петар Кушев и Т. Лазаров. По нив, од битолскиот централен затвор пристигна втора група на чело со неколку војводи, организатори и раководители на неколку револуционерни реони, сите со тешки пресуди, меѓу кои Алекси Г. Џорлев, Б. Симеонов, Сим. Д. Шишков, Ив. Битраков и др. Во затворот вриеше од луѓе, кои жестоко го почувствуваа турскиот автократски режим. А, во такви околности нема шеги и врева. Прогонувани и угнетувани надвор, Бугарите се чувствуваа „спокојни“ само во затворите. И во такви „епрувети“, разделени во животот, се среќаваа луѓе познаници, пријатели од детството, другари според идејата и борбата. Така, затворите беа места каде што Бугарите можеа „слободно“ да се сретнат, да разменат мисли и да ги зацврстуваат своите надежи, со еден збор, места каде што повеќе одеа за поклонение, отколку за да се поправат во однесувањето, како што сметаа официјалните лица.

За да ја задуши националната свест на Бугаринот и за да ја потсмири разбунтуваната општествена совест, турската власт побара „ефикасни“ средства. Најпрвин таа го испроба јатаганот, но откако не доби ништо, пристапи кон бесилките и најпосле кон заточеништвото. Погрешна илузија со која се задоволуваат реакционерите! Еден човек, колку повеќе страда и колку повеќе се оддалечува од својата родна земја, тој уште повеќе се приврзува кон неа и уште повеќе ја сака. Му останува само тагата во чија замена тој има морална утеха дека страда за правдата и за вистината. Задоволен од тоа дека каузата продолжува, тој заборава на сите маки и измачувања, па дури и во моментите кога ги трпи и ги преживува, го игнорира сето тоа и самиот станува само набљудувач.

Првите (1895 г.) и вторите (1901 г.) македонски заточеници минаа тивко, едните на Родос, а другите во Подрум, за да го покажат патот „кон Голготата“. По нивното враќање, ги наследија тројцата заточеници, кои беа завлечени уште подалеку во внатрешноста на Мала Азија – во Дијарбекир (1903 г.). Но, едвај да стигнат и до Македонија, среде општиот шарм на „убавите“ реформи и уште поубавите европски реформатори, Бугаринот повторно си ја пееше својата песна. Затворите се полнеа, а заточенијата продолжуваа.

Еден убав пролетен ден, на 23 април 1906 година, во затворот беше дадена тревога. Нè известија дека ќе тргнеме на заточение. Почнаа да тропаат железата – нè оковаа. Стражата подготвена, а ние двајца по двајца, откако се збогувавме со останатите наши другари, ги напуштивме последните неподвижни решетки на затворската врата за да влеземе во други, формирани од пушки, сабји и бајонети.

На пат за заточение

Еден долг и правилен ред од 156 души, сите во окови, весело и гласно минувавме по солунските улици, громогласно пеејќи револуционерни песни. Стигнавме пред управната зграда кога заечи песната:

„Зората веќе грее,
честа нè повикува в бој,
за правда кој сака,
да стапи во нашиот строј.“

Поворката минуваше по солунската многуилјадна чаршија, а песната продолжуваше:

„Не сакаме ние богатство,
не сакаме ние пари,
туку слобода сакаме,
и човечки правдини.“

Морето веќе се гледаше кога громогласно пеевме:

„Прости, прости, народе несреќен...“.

Бевме речиси на самиот брег. Таму, пак, почнавме:

„Жив е тој, жив е...“.

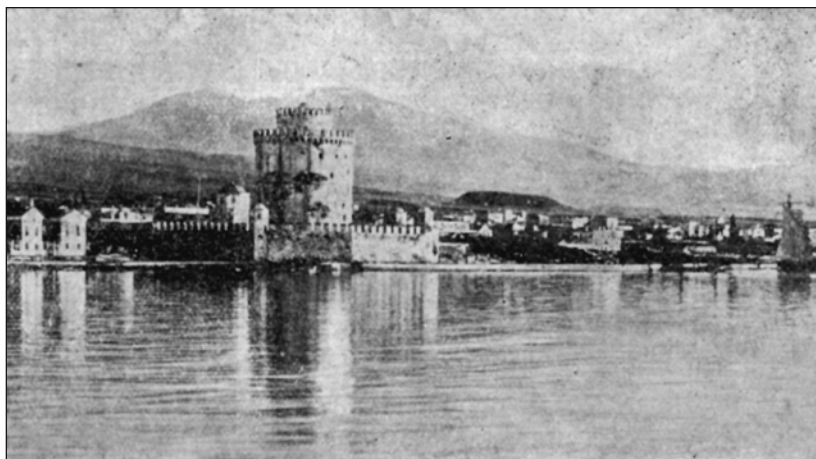
Не знам дали за да ѝ даде поголемо значење на поворката или за да ја манифестира посилно својата надмоќ, власта по секој отпеан стих одговараше со топовски салви.* Тој ден за првпат по солунските улици се пееја револуционерни песни. Тоа беше првата манифестација какви што подоцна солунските сидини ќе видат уште многу други.

Трговскиот град Солун едно време малку се вознемируваше од какви било внатрешни негодувања. Неговите жители гледаа само на берзата и на царината. Тие со едната рака црпеа „солена вода“ од морето и ја продаваа внатре во земјата. Задоволни од добивката, мирно си спиеја. Настаните во 1903 година ги натераа да се подза-

* Истиот ден беше Бајрам.

мислат, па дури и да страхуваат кога стануваше збор за Бугарин. Но, навистина, колку бргу се навикнаа! Додека минуваше поворката, по целиот пат од управниот дом до самиот морски брег, солунските граѓани стоеја од двете страни на улиците и со голема восхитеност ги гледаа заточениците. Од големите бајонети со кои нè обиколуваа, нашите блиски не можеа да ни се приближат за да се ракуваат со нас, а офицерите се покажаа со корави и студени срца.

Далеку во морето стоеше бродот што требаше да ги собере прогонетите, а еден голем чамец бавно се движеше покрај новоизградениот кеј за да нè однесе на бродот.

Беас-куле

Сонцето веќе заоѓаше, а брановите во Солунскиот Залив се засилуваа и го заплиснуваа брегот. Како и тие да беа возбудени, па протестираа.

Откако чамецот се одалечи од брегот, многубројната публика наредена на кејот на пристаништето мавташе со бели марамчиња. Блиските за последен пат се простуваа од своите синови, браќа и пријатели.

Откако се сместивме на бродот, во придружба на двајца полициски претставници до нас дојде едно лице, кое ни даде скромна сумичка пари, собрани од протестантската црковна општина во градот.

Сонцето се скри зад хоризонтот. Луѓето излезени на вечерна прошетка по брегот едвај се забележуваа и убавиот изглед на Солун се изгуби. Во целиот град блеснаа ламбите. Бродот засвири и тргна, а ние гледавме само една долгнавеста линија од ламби, што ја освет-

луваа крајбрежната улица. Огнена линија веќе силно ја обележуваше границата меѓу водата и копното. Брановите на Белото Море нè понесоа повторно оковани во вериги и нафрлани во едно мало одделение на бродот „Constantinople“, кој беше преполн со патници и војници. По една тешко мината ноќ, в зори се најдовме пред полуостровот Касандра и се насладувавме на неговите гори, што веќе беа обраснати со зелена шума. Вечерта, кога сонцето веќе заоѓаше, бродот наближи до брегот на полуостровот Света Гора. Некоје тивко ветре ни ја донесе пријатната миризба на светогорските вечно зелени маслинови дрвја. Изутрината долго време патувавме покрај брегот на светиот полуостров и се воодушевувавме на убавите глетки на некои од манастирите и ќелиите, расфрлани по височините и обиколени со високи зелени дрвја.

Света Гора

Ветрот се засили и од долгото лулање на бродот почнавме да повраќаме. Сите велеа – „морето нè фати“. Едни на палубата, други на скали, трети во потпалубата – сите насекаде повраќаа. Едни ќе завршат, други ќе почнат. Првите се смеат, вторите легнати смукаат во устите лимони, а повеќето бледи и свиснати, како да боледувале од долготрајна треска. За сето време бродот упорно се бореше со жестоките бранови. Сите зафатени од морската болест и сместени во потпалубата веќе наближивме до Кавала. Во пристаништето бродот се задржа околу 6-7 часа и на него се качија неколку претставници на поголемите трговски куќи. Информирани за нашето пристигнување, дојдоа да ги видат бунтовниците. Како да мислеа дека ќе видат

лавови. На тие луѓе, ограничени во животот и предадени исклучиво на трговијата, чудно им изгледаше што луѓе од секакви професии – свештеници, учители, трговци, земјоделци, беа врзани со железа. Бродот застана на средината на пристаништето и куќите во градот, распоредени амфитеатрално, изгледаа натрупани една врз друга. Од едната страна на бродот се гледаше новиот град Кавала, исклучиво со трговски продавници, а покрај самиот брег на морето модерно изградени убави куќи. Од другата страна на бродот се гледаа стари куќи – работничкиот квартал. Кавала е трговски град, преполн со работници, мажи, жени и деца. Тука наоѓаат егзистенција околу 20.000 работници, кои преработуваат тутун, кој се носи од Скече, Драма и Сер и се извезува во странство. Најквалитетниот тутун во Македонија се прекупува од трговците во Кавала, претставници на европски и американски компании. Бродот тргна вечерта и како намерно бавно да се движеше, а нашите погледи беа свртени кон север... Едни покажуваа каде е Пирин, други Родопите, а трети раскажуваа разни епизоди од животот кога биле во обиколка на тие планини. Изутрината, на 25 април, за среќен пат ги свртевме погледите кон убавиот Дедеагач и неговата околина. На тргнување, далеку во морето видовме чад, што излегуваше од оџакот на еден брод. Тој се приближи и нè одмина. Се враќаше во нашата татковина, а ние пак ја напуштавме... Пред нас се покажуваа разни глетки, една од друга поинтересни, сонцето веќе заоѓаше кога пристигнавме во преминот Дарданели, на чиј влез има висок морски светилник, а од спротива ни се распостилаше нискиот азиски брег. Доцна во ноќта пристигнавме на островот Митилин. Градот личи на триаголник, продолжен во еден од аглите во основата. Во тој агол на градот имаше многу убави градини со маслинови, лимонови и портокалови дрва, а целата околина беше потоната во зеленило. По пат за Смирна, два часа се насладувавме на убавите месности на тој остров. Изутрината на 27, пристигнавме во смирненското пристаниште. Смирна се протега покрај морскиот брег и врз неколку високи ридови, опсипани со кипарисови дрва. Благодарение на географската положба, тој во последно време е еден од најзначајните трговски центри во Турција. По улиците се забележуваше голема живост, а во пристаништето имаше неколку десетици бродови, многу едреници и безброј мали бротчиња, што се движеа наваму-натаму покрај брегот на пристаништето. Во групи се симнавме од бродот и излеговме на брегот каде што нè пресретнаа 40-50 стражари со двајца офицери. Се построиравме во колона и тргнавме. По главните улици, смирненските

гамени извикуваа: „Реформи, реформи“ – продавајќи еден дневен француски весник, што беше редактиран од еден Грк и двајца Евреи. Ние во Македонија, си велевме, бараме реформи, а пак тие се продавале по улиците во Смирна. На пат кон затворот минавме низ самиот двор на смирненската управа, а од балконот внимателно нè гледаше валијата Камил-паша. Смирненскиот затвор беше преполон со затвореници. Не сместија во еден посебен помошен објект, што служеше како привремен затвор. Сите влеговме во една широка и долга просторија и само по еден час наутро и навечер нè пуштаа во дворот. Наредниот ден издвоија 35 души од нас, од кои осудените на по десет години отидоа во Подрум, а осудените на 15 години на Родос. Другите, три недели останавме во смирненскиот затвор. Од гласовите што се ширеа разбравме дека ќе бидеме поделени на неколку групи, но кои од нас и кога ќе заминат, никако не можевме да дознаеме.

Поголемиот дел од смирненскиот затвор е старо, ниско, камено здание и сосема неудобно за живеење. Останатиот дел (новиот затвор), исто така ниско и долго здание, е направено од тули и камен, но е многу подобро осветлено од првото. Во смирненскиот затвор имаше 34 души Ерменци, обвинети како соучесници во подготвувањето атентати врз некои државни и трговски институции во Смирна и во околината. Вистинските организатори на споменатите неуспешни атентати биле избегани во странство, а повеќето од присутните беа невини. Тие живеаа во многу лоши услови, какви што беа во крајно валканиот влажен и темен смирненски затвор.

На 15 мај нè построија во три одделни колони (во првата 12 души, во втората 13, а во третата 26 души) и се упативме кон пристаништето. Дента беше многу жешко и додека ги минавме смирненските улици сите се облеавме во пот. Улиците беа преполни со љубопитни набљудувачи, а ние одевме еден зад друг. Стражарите – сите диви арнаути – врескаа да одиме побрзо, зашто кога оние првите ги забрзуваа чекорите, тие во средината застануваа божем последните не можат да ги стигнат. Сите, натоварени со алишта и други дребулии и оковани околу врат, едвај по два часа стигнавме до брегот. Аѓутантот на валијата дојде кога веќе бевме на самиот брег и благонаклонето на некои од нас ни соопшти дека ќе одиме во африкански Триполи (Гарб-Тарабулус). Вечерта бродот „Konstantinia“, командуван од капетанот П. Аргиропуло, тргна директно за Триполи. Бродот беше голем, чист и немаше многу патници. На палубата имаше многу празно место, но таму не нè оставаа. Де-

ноноќно, се разбира повторно врзани така со синцири, бевме во потпалубата и во групи, наутро и навечер, нè вадеа по пет-шест минути на палубата колку да се измиеме. Ние бевме мнозинство на бродот, а стражари имаше 13 души. Неколкупати побаравме да ни ги извадат синцирите од вратовите, но жандармерискиот поручник Љутфи не дозволуваше. Тој се плашеше од нас. Нè лажеше дека штом ќе го минеме островот Крит ќе го стори тоа, но залудно му се молевме на тој фанатик. Оковите, што ни ги сечеа вратовите, удираа по земја и кога го минавме прагот на затворот во Триполи. Цели седум деноноќија постојано во железа! Без никакво телесно раздвижување, коските ни беа како скршени. Наредени во редица, ние се забавувавме со досетки, а во нашите мисли во мрачни црти ни се отсликуваше Фезан, во кој бевме заточени. Навечер херметички го затвораа излезот од каде што преку ден го гледавме небото, а по него, макар и кратко, до нас стигнуваа сончевите зраци. Затвореник и сончев зрак! Каква среќа! Каква споредба! Навистина, колку жестока е понекогаш природата! Во темната потпалуба, каде само понекаде светкаа цигарите, по долгите разговори придружени со длабоки воздишки, покрај благите и горчливи спомени од минатото и соочен со неизвесната иднина, заспивав едвај по полноќ или, подобро речено, се мачев да заспијам за да заборавам на сè. На тешки маки сонот е најдобрата забава, а истовремено и голема утеха за затвореникот. Во мислите пренесен на сосема други места, несвесно чувствував задоволство, но попусто! Колкаво беше разочарувањето кога при преместување или несвесно раздвижување на некој од затворениците почнуваа да тропаат железата... Тие веднаш потсетуваа дека сум затвореник окован во синцири! Третиот ден на бродот исчезна еден Грк, поранешен разбојник, кој ни се придружи во Смирна. Него најверојатно го скрија неговите соплеменици – морнари, велејќи дека се фрлил во морето и ја покажуваа неговата шапка, што сè уште плуташе по површината на водата. Реално, копното беше блиску. Можно беше човек пливајќи да стигне до него, но во никој случај не можеше да излезе на суво, зашто брегот беше многу висок и стрмен. Неколку часа пред да се стемни, бродот пристигна во пристаништето Ханеја и разбојникот таму се појави. Бродот застана далеку, бидејќи ханејското пристаниште не е згодно за да можат бродовите да се доближат до кејот. Од далеку, низ тркалезните прозорчиња на бродот, ние го гледавме Крит. Изутрината, по изгревањето на сонцето, излеговме на палубата, а далеку во градот над едно високо здание се вееше критското знаме. Тоа кај сите

нас ги оживеа надежите. Еден ден, си велевме, така ќе се вее и македонското знаме. Градот, модерно изграден и опкружен со зеленило, се протегаше долго покрај брегот. Над самиот град се издигаше една висока и гола планина, на чиј врв сè уште имаше снег. По улиците во градот гледавме луѓе со убави црни униформи и бели шапки. Тоа беше критската жандармерија. Кај нас дојдоа префектот на градот и неговиот помошник. Едно време – рече тој – островот бил место на безгранични самоволија, но со скапи жртви го стекнал спокојството, што го поставило на патот на прогресот и благосостојбата. Криканите, кои беа дојдени на бродот, ни изгледаа како сосема други луѓе. Физички тие беа здрави, подвижни и весели. Каква предност имаа во однос на нас? Слободата, што ја имаа, ги беше преродила, а во нивните вени, чиниш, крвта им беше обновена. Навистина, колку благотворно се одразува слободата врз еден народ, кој самиот ја стекнал и ја чува со заеднички напори и скапи жртви!

Бродот тргна на запад и по неколку часа веќе не се гледаше никакво копно. Ни остануваа уште три деноноќија. За време на целото патување времето беше добро, а морето мирно и светло како огледало. Тоа беше наша единствена олеснителна околност по патот, покрај сите незгоди и заморувачките синџири, што ни ги разранија вратовите. Во случај на евентуална бура во морето, ние сите едноставно ќе се удавевме од количеството материи, што со голема брзина ни излегуваа од устите. Тие материи, со кои убаво се запознавме кога минувавме покрај брегот на Света Гора, придружени со нивната специфична киселеста миризба, едвај не нè тераа со часови да стоиме исправени на нозе, сè додека не се најдеше некој почовечен морнар, се разбира за соодветна награда, да ни ги исчисти леглата и алиштата. Исцрпени до последните сили од постојаното седење на едно исто место и од тешките синџири, со големо нетрпение чекавме да видиме копно.

Безизлезната ситуација во која се наоѓавме – доволен знак за нашиот натамошен живот – навестуваше да очекуваме само лошо. Заклучоците до кои доаѓавме по долгите разговори, беа крајно опасни за нас. Сепак, човек подложен на најлоши испитувања и страшни измачувања губи секаква логика и многу лесно се препушта на сосема екстремни чинови. Природно, екстремните средства не можат да ни донесат и екстремни резултати. Почнавме да размислуваме како да најдеме средство за да се ослободиме од веќе неподносливата ситуација во која се наоѓавме и конечно да најдеме каков било спас. Каде, со што и како? Тоа беше темата на нашите совету-

вања. Речиси сите се согласивме да се решиме на еден чекор, единствено можен во дадениот момент – да почнеме да се тепаме меѓу себе, по што, се разбира, стражарите ќе се доближат до нас за да нè разделат. Согласно со утврдените затворски правила, тие ќе нè разделеа едни од други, а за да дојде до тоа, барем на пет минути ќе ни ги извадеа синцирите од вратовите. Во тие пет минути, имено, тие што ќе беа ослободени од железата требаше да ги нападнат стражарите и откако ќе им го одземеа оружјето, ќе го уапсеа самиот капетан и ќе го принудеа, наместо да нè истовари на африканскиот брег, бродот да го упати кон островот Малта. Меѓутоа, смртта на нашиот другар Ризо Трајков го смени планот. Мора да се признае дека и некои од нашите другари, луѓе со поинакви сфаќања и со слаба енергија, почнаа да страхуваат уште при договарањето. А, во студениот труп на покојниот, послан на еден крај од потпалубата, ја гледаа и сопствената смрт. Тие едноставно трепереа... Покојниот, родум од с. Ошани (Гевгелиско), беше на 35 години. Тој одамна боледуваше од туберкулоза и физички беше многу слаб. Истиот ден, на 20 мај, беше извршен и неговиот погреб. Еден дел од нас излеговме на палубата, каде на едно повисоко место беше поставено телото на умрениот. Од лево стоеше поголемиот дел од екипажот на чело со капетанот, од десно – стражарите со офицерот, а спроти мртовецот – ние со оковите! Морето беше мирно, а сонцето веќе доволно високо на хоризонтот. По читањето на соодветните молитви од страна на свештеникот Георги Василев, ние почнавме да ја пееме песната: „О, мој Боже, прави Боже“! (Хр. Ботев) и телото на починатиот наш другар беше спуштено во морето. Брановите засекогаш го проголтаа...

Наредниот ден, далеку во морето едвај се забележуваше една тенка жолта линија – тоа беше африканскиот брег. Со доближувањето на бродот, линијата се зголемуваше и почнаа да се забележуваат и дрвјата. Африканскиот брег, изложен на жешките сончеви зраци, претставува една еднолична жална слика. Градот Триполи сè уште беше далеку. Кога наближивме до тврдините, бродот силно и долго засвири и застана. Сите помисливме дека се случила некаква несреќа. По малку, до бродот се доближи еден чамец и тој почна повторно полека да се движи, чиниш крадешкум влезе во пристаништето. Тогаш разбравме дека поради многубројните подводни карпи тој не смееше да се движи сам, туку чамецот му го покажуваше патот. Кога излеговме на палубата, пред нас се појави една чудесно убава глетка, каква што немавме видено – поставеноста на градот,

градбата на куќите заедно со многубројните градини преполни со палми и со чудни, за нас непознати растенија.

Триполи има многу убав надворешен изглед. Куќите се навидум нови, а улиците планирани. Најубав изглед му даваат градините со палми, портокалови и лимонови дрва, како и аленадрите со разнобојни цветови. Тој е распослан во рамнина и целиот се гледа оддалеку. Уште од бродот се мачевме да откриеме кое од зданијата е затворот. Едни покажуваа на едно четириаголно жолто здание, а други велеа: „Еј, тоа белото, долгнавестото треба да е затворот“, додека трети се сомневаа, бидејќи сите беа без покриви. Ние сакавме да видиме покриви на куќите како кај нас. Покривите на речиси сите куќи се плочи со разновидни тераси и балкони. Вечерно време, под јасната и светла месечина и тивкиот свеж ветер, што доаѓа од страната на морето, жителите седат на тие места и вечераат, а летно време таму дури и спијат. Дождовницата, што паѓа на тие плочи, се собира и низ цевки се спушта длабоко во земјата. Таа служи за чистење и за перење, а сиромашните дури и пијат од неа. Далеку во градот, овде-онде штрчат минарињата на џамиите – карактеристичен белег на муслиманските градови. На самиот брег на пристаништето има една римска триумфална арка, подигната од некој квестор (началник) во чест на императорите Марк Аурелиј и Луциус Аелиус Верус. Скулптурата на таа арка не е многу убава, но сепак е добро сочувана.

Уште на брегот нè пречекаа голем број полициски агенти, стражари и неколку офицери. Сите не гледаа со посебна љубопитност. Немаше веќе многубројна публика како во Солун и Смирна. По улиците бавно се движеа жолти, мургави и црни луѓе, облечени во долга бела облека. Тие беа локални жители, кои спрема нас нè пројавуваа никаква љубопитност. Најпрвин, низ една полукружна врата влеговме во крепоста, потоа минавме низ неколку кривулести и тесни улици и застанавме во еден широк двор. Детално нè претресоа и ни ги прегледаа алиштата, потоа ни ги тргнаа железата од вратовите и еден по еден нè внесоа во затворот. Директорот на затворот по име Осман, родум од Србија и бегалец во Скопје, каде што неколку години бил постар стражар, а потоа бил унапреден во чин потпоручник и испратен во Триполи, беше многу груб човек. Уште кога нè виде, тој се разгневи и нè пречека со многу навредливи зборови. Но, изутрината сосема го измени својот однос и почна љубезно да разговара со нас. Првиот ден од нашето пристигнување му ги разбуди спомените од минатото... Го опфати фанатизмот својствен за секој Турчин и тој почна со безумно однесување. Изутри-

ната сфати дека и ние сме луѓе како и сите други и дека сме настрадале од глупавата турска администрација и безумното правосудство!

Затворот во Триполи е поделен на три одделенија: Карака, Белос и Јени хапсхане (нов затвор). Првите две се стари зданија, многу необично изградени, но отпосле добро осветлени. Затворот беше преполн исклучиво со локални Арапи и за нас едвај се најде место. Нè поделија на три групи за секое одделение. Повеќето од затворениците беа осудени за убиство или за разбојништво. Нè зачуди нивната издржливост. Една бела, тенка и долга риза и едно волнено, широко и долго платно – ахрам – беше нивната облека. По цели години лежат врз голи рогозини, распослани врз плочите на затвореничките простории, ама сепак се живи и здрави и со развиени мускули. Храната, како и во сите други затвори во Турција, е многу скудна – само по еден килограм леб дневно. Испечено брашно, потоа добро сварено, станува како тесто и во средината се става по малку растително масло – тоа е вообичаеното јадење на затворениците. Тоа се вика *безин*, но има и друго, речиси слично на него, наречено *земийа*.

Како и да е, ние се сместивме во затворот на нашите места и со голема љубопитност ги гледавме Арапите – луѓе какви што дотогаш немавме видено. Во еден ходник – единственото место каде што затворениците се шетаа – мнозина се движат наваму-натаму. Една група застанува кај друга, почнуваат мавтања со рацете и ракувања, а истовремено усните на сите брборат нешто, што ние не го разбираме. Ние се смеевме, а исто и тие. Понатаму други две групи постепено се одалечуваа една од друга и на висок тон разговараа нешто. Ние мислевме дека се караат меѓу себе. Тие зборуваа со таква интонација по што кај нас треба да се очекува тепање. Внимателно се оддалечувавме од нив, за да не настрадаме за време на тепачката, но кога се приближувавме до други, повторно истото го гледавме. Најпосле разбравме дека тие едноставно се ракувале, а мафтањето со рацете им било знак на уважување и почит. По цел ден затворот ечеше од џагор. Едни, собрани покрај решетките правеа нарачи, други разговараа со дојдените нивни роднини, родители и познати, а трети со часови тананикаа или повеќе со пискави гласови пееја некакви арапски песни. Вечерта, по дадениот знак, сите се прибираме во своите простории. По ходниците остануваа само стражарите, кои од време на време го заглушуваа затворот со звуците на своите сврчиња. Мислевме дека вревата ќе престане, ама

што да видиме? Арапите, откако влегуваа во своите простории, почнуваа да се собираат на купче и само двајца или тројца како слуги се движеа низ нив. Мислевме дека меѓусебно се советуваат или, пак, дека кројат некакви заговори. Ние не бевме нови затвореници. Меѓу нас имаше луѓе што добро ги познаваа затворите, режимот и животот во нив. Знаевме дека ноќно време се забранети секакви собирања во групи. Но, тука не беше така. Друг континент, друг затвор, други луѓе, други обичаи. Колку од љубопитство, толку и од страв, ги прашувавме тие што знаеја турски, зошто се собираат?

„За да пијат чај“, ни одговараа.

Арапот секој ден и секоја вечер, во пустината или во својот дом, е навикнат да пие чај. Без него мнозина не можат ниту да работат, ниту да спијат, исто како што кај нас мнозина не можат без тутун. Пред секоја група наредена во круг поставуваа мали софи, а на секоја од нив по пет-шест мали чашки. Потоа еден од присутните седнуваше на колена и во чашките налеваше густ чај и повторно го враќаше во чајникот, откако одвреме-навреме го вкусуваше сосема малку за да му го провери вкусот. Тоа траеше неколку минути, а потоа се полнеа сите чашки. Секој ја земаше својата, го вкусуваше чајот и пак ја оставаше. Така, едно десетина минути. Потоа по еден од секоја група почнуваше да пее, а останатите продолжуваа да пијат од чајот сè додека секој не испие по три чашки. Откако пејачот ќе испееше една или две строфи, другите почнуваа еден рефрен речиси ист за сите песни. Рефренот беше само од звуци, испуштани со повисок или понизок глас, но горе-долу наредени во правилна хармонија. По половина час, почнуваа да пејат од сите простории. Општи извици, што повеќе наликуваа на меланхоличен плач, отколку на каква и да било хармонија. Просториите на затворот, едвај осветлени од мали кандилца, наликуваа на вистински пештери во кои се нашле некои ноќни животни...

Така продолжуваше до полноќ. Трубата засвируваше за спиење. Стражарите со свирчињата веднаш се надоврзуваа на еден необичен начин. За час настапуваше гробна тишина. Дури ни соседите со леглата немаа право да разговараат. Тие што ќе ја нарушеа тишината, без никакви приговори ги чувствуваа ударите на стаповите. Примерна дисциплина...

Таму, во затворот, собирите се обично приватни или заеднички. На првиот знак стражарите со куси стапови, што уште претходно им се добро врзани за нивните раце, се вмешуваат и почнуваат да тепаат кого ќе сретнат, без разлика дали е виновен или не. И тоа го прават

сè додека не ги разделат. Потоа затворениците се испрашуваат еден по еден. Виновниците со железа на нозете или на рацете ги испраќаат во подземните темни и влажни зандани. Освен леб, вода и тутун, ништо друго не им се дава. Тоа е едниот крај на суровиот затворенички живот, што не сите го искусуваат во текот на својот престој во затворот. Меѓутоа, мнозина закоравени престапници на секој можен начин се трудат да престојуваат во тие подземни зандани и на тој начин стануваат предмет на разговори меѓу затворениците, а по истекот на таа казна, тие веќе можат да се гордеат со својата цврстина и претендираат на ценење и почит како луѓе што знаат да го красат затворот. Зашто, треба да забележам, според сфаќањата на вистинските криминални престапници, затвор без свечкање на железа, без крв, без зандани, не е затвор за „храбри“ (каба-дахи), туку сврталиште за малодушни луѓе, без никакво значење.

Ние требаше да се приспособиме на новите обичаи. Како луѓе со поинакви погледи и сфаќања, се мачевме да живееме со Арапите, прифаќајќи ги нивните манири, нивните правила и обичаи во затворот, но не и нивните расудувања. Тоа не беше можно. Кога разговаравме со Арапите во затворот или, подобро речено, кога ги учевме наредбите, ние разменувавме мислења околу сите прашања: дисциплински, економски и политички. Религиозните прашања намерно ги избегнувавме, зашто теми од таков карактер секогаш доведуваа до остри судири меѓу сите. Во нашите разговори со некои постари затвореници, тие нè уверуваа дека и ние ќе ги прифатиме нивните размислувања и убедувања, но само кога ќе ги исполниме годините што тие ги минале во затворот. Со тоа не сакавме да се согласиме зашто тоа можеби ќе се случеше кога веќе ќе се натурализираме, а дотогаш – ние бевме убедени во тоа – немаше да бидеме меѓу живите...

Затворениците во своите приказни за нивниот минат живот во затворот или надвор од него, раскажуваа такви фантастични работи, што се сведуваа на апсурд. Но, немаше што да правиме. На сè требаше да одговориме си вистина или со да, инаку пред нив ќе се најдевме во глупава ситуација. Ако некој приговараше за нешто, го сметаа за глупав и не само што не се среќаваа по вторпат со него, туку со секакви знаци, вербални или со погледи, му навестуваа дека ќе биде тепан. Тепањето, со или без изговор, е круната на затвореничката логика. Обично ефектите, пак, од секоја препирка или тепачка се – железо, камшик, фалага и зандана. Тепачките често

завршуваат кога нечиј труп, кој што и да бил и без разлика дали бил виновен или не, ќе падне студен на земјата... Потоа бурата и пискотниците во затворот сопираат. Почнуваат озборувањата. Карактеристично за ова е што убиениот, макар и да бил во секој поглед примерен човек, станува предавник, а како таков тој е предмет на пцости и други негирања. Победникот е, пак, каба-дахија – „храбар херој“. Тепачките обично почнуваат во тесно, на скалите или кај тоалетите, но никогаш покрај некоја врата или, пак, во дворот. Ако некои случајно бидат убиени на местото каде што почнува тепачката или, пак, таму каде што таа се пренела од останатите учесници, кои соочени со своите слабости сакаат да се сочуваат за некој нареден мегдан, тогаш тие стануваат предмет на сожалување. Нив веќе ги нарекуваат несреќници – бичаре-адамлар. До тепачките доаѓа на многу начини. Најчесто се случува следното: тепачката да почне по претходен договор на некои од „храбрите“, па тие и ќе бидат „санкционирани“, но закачката му ја оставаат на некој сосема неавторитетен затвореник. Штом се слушне првиот вресок, сите, апсолутно сите затвореници во рацете моментално земаат што ќе најдат – стол, мангал, дрво, камен, нож, лажица, вилушка и што уште не. Имало случаи кога некои затвореници земале метли или сапуни колку да се заштитат. Сите викаат – удрете. Албанците – бир бре, Арапите – јудруп бахи, Турците – вурум итн. „Борците“ се тепаат 4-5 минути. И за тоа време се дупчат глави, се кршат носови, а крв, чиниш, блика од сите страни... Меѓутоа, поголемиот дел од затворениците не знаат зошто се тепаат, кој со кого се тепа и кого треба да го тепаат. Кабадахиите ги тепаат нивните противници, а знаат и меѓу себе да го сторат тоа. Ако некој кабадахија удри некој обичен затвореник, голем е срамот пред останатите затвореници. Секој кој има свој непријател во затворот или, подобро речено, секој кој мрази некого, сака да го удри или се чува од него. Од друга страна, пак, подлеците, какви што во секој затвор има во изобилство, само тогаш имаат храброст и успеваат да го истурат својот гнев врз некого, па колку и да е тој неутрален за време на тепачката. И, се разбира, сето тоа минува неказнето.

За тоа што сака и што може да направи, секој ги има на располагање првите две-три минути. Зашто, во случајов не се бара толку ниту физичка сила, ниту машкост, туку вештина и брзина. И најмногу успеваат оние што ги поседуваат овие квалитети. Тие се хероите. Потоа влегуваат стражарите и тие повторно почнуваат со нивните кратки стапови... Ако тепачката, макар и во ретки случаи,

продолжи повеќе од десетина минути, тогаш сликата е поинаква. Самите стражари, а и директорот, само ладнокрвно стојат и набљудуваат кој со кого и каде се тепа. Откако ќе паднат еден или двајца затвореници, тепачката сама по себе завршува. И тогаш власта ја почнува својата работа, но виновниците и другите затвореници имаат предност зашто стражарите не ги тепаат. Виновниците ќе ги издржат казните предвидени во казнените закони и затворските правилници, ама без да се тепани.

Такви се „генерално“ тепачките на затворениците, што се водат меѓу групи или банди, кои си имаат и свои шефови. Турците си имаат свој шеф, кој е личен непријател или соперник на шефовите на Албанците, на Арапите, Курдите итн. А, понекогаш доаѓа и до некакви комбинации. Арапите, на пример, се здружуваат со Турците против Курдите или Албанците и обратно.

Ако во затворот се степаат две лица, Бугарин со Турчин, Арап со Арап или Курд со Ерменец, или Бугарин со Грк, кабадахиите на разните групи се првите што по должност се вмешуваат меѓу нив и безмилосно ги тепаат како едниот, така и другиот. И за тоа не им кажуваат ниту на стражарите, кои треба да го известат директорот или, пак, неговиот заменик. Тоа право им е дадено од претставникот на самата власт во затворот – директорот. Со таа мерка – да се тепа како виновникот така и невиниот – тие сакаат да ги натераат затворениците да не почнуваат никакви тепачки без нивно знаење. Некои нови затвореници во кои сè уште има енергија, кога ќе видат некоја неправда, што ги засега нив или нивни познат и соплеменик, откако ќе ги истрошат сите средства за вразумување на иницијаторот доаѓаат до единственото рационално средство – да се тепаат. Но, со тоа си создаваат многу поголеми непријатности и честопати постигнуваат сосема спротивни ефекти од оние што ги сакаат. Советите на постарите затвореници се сведуваат на следното:

- 1) Прави сè, но избрзано не кревај рака врз некого, кој и да е тој.
- 2) Тргни се настрана ако се нервира или те предизвикува некој Турчин, Албанец или Арап.
- 3) Ако предизвикувањето се однесува на тебе лично, кажи ни пред да почнеш да се тепаш. Ако предизвикуваат некој Бугарин – тепај се упорно!

Овие три правила се резултат на грубата затворска реалност и на долгото искуство на затворениците. Препорачуваната солидарност, пак, произлегува од самите услови и околности во кои живееле, живеат и ќе живеат затворениците во турските затвори.

Тепачките во затворите имаат двојна цел. Првата е некого да истепеат за да го „предупредат“ пред другите затвореници, а втората е едноставно некого да убијат. Според тоа, до тепачките доаѓа на два типични начини:

1) Се наоѓа некаков изговор, што допира до нечија чест или интерес, и се испраќа некое апсолутно непознато и обично лице, со многу долно поведение. Тоа, пак, наметливо да се однесува и почнува да го предизвикува лицето, кое сакаат да го истепеат, или некој негов близок. Провоцирањето завршува со навреди или во краен случај со лични или со пцости упатени кон националноста. Потоа веќе тепачката почнува сама по себе.

2) Откако навечер ќе бидат затворени затворските врати, некоја група затвореници почнува гласно да пее. По неколку испеани песни, таа божем паѓа во весело расположение и почнува да игра по звуците на тамбурата или дајретото. За тоа време, други нивни истомисленици пушат тутун во кој ставаат опиум (хашиш), што е најстрого забранет, но истовремено и најраспространет во турските затвори. Додека двајца, тројца или петмина играат во просторијата, еден од нив скокајќи или мафтајќи со некаква марама во знак на задоволство, божем без да сака ја удира ламбата или многу вешто ја гасне. Ако се работи само за тепање, и за најмал повод веќе опиените почнуваат да удираат, а останатите продолжуваат да пеат и да викаат за да не можат стражарите да ги слушнат повиците за помош. Нормално, сето тоа трае додека „виновникот“ не биде доволно истепан или раскрвавен. Ако, пак, сакаат да го убијат, тогаш како спасоносно средство во просторијата ја создаваат споменатата темнина, за да не може подоцна никој да посведочи кој извадил нож и го убил човекот. Доволно мудро пред истражните власти да не се дознае вистинскиот убиец. Убиствата со предумисла најчесто се случуваат по полноќ. Кога сите спијат, еден или двајца се доближуваат до некого, ги вадат ножевите и ги забиваат во телото на својот непријател, а во тој миг некој трет ја гасне ламбата за да можат убијците повторно да стигнат на своите места без да бидат забележани. Подоцна, пред истражните органи се тврди дека газијата во ламбата догорела и некој во темнината го извршил убиството, без да може точно да се утврди кој навистина е убиецот. Како што се гледа, престапниците искусно ги користат препорачаните формалности во истражната процедура.

Како и секаде, така и во секој турски затвор, се разбира, има директор, негов помошник-писар и извесен број стражари со свој

старешина. Стражарите или војниците, кои го чуваат затворот, се под команда на жандармериски офицер, кој ја одржува дисциплината во затворот. Должноста на директорот и на стражарите е строго утврдена со закони, а „правдата“ на затворениците – со затворските правилници. Се што се однесува до затворот, затворениците и персоналот, зависи директно од прокуророт – медијумум. Тој еднаш или двапати годишно го посетува затворот и разговара со затворениците.

Речиси сите директори на турските затвори се нестручни, груби и максимално наметливи луѓе. Тие само ја злоупотребуваат доделената власт, зашто ги немаат оние квалитети што се неопходни за секој горе-долу образован човек, кој спроведува каква било власт.

Реално, пак, работата на еден директор на затвор е исклучително значајна. Тој треба, пред сè, да ги исполнува препораките на јавниот обвинител (прокурор), да внимава на хигиенските и санитарните услови, да ја надгледува амбулантата, да ги познава барем повеќето од затворениците, да води забелешки за нивното однесување, да ги контролира сите трошоци за одржување на затворот, да ги поднесува потребните извештаи до обвинителот или судиите... Работа што не е само за еден човек, а уште помалку да му се довери на неискусно, честопати и неписмено лице. За жал, во такви околности директорот, како и секој турски чиновник кој, пред сè, си го гледа личниот интерес и својот комфор, не сака да знае за големата одговорност што ја носи таквата должност. А, што прави тој? Меѓу затворениците избира неколку лица, обично луѓе со тешки казни и осудени на 15 години или на доживотен строг затвор, или лица осудени на смрт, на кои смртната казна не им е потврдена и на нив им доверува сè што се однесува за разните затворски одделенија или посебните простории. Според тоа, ним им остава да најдат места за новодојдените во просториите, тие треба да ги смируваат бунтовите или тепачките, а со помош на свои „агенти“ да знаат сè што зборуваат, па дури и како размислуваат затворениците, кој со кого се дружи и со што се занимава. Во замена за тоа, тие ги добиваат најдобрите места во просториите и имаат право да продаваат кафе, чај и др. Сите затвореници од едно одделение или просторија (кауш) – во просек 100-150 души – се задолжени или, подобро речено, принудени да пијат чај, кафе и локум од нивниот шеф – кауш агаси. Ако некој не сака, тој ќе биде изложен на секакви притисоци, неговиот кревет постојано ќе се преместува од еден во друг крај на просторијата или, пак, ќе го

сместат во близина на лица, кои не ги сака и се крајно валкани. Сиромашните, кои немаат ни пара, во текот на неделата треба да ја исплатат барем вредноста на седум кафиња – еден грош. Ако до крајот на неделата односно во четврток вечерта – денот за исплата – сиромашниот не го исплати грошот, изутрината „слугите“ на шефот, кои им делат леб на затворениците, без никакво објаснување не му го даваат следувањето за да можат да го продадат надвор од затворот. На крајот, тие несреќници завршуваат непосредно до влезот во тоалетот. Така што сите затвореници, се разбира освен шефот и неговите „слуги“, се ставени меѓу чеканот и наковалната. Или ќе треба да пијат чај и кафе и да се коцкаат за да можат да му го полнат џебот на шефот, па да имаат какво-такво спокојство или, пак, ќе спијат и ќе се измачуваат покрај вратите на тоалетите. И во такви ситуации би се нашол излез, се разбира ако шефовите на просториите, тие поранешни голтари кои знаат само да тепаат и да убиваат, не употребуваа и други средства за изнуди, кои од кои пожестоки, поподли и позбунувачки. Шефовите „побогати“ за сумите што ги собираат од продажбата на кафето, покрај себе прибираат уште по неколкумина свои другари според професијата и темпераментот, кои ги хранат и ги поддржуваат како свои телохранители. Овие, пак, се снабдуваат со ножеви и други сечива направени од парчиња железо или скришум ги внесуваат однадвор. Кога во затворот ќе дојде некој нов, тие уште при влегувањето ќе препознаат дали некој е „млечна овца или не“. Подоцна, на еден или на друг начин, ќе почнат да му се препорачуваат за луѓе кои кавалерски, односно машки убиле некого, ќе се пофалат со големината на нивните казни и времето што го минале во затвор, истовремено всадувајќи му в глава дека се подготвени и сега повторно да убијат некого ако има смелост да им се спротивстави. По неколку дена, некој од слугите или од телохранителите оди кај новодојдениот со молба да му даде извесна сума пари. Новиот затвореник или ќе го одбие или ќе му се извини дека кај себе нема пари, зашто при претресот на влезната врата ги оставил кај директорот. Барателот си заминува и го известува шефот. Поминуваат уште неколку дена и истиот повторно оди и бара веќе на „заем“ за шефот. Тогаш обично успеваат да извлечат извесна сума, нормално без намера да ја вратат. Ако некој посмел и тогаш одбие, работата добива други димензии. Уште истата вечер или најмногу по ден-два, двајца или тројца од „телохранителите“ го притеснуваат новодојдениот во некое ќоше и со

ножеви в раце бараат од него пари. Во тој случај веќе успехот е целосен – затвореникот ги вади своите пари и им ги дава.

Мнозина ќе прашаат како може сето тоа да се случува во затвор каде што има директор, прокурор и др. Тоа многу лесно се објаснува. Зашто, учесник во целата игра е и самиот директор, кој уште претходно ги известува, на пример, кога и колку пари зел од касата некој затвореник. Сите шефови на просториите секоја недела им даваат извесна сума пари и на стражарот старешина и на директорот. На првиот, парите му се предаваат лично од секој шеф поединечно, а на директорот посредно – само преку еден од кауш-асиите, кој е негов близок и во кого има целосна доверба. Тоа се прави од практични причини односно да не може некогаш да биде потврдено од двајца. Со смената на директорот, се разбира, се менува и љубимецот – шефот на шефовите. Друг ги презема привилегиите, зашто некако успеал да го придобие директорот, кој пак мисли дека токму тој е најсоодветниот преку кого ќе може да го собира својот дел од „данокот“. Од тој момент, директорот го носи само името, а режимот во затворот го одредуваат шефовите. Директорот веќе и пред самите затвореници е второстепена личност. Според сите случувања во затворот, најмногу се слуша зборот на главниот шеф. Тој известува, тој дури го советува и самиот директор околу сите тековни работи во затворот. Во нивното меѓусебно ривалство околу тоа кој да ја има благонаклонетоста на директорот и полесен пристап до него, па според тоа кој полесно и побргу да се збогати, шефовите формираат групи, непријателски расположени една спрема друга. Односите на тие групи понекогаш се заоструваат и како последица на тоа доаѓа до убиства и тепачки, што долго време се предмет на коментари меѓу затворениците. Ако некој еднаш стане шеф, тоа право не може лесно да му се одземе. Сè додека не замине на заточение или додека не излезе од затвор, тој е неменлив. Пред да го напушти местото, во согласност со главниот шеф, тој самиот го избира својот наследник, кој прво му се претставува на директорот за да го одобри изборот, а потоа преку старешината на стражарите и на останатите затвореници, кои се потсетуваат дека тие треба да го слушаат и да му се потчинуваат.¹

¹ Според раскажувањата на најстарите затвореници, таа должност пред 10-15 години се продавала. Кој ќе им дал повеќе пари на директорот и на старешината на стражарите, тој станувал кауш-агаси.

Еднаш поставени на таа „почетна“ должност, шефовите за шест-седум месеци веќе располагаат со доволно пари, убаво живеат и уште поубаво се китат со сребрени ќостеци, свилени појаси и др.¹

Безделништвото, парите и привилегиите ја добиваат својата вистинска улога подоцна, зашто тие престапници им се предаваат и на други нечесни работи и навики, што се развиваат до степен кога ги вцасуваат како властите така и секој човек што поседува барем трошка морал...

Колку е стар поимот држава, толку е стар и затворот. Се разбира, затворот што постоел во најстарите епохи, многу се разликува од затворот во Египет. Грчкиот затвор, пак, не наликувал на римскиот. Факт е дека со трансформацијата и еволуцијата на државата се менувал и режимот во затворите во разните епохи, па според тоа се менувале и околностите и животот на затворениците. Но, сè додека постои државата, затворот секогаш ќе биде огледало во кое ќе може да се види лицето на постојниот режим во неа. Организацијата на турските затвори, функционирањето на разните органи во нив и околностите и условите во кои се оставени да живеат затворениците, сето тоа ја претставува *самата држава во мало!*

Градот Триполи (Гарб-Тарабулус²) е населен со 40.000 Арапи, Турци и Евреи, кои говорат исклучиво на арапски јазик. Има и многу Европејци. Тој остварува голема трговија со внатрешноста на Африка – Фезан, Борно, Сокото и др. Извезува јужно овошје, палми, лимони, портокали, маслинки и житни производи, што се произведуваат во внатрешноста на земјата. Во него се стационирани 15.000 души војска (коњаница, пешадија и артилерија) од Императорската гарда (Аскери хас). Сите големи сили имаат свои претставници, а католичките мисионери се многу влијателни. Тие имаат болници, сиропиталиште и финансираат неколку основни училишта како и три пансиони за сиромашни ученици-Арапчиња. Без сомневање, активно работат на описменувањето на населението во земјата. Италија има најголемо влијание. Речиси сите во Триполи го зборуваат италијанскиот јазик.

¹ Во 1903 г. од солунскиот централен затвор испратија една група криминални престапници на заточение во разни крепости во Мала Азија. Во таа група беше еден професионален престапник, повратник, осуден на строг затвор. Пред да замине, пред сите во просторијата тој ги преброи своите пари – 318 златници, спечалени за една година и 4 месеци!

² Во древно време се нарекувал Оеа. Триполи своето име му го должи на еден жолт или црвен минерал, што потекнувал од тој град и служел за полирање на разни предмети.

Во затворот во Триполи ние престојувавме еден месец. Еден ден пред да тргнеме за Фезан, ни соопштија дека ќе патуваме и самиот директор од секого зема по 25 гроша за трошоците околу пренесувањето на нашите алишта. Уште истиот ден се снабдивме со сите неопходни работи за патувањето, облека (балги), перници и др.

Доцна во ноќта на 23 јуни, еден по еден не вадеа од затворот за да ни стават синцири на вратот. 'Рѓосаните синцири ги префрлавме преку алките на нашите железни гривни, што на вратот ни ги ставаше самиот директор. Бевме 51 Бугарин, двајца Ерменци, еден Турчин, еден Арап и сите добро оковани во железа. Откако излеговме надвор од крепоста, ненадејно слушнавме врева – коњаници, штои им се придружија на останатите војници и стражари, кои нè заобиколуваа со голи бајонети. Тргнавме во колона еден по друг. На чело одеа командантот на жандармеријата со неколку офицери и директорот на затворот. Месечината сјаеше, па земјата беше осветлена, но по улиците немаше ниту еден човек. Се збогувавме со наведнатите гранки на палмите, што ни носеше само болка и тага. Во почетокот се движевме многу тивко. Одвреме-навреме ќе засвечкаа само железата на нашите вратови и сабјите на офицерите. Врвејќи по една широка улица ненадејно слушнавме еден глас – јанашма, јанашма (не приближувај се, не приближувај се). Сите инстинктивно ги крнавме главите нагоре од каде што доаѓаше гласот. Стар човек, со бела брада, облечен во бели алишта и гологлав стоеше на еден балкон. Кој беше тоа? – Валијата и истовремено воен командант на Триполи – ни рекоа нашите другари Ерменци. Очигледно, овој искусен воен офицер виде некаква опасност во тоа што некои од војниците со своите бајонети многу се доближија до нас. Им нареди малку да се оддалечат од колоната. Самиот валија во наше присуство се зазеде за нас пред офицерите, војниците и стражарите. Откако излеговме надвор од градот, еден дел од коњаниците со командантот и директорот на затворот се вратија назад, а ние, 55 души, со тројца воени офицери, еден жандармериски потпоручник, 20 коњаници и 11 стражари тргнавме на пат.

Кон Фезан

Далеку од нас, на една песочна полјана го слушавме регот на камилите (76) натоварени со двојек, вода и алишта. Додека ги товараме и гледајќи како потскокнуваат и на крајот како на нив се качуваат камиларите вооружени со долги пушки, сите паднавме во едно душевно расположение какво што дотогаш немавме доживеано. И ние, по примерот на камиларите, почнавме да си ја стегаме облеката и здраво да ги врзуваме торбите што ги носевме на грб.

Се зазори и камилите останаа назад, а ние во три колони отидовме напред, постојано опкружени од војската и жандармеријата со офицерите. Во почетокот се движевме полека, подоцна го забрзавме чекорот и така одевме пет-шест часа без никаква починка. Наредени во колони и чекорејќи исклучиво врз купови подвижен песок, не-наспани, уморни, гладни и жедни постојано прашувавме каде има вода. Нè залажуваа дека штом ќе нè стигне карванот, веднаш ќе ни дадат вода. Сонцето пекна, ние го продолживме патот, далеку на хоризонтот се покажуваше зеленило, но штом се доближивме до него, повторно немаше вода. Така се залажувавме со едно, друго, трето зеленило, што се покажуваа на хоризонтот, сè додека не стигнавме до едно мочурливо место обраснато со зелена бодликава трева и малку трски, каде во еден трап најдовме нечиста вода од која ни дозволија да се напиеме. Растителните честички, што беа во водата измешана со земја и разни животинки ѝ даваа речиси црна боја. Секој внимателно настојуваше да дофати мешина или некој од садовите со кои ја раздаваа водата, што привремено ни ја задоволи жедта. Сонцето блескаше, а ние уште патувавме по стрмни ридови од песок, постојано удирајќи еден во друг. Користејќи ја ширината, одевме во права линија, а не во колона еден зад друг. Додека едни треба да го минат врвот на некој песочен рид, што им се испречил, други завлечени од синцирите паѓаат на песокот или се тркалаат, а стражарите по сите нас викаат: „имши, имши ја каур“ (оди, оди невернику). Така

продолживме долго време. Веќе уморени од постојано викање и на најкратко сопирање за што и да било, стражарите почнуваа да нè удираат по грбовите со кундаците на нивните пушки.

Местото каде што требаше дента да стигнеме беше уште многу далеку, а некои од нас престанаа да чекорат поради изнемоштеност од глад, жед и тепање. Поради тоа, сите требаше да застанеме. Жандармерискиот офицер се обиде со камшикот да нè натера да продолжиме, удри по еден, по друг, по главата, по нозете, по грбот, но попусто. Сите едвај се движевме. Прашината, што се креваше од брзиот од на коњите, ни ја прекри облеката, а лицата на сите ни изгледаа како да се натопени со жолта мрсна боја. Тешките услови во кои се најдовме дента нè исплашија и си велевме дека ако така продолжиме по целиот пат, уште вториот ден ќе испоумреме. Паднатите викаа „завршивме веќе“, а другарите ги тешеа, иако и тие речиси беа паднати. За голема среќа, карванот нè стигна, па откако офицерите видоа дека сите ќе испопаѓаме, се согласија да дозволат еден дел од нас да се качат на камилите. По 3-4 часа патување стигнавме во малата оаза Мединин. Таму најдовме студена и чиста вода, добро се изнапивме и сите ја згаснавме жедта. Во оазата имаше неколку колиби во чија близина, пак, имаше две градини со големи дрвја што правеа дебела ладовина, како и зеленчук. И тоа беше целата оаза. А наоколу, до каде што ни гледаа очите, беше песок. Од Триполи до тука постојано минувавме мали и големи песочни ридови, амфитеатрало распоредени и чудесно исшарани со севозможни линии како последица на вчерашниот ветер. Горите, полињата и морињата имаат свои убавини. Чудесно распространетите и исшарани песочни ридови имаат исто така своја убавина. Времето беше тивко и иако се имаше појавено ветер, сепак тоа растојание не можевме да го минеме за три дена, бидејќи меѓу тој песок едвај ќе можевме да се гледаме еден со друг. Вечерта, повторно во синцирите, преспавме на отворено и по полноќ карванот тргна, а ние – напред. В зори се качивме на камилите. По кратко јавање, требаше да минеме еден висок песочен рид каде камилите, натоварени со тешки товари и одејќи по песокот, изгубија рамнотежа, па товарите паднаа на земја. Сите се симнавме од камилите и пешки го поминавме ридот. Од неговиот врв, пак, далеку во едно рамно поле забележавме зеленило со неколку дрва.

Надолу го забрзавме одот и околу пладне пристигнавме во местоста Саја, каде што најдовме три ливади со зелена трева, неколку смоквини дрвја и еден кладенец со вода. Во средината на една гради-

на видовме висока бела куќа, со кубе и тркалезна врата без прозорци. Мислевме дека е теќе. Но, се излажавме, зашто тоа беше куќата на еден арапски првенец (шейк). Во таа пустинска земја, каде сиромашните со големи тешкотии ги градат своите куќи, оваа куќа личеше на палата. Богатите, на песок или на вода, насекаде имаат свои предности.

Сончевите зраци паѓаа веќе легнато, кога тргнавме по полето. Далеку на хоризонтот гледавме високи ридови – разграноци на Тагоновите планини – и ни се чинеше дека се обраснати со зелени дрва. Со нетрпение брзавме да стигнеме до нив. На поголемо растојание од нас овде-онде се движеа Арапи. Не знаевме дали се прибираат по своите домови или, пак, одат кај своите стада. Крадешкум нè надгледуваа и откако ќе ги одминевме повнимателно гледаа во нас. Како да се плашеа од нас – им личевме на луѓе какви што дотогаш тие немаа видено, а исто така и ние страхувавме од нив. Доцна вечерта пристигнавме во една клисура на која од двете страни се издигаа, одвоени еден од друг, стрмни каменести ридови. Надгледувајќи ги лицата, кои скришум нè гледаа, офицерите како да се посомневаа во нешто. На самиот влез на клисурата, во месноста *Шаршара*, го запреа карванот и ни ги ставија синџирите. Сите легнавме, а ноќната патрола постојано се движеше покрај нас. Под јасното небо, слабите сенки на голите ридови што стрчеа имаа таинствен изглед. Изутрината, на 25 јуни, повторно со железата на нас, преуморени и жедни за вода бавно се искачувавме по височините. Во подножјето на еден рид, покрај една палма најдовме вода. Тука застанавме за да ни ги извадат железата од вратовите. Сончевите зраци паѓаа вертикално, а ние наредени во колона двајца по двајца брзо одевме по една пространа надолна рамнина. Тој ден беше исклучително жешко. Првиот ден со синџирите и покрај големите маки со песокот, на сонцето му обрнувавме малку внимание. Дента, пак, ослободени од синџирите брзавме да најдеме каква било сенка. Околу нас овде-онде ќе видеаме зеленило. Но, се појавија колиби од трска, знак дека во близина има луѓе, а подоцна, попладнето, стигнавме во малото гратче *Тархуна*. Истиот ден кај нас дојде градскиот лекар за да ги прегледа болните. Тие беа шестмина и речиси сите имаа настрадано од топлотен удар. Изгорени од сонцето, лицата ни беа црвени како жар.

Тархуна е мало гратче, со 50-60 куќи, меѓу кои има и неколку модерно изградени. Во центарот има голем плоштад во форма на правоаголник, покрај кој се наредени дуќани. Утредента, сабота, беше

пазарен ден. Ние бевме сместени во една од просториите на управниот дом и дента целиот плоштад беше полн со луѓе. Од околината беа дојдени Арапи и продаваа жито, разни плодови, животни, волна и др.

Во Тархуна постојано престојуваат 100-150 души коњаници. Попладнето, на третиот ден од нашето пристигнување, тргнавме од тој град и додека изгреа месечината пеш одевме преку едно поле обраснато со трева исушена од горештината. Во местото *Буџум* ни дадоа вода од мешините и се качивме на камилите. Патувавме цела ноќ, како и наредниот ден и наредната ноќ, а третиот ден изутрината стигнавме во *Урфеле*, главен околиски град. Од Тархуна до Урфеле деноноќно патуваме и тоа со засилено темпо, но никаде не најдовме вода. Последната ноќ и последниот ден врвевме исклучиво по некои скалести места. Никаде немаше ниту едно дрво и не видовме ниту тревка. Каква еднолична слика од скалести и стрмни ридови и песочни бури! Градот Урфале се протега врз два високи карпести ридови. Двата рида ги дели една широка долина во која има многу маслинови дрвја и неколку кладенци за вода. Таа месност претставуваше голем контраст со околината. Куќите, изградени исклучиво од земја, наликуваат на вистински пештери и тешко можат да се разликуваат една од друга. На еден висок рид е управниот дом, а до него касарната во која постојано има 150-200 души пешадија. Управниот дом и касарната се опкружени со сидини, над кои е развиорено знаме, а на северниот дел од тврдината се поставени два топа. Затворот е подрум и внатре едвај се забележуваат затворениците оковани во синџири. Погрозен затвор нема во целата империја. На километри околу градот, освен каменести и карпести ридови, ништо друго не се забележува. Во Урфале останавме два дена. Деноноќно во оковите, бевме сместени во една камена ограда на чија врата постојано имаше по двајца стражари.

Не ни дозволуваа дури ни да излеземе во дворот. Освен тоа, иако бевме во населено место, не ни даваа ни доволно вода за пиење. Преку ноќ, со оковите на нас и без никакви покривки, легнувавме на гола земја. Тие денови не се појави ниту еден од офицерите. Бевме под наредби само на стражарите. Тие ни ги купуваа потребните работи од градот, но ни земаа десетпати повеќе, отколку што реално чинеше секој купен предмет, тутун, шеќер, кромид, хартија и др. Тројцата офицери и коњаниците останаа во Урфале, а ние третиот ден повторно тргнавме по двајца на една камила. Патувавме цела ноќ, а изутрината кога сонцето запече, седнавме да се одмориме на една исушена полјана под сенките на две-три дрвја. Од таму, патот го

продолживме по едно рамно поле, обраснато со сува бодликава трева и многу грмушки. Застанавме среде полето и неколку часа престојувавме во местото *Софицин*. По тоа поле врвевме 10-11 часа без да видиме ниту дрво, ниту некаков рид. На големи делови од полето почвата беше мека, а на нејзината површина имаше тенок слој од земја. Поради хоризонталната положба на земјата, водата од пролетните дождови немала каде да истекува, па еден дел од неа испарил од горештините, а другиот го впила земјата. Житните растенија, веќе собрани на купови, беа многу високи. Останатиот дел од земјата беше покриен со висока трева исушена од сонцето. Од сите места низ кои поминавме, овде почвата беше најсоодветна за земјоделство. Тука, по потреба, може дури и ориз да се одгледува. Плитко во земјата насекаде имаше вода. Кога африканскиот Триполи би бил понаселен, а населението потрудољубиво и пообразовано, какви богати плантажи би можеле да се подигнат на тоа рамно поле!? Денес, со големите технички олеснувања и со релативно мали суми, во ова поле насекаде би можело да се ископаат артески бунари од кои во изобилство би се вадела чиста и убава вода!

Софицинската долина се движи од југозапад кон североисток. За време на дождовите, целата долина се покрива со вода, што многу и помага на вегетацијата. Во горниот дел има многу палми и смокви, а во необработените места се среќаваат *pistacia atlantica* i *rhannus* пабеса. Во средишниот дел на долината се раѓа јачмен, во јужниот пченица, а во близината на морето преовладуваат палмите. Воопшто, Арапите уште од старо време ја слават плодноста на Софицинската долина и по тој повод имаат испеано многу песни, а одделни нејзини места имаат и посебни имиња, што произлегуваат од тоа какви производи се раѓаат во нив: *џин* – смокви, *безин* – леб добиен од мак, *вашин* – вкусно тесто од палми.

За жал, обработувањето на полето е целосно запоставено како последица на непријателствата меѓу Арапите од разните племиња, но и на неподносливиот турски јарем. Широки области со многу знаци, што говорат за трудољубивоста на локалните жители, не се обработуваат и се покриени со трње. Многубројни кладенци, што некогаш служеле за собирање на дождовницата, сега се пресушени или затрупани со песок, а поранешните згради и замоци се веќе целосно разурнати. Според мерењата на д-р Фогел, Софицинското поле е околу 80-90 метри над морското ниво.

На неколку часа одалеченост од Софицинската Долина се наоѓа и Земземската Долина, која има иста насока како и првата, и е

широка приближно петнаесетина километри. Еден релативно мал рид ја дели од каналот Беј, кој исто оди од југозапад кон североисток. На километар-два од патот, што го сече ридот кој, пак, ги одвојува Земземската Долина и Бејскиот Канал, има кладенец со многу солено-горчлива вода. На неколку места во Софицинската Долина има тажни остатоци од древните времиња – урнатини од римски замоци и арапски кули. Од тие старини, посебно внимание привлекуваат урнатините, кои без сомневање се остатоци од некои христијански манастири и служат како непобитен доказ дека тука во XII век имало христијанска општина, најверојатно под покровителство на некој виден арапски главатар, исто како што денес во многу места во муслиманските земји се среќаваат христијански општини и манастири. Впрочем, самиот Мухамед заповедал ревностите монаси и свештеници да останат неприкосновени, а освен тоа, во старо време, за христијанските општини во северна Африка имало и посебни епископи.

Изгрејсонцето кај нас е најубаво кога се појавува над некоја гора и сончевите зраци почнуваат да ги осветлуваат нејзините повисоки врвови. Тука изгревањето на сонцето претставува уште поволшебна слика. Штом сонцето ќе се појави на хоризонтот, целата земја се осветлува како со електрична енергија, а полето добива поубав изглед. Уште на самиот хоризонт тоа целото се гледа и сончевите зраци измешани со испарувањата од земјата му даваат една неопишана убавина. Тоа претставува еден голем црвен круг, чиј центар јасно свети. Далеку од нас, во месностите непокриени со трева во кои сончевите зраци се одбиваа, ни се чинеше или, подобро речено, бевме убедени дека гледаме некакво езеро. Грмушките и тревата во соседните месности го претвораа брегот во такво езеро. Оддалеку, површината на почвата во ништо не се разликуваше од површината на водата во мирно езеро. Колку повеќе наближувавме, „водата бегаше“ и откако го поминавме полето со сопствени очи се убедивме дека не стануваше збор за некаква вода. Одбиените сончеви зраци доаѓаа директно во нашите очи и ние ја гледавме таа илузија!

Погорните слоеви од воздухот над загреаната површина ги прекршуваа сончевите зраци, па од далеку изгледа како да се одбиваат од површина на вода. Изнемоштен од жед и глад патникот пред себе постојано гледа езера што никогаш не може да ги стигне. Некои предмети во пустината во таквата природна појава имаат сосема друг изглед и се покажуваат неспоредливо помногубројни, отколку што се во реалноста. Таквата оптичка измама Арапите ја нарекуваат

„Ѓаволско море“, а патешествениците – фатаморгана. Една мала грмушка фатаморганата ја претвора во мала горичка од палми, а одделните парчиња карпи ги претставува како град. Воопшто, сите предмети, што со своите колосални форми се појавуваат пред очите на патникот, изгледаат како чудовишта од кои и камилите се плашат. Патешественикот Русегер при своето патување низ Нубиската пустина честопати имал случаи да ја набљудува таквата просирност на воздухот. „На една пространа песоклива рамнина што ние ја минавме, раскажува тој, освен неколку одвоени една од друга планини, каде што не можевме да најдеме ниту едно место за одмор, од 10 часот изутрината до четири часот вечерта ние гледавме чудесна фатаморгана. Во сувиот песок околу нас ние гледавме многу вода во разни форми: реки, езера и пространо море, што се бранува од ветрот. Планините расфрлани во пустината изгледаа како острови и по погледот врз површината на водата, што нè опкружува, тие се одразуваа во обратен вид. Понатаму, со помош на нашата имажинација, одвоените карпи ни изгледаа како кораби со спуштени едра, што напразно се мачат да се помрднат од своите места. Во многу благопријатни околности, таа просирност беше толку силна, што до предметите испречени пред нас ние се приближувавме на едно растојание помало од стотина чекори. Штом се доближивме, како со волшебен знак исчезна целата појава и пред нас се простираше само ситен песок. Какви само пеколни измачувања му причинува таквата просирност на несреќниот патешественик, кој копнее за една голтка вода за да го сталожи својот замор! Таа прозрачност е особено јасна околу ручек. Ние заостанавме цел час зад карванот. Тој бавно се движеше пред нас и камилите почнаа да одат распрснати една од друга, нешто што локалните жители посебно сакаат да го прават само ако тоа им го дозволува местото. Веднаш видовме дека дека луѓето и камилите одат неколку метри високо во воздухот и тоа директно низ водата. Колку повеќе им приближувавме, толку повеќе тие паѓаа пониско и кога веќе сосема се доближивме до нив, видовме дека камилите одат по земја исто како нас, а камиларите бавно се движат околу нив“.

На таа оптичка измама се надоврзува и друга, предизвикана од чувствата што произлегуваат од болната состојба на патниците. Честопати патникот мисли дека оди меѓу карпи, дека гледа место за одмор или некаков град и сето тоа само во неговата имажинација. Тој слуша воденица, а тоа е тропане на некој сад или звук од од триењето на некој колан од самарот. Тој слуша дека жубори вода во

некој поток, а тоа е песок што се пренесува од ветрот. Патникот има само една мисла: „пресна вода“, па од возбудените чувства и со засилувањето на неговите желби, тој се лаже од впечатоците добиени од нив. Во тешка состојба на треска дури и чувството за вкус се изложува на таква измама. На еден патник му се случило да види како некој Арап, кој имал треска, бил убеден дека пред него има вода, црпел од неа со своите раце и ги уверувал другите дека таа е многу студена. А, воздухот што го дишел, во таква состојба на треска, го сметал за освежителен пијалак.

Фаџаморџана

Пред да стигнеме во местото *Касар ел бинад* (Момински палати), 4-5 часа одевме низ една песоклива долина и за првпат за време на патувањето видовме колонија од 15-20 мали палати. Тоа беше селцето *Нефеџ*.

Во местото „Момински палати“ имаше стари урнатини со натписи. Колку и да сакавме да ги разгледаме, немавме право ни да се помрднеме од своите места, а како и секаде каде што престојувавме три-четири часа, синцирите ни беа околу вратовите. Единствено што можевме да разбереме е тоа дека тие урнатини некогаш краселе некој древен град за кој жителите како низ магла раскажуваа некои приказни. Во еден кладенец, длабок 60-70 метри, најдовме вода за пиење. Досега никаде водата не беше толку длабоко во земјата. Во споредба со околината, кладенецот беше на едно многу ниско место, но во споредба со морското ниво, ние бевме многу високо. Покрај изворот имаше три големи дрвја под чии сенки останавме сè додека

сончевите зраци не почнаа легнато да паѓаат. Дрвјата што ги среќававме по патот од Тархуна до тука беа исти, сите од еден ист вид. На арапски се викаа ата и растеа осум до десет метри во висина, а имаа мазна кора. Листовите личеа на листовите на слаткиот папрат, со мали миризливи цветови и многу прашници, што стрчеа на врвот на влакнестата рачка. Плодот е јагода.

Ни претстоеше да минеме растојание поголемо од 110 километри. Требаше да поминеме низ месности описани исклучиво со песок и камен, каде нема никаков извор на вода. При тргнувањето на карванот, некои наши другари се обидоа да се доближат до изворот за да ги дополнат малите мешини за вода, што постојано ги носевме во торбите за леб на грб. Од таквата нивна смелост офицерот толку се разгневи, што почна да тепа секој кој ќе го сретнеше пред себе. По неговиот пример почнаа и стражарите, а камиларите, пак, локални Арапи, меѓу кои имаше и неколку души во функција на милиција, како само да чекаа повод. Сите почнаа бесмилосно да нè тепаат, како да открија којзнае каков заговор. Камилите беа веќе товарени. Некои и се беа качиле врз нив, а други обесени со двете раце по нивните вратови се мачеа да ги натераат да легнат на земја за да ги јавнат. Но, офицерот тогаш нареди сите да продолжиме пеш. Сите веднаш се симнавме од камилите, ни ги врзаа рацете со јажиња, а стражарите ги нарамија пушките и почнаа да врескаат: „имши, имши ја каур“... Го забрзавме чекорот како да нè гони некој. Цел ден, цела ноќ и целиот нареден ден постојано одевме. Вториот ден околу пладне минавме еден огромен простор со купишта подвижен песок. Колку и да се мачевме да одиме брзо, песокот тоа не ни го дозволуваше. Дури тогаш офицерот ни дозволи да се качиме на камилите. Доцна вечерта застанавме во местото *ел Муед*, каде земјата беше тврда и каменеста. Месечината веќе се беше изгубила зад хоризонтот. Ноќта беше толку темна, што едвај се забележувавме еден со друг. Тука требаше да преноќиме. Уморни и жедни за вода, баравме да ни дадат барем починка. На каменестата земја испоседнавме на колена, а стражарите веднаш нè опкружија. Откако лапнавме по некое парче суво овошје, земавме по половина литро вода за секого и легнавме да преспиеме. Преку ноќта почна да дува ветер. По заоѓањето на сонцето, површината на земјата се олади, а без никаква прекривка ние цела ноќ, речиси до зори се превиваме и постојано со марамчиња и крпи ги покривавме барем лицето и рацете. Во текот на целото патување не ни дозволија да се доближиме до нашите алишта, а ако некому и му беше дозволено, сепак не смееше

да извади ниту обувки, ниту облека барем за покривање ноќно време. За секое приближување, добивавме камшик...¹

Сите мерки и сите самоволија што се вршеа врз нас по наредба на офицерот или по кеифот на стражарите, би се оправдале со ваков или онаков изговор. Меѓутоа, забраната да не можеме да земеме ништо од алиштата, колку да се заштитиме од ноќниот студ и ветер, јасно говореше дека сакаат да испоумреме, се разбира откако ќе ги почувствуваме сите грозотии и ужаси на долгото и тешко патување.

Третиот ден по полноќ во местото *Зем-Зем* најдовме еден кладенец, чија вода беше многу соленикава и горчлива. Никако не можевме да ја пиеме. Но, жедта не гледа ни матна, ни нечиста, ни соленикава, ни горчлива вода. Ги наполнивме малите мешини и вечерта ги оставивме отворени, па изутрината водата изгуби малку од својот лош вкус.

На 5 јуни пристигнавме во *Бунцем* – мало селце со 15-20 куќи, покрај кои имаше убави палми. Селцето е подигнато во средината на едно пространо песочливо поле и како да претставува мал спасоносен остров во тоа море од песок. Пред самите врати на куќите ветрот имаше натрупано купишта песок, кои со својата висина ја надминуваа висината на куќите. Пред 25-30 години – раскажуваа локалните Арапи – тоа село било поголемо, но поради постојаното трупање на песокот, што ветрот го разнесувал во разни правци, жителите го напуштале и се преселувале во околните места, кои биле и погодни за одгледување на нивните стада.

Бунцемската долина е од сите страни оградена со многубројни песочни ридови, што од далеку наликуваат на вештачки канали. Заслепувачките сончеви зраци, што се отсликуваат во погледот врз површината на долгите гипсени и варовнички жички, лошо влијаат врз човечкото око. На многу места по патот има лушпи од школки (пестен), што јасно говорат дека почвата во оваа месност некогаш била покриена со вода. Над белите ридишта од варовник се издигаат други песочни ридови со темна боја, кои со текот на времето малку по малку се претвораат во ситен песок, што ветрот го носи во разни правци. Водата во сите извори во таа оаза не е пријатна за пиење. Не само што е соленикава, туку и заслабнувачки дејствува, па тоа уште

¹ Офицерот тоа го оправдуваше со околноста дека ако секој почне да вади по нешто од алиштата, Арапите ќе го искористат тоа и по пат сè ќе ни искрадат. Ако, пак, случајно алиштата ни бидат разврзани, тогаш за тоа во Мурзук одговорноста ќе ја поднесуваат камиларите!

повеќе го истоштува патникот, уморен од разни тешкотии и од скудната храна. Жителите одгледуваат два вида памук – во долгнавеста форма и во форма на трева (*gossypium arboreum* и *perbareum*). Но, слабата почва не дозволува да се одгледува во големо количество. Бунџем е основано во 1843 г. од некој арапски големец Мехмед, кој му помагал секому што сакал таму да се досели. Целта му била да се формира една населба, чии жители ќе им се спротивставуваат на разбојничките банди, што постојано ги напаѓале тие места, зашто во близина на исток имале прибежиште во еден замок што се наоѓал на исток од него на 31 – 15’ северна географска ширина.

Бунџем е во Фезанската област, но и тука имало римски колонии. Доказ за тоа е бунџемската арка, која од двете страни има четириаголни кули. На 25-30 километри од неа, во местото Гарија ел Гарбија има уште една, која потврдува дека тука престојувал некој римски одред. Тие утврдувања, според натписите, се од 232-235 година по раѓањето на Христа, од времето на Марк Аурелиј Север (Антониј или Александар). Помеѓу Бунџем и Сокна до ден денес мошне добро е сочувана една гробница, што го означува местото каде биле погребувани началниците на тие утврдувања. Таа трикатна гробница не е лишена ни од своевидни украси, а со својата архитектура би го привлечла вниманието на намерникот и во друга земја, многу понаселена и побогата со архитектонско искуство. „Покрај таквата уметност – вели д-р Барт – и таквата уметничка обработка на тие паметници, не треба да се чудиме што грубите локални жители, неспособни за уметнички дејности, во нив гледаат фигури што олицетворуваат богови или места за религиозни церемонии. Жителите страхуваат од нив, уверени дека таму престојуваат лоши духови и демони. Дури и образован Европеец, кога застанува пред тие паметници во глумата пустина и далеку од образованиот свет, чувствува посебен страв. Неволно го погледнува своето оружје и недоверливо се обсрнува наоколу, мачејќи се притоа во својот бележник барем приближно точно да го нацрта тој значаен паметник“.

Истиот ден го продолживме патот по полето. Утредента минавме покрај скалести и песочни ридови и од местото Семес до Адмет патувавме повеќе од 30 часа. По целиот пат среќававме големи пространства во кои имаше селенит – богородичино стакло. Излезен на површината на земјата, минералот наутро и пред заоѓањето на сонцето волшебено ги одразувааше сончевите зраци од своите мазни како стакло кристали. Третиот ден пристигнавме во месноста *Темей*, каде повторно најдовме соленикаво-горчлива вода.

Колку и да беше непријатна за пиење, моравме да ја голтаме, зашто бевме останати без вода. Жеден не е исто што и гладен. Маките, што се трпат додека си многу жеден, не можат никако да се споредат со маките кога си гладен. Гладниот чувствува само болки во стомакот, а жедниот чувствува толку многу маки, што го губи самочувството. Тој што го почувствувал вкусот на лебот додека бил жеден за вода, секогаш ќе ја претпочита гладта пред жедта.

Се виде дека водата во Тепет содржи многу растопени магнезиумови соли, што и даваа соленикаво-горчлив вкус и таа дејствуваше како силно лекарство за смирување. Хранети само се двојек, во последните 15-16 дена нашите стомаци беа истоштени и едвај ја вареа сувата храна. Колку голема предност има тој природен лек пред секаквите лекарства за смирување и за прочистување, што ги препорачуваат докторите или ги продаваат аптекарите. Сиромашните нема зошто да трошат пари за рицинуово масло, англиска сол и др. Со попријатен вкус, таа вода го има истото дејство како споменатите лекарства, па дури и повеќе – го смирува хранопроводникот и органите за варење. Во текот на патувањето на неколку места го проверивме дејството на таа вода и се уверивме во нејзиниот квалитет.

Петтиот ден откако тргнавме од Бунцем патувавме низ една долина на која од двете страни се издигаа високи ридови покриени со ситни камења. Некои од тие ридови имаа карактеристична форма – врвовите им беа како плочи со прави агли и од далеку наликуваа на утврдувања. Откако ја минавме таа пространа долина, пред нас се покажа едно рамно поле, со бодликава сува трева, а далеку на хоризонтот видовме зеленило. Тоа беше Фезанската област – градините и пасиштата околу градот *Сокна*. Многубројните палми, што го опкружуваат, од далеку даваат прекрасна слика. Но, кога човек ќе наближи до нив, тие чадорести дрва, расфрлани меѓу песокот и на доволно растојание одвоени едно од друго, го губат првичниот ефект. Особено што околу нив нема некоја посебна вегетација. Човек паѓа во меланхолија и го обзема тага. Чиниш, како тоа тропско растение молчаливо да ја истакнува суетноста на човечкиот живот и како да вели дека тој во ништо не се разликува од животот на палмата. Човекот преовладува насекаде во светот, како што палмата преовладува во топлите земји. Човечкиот живот ни изгледа многу убав, но колку што подлабоко се загледуваме во него, тој ја губи својата убавина, исто како и палмата. На 10 јули изутрината, еден час пред да влеземе во градот, повторни ни ги ставија оковите

и одевме по една месност, чија површина беше многу влажна и голем дел од неа беше покриен со кора бела како снег. Тоа беше силикат.

Влеговме во градот и се сместивме во затворот – една речиси разурната куќа, со многу соби, што немаа никакви прозорци и повеќе наликуваа на визби. Во Сокна престојувавме четири дена и деноноќно со железата околу вратот. Немавме можност да приготвиме какво и да е топло јадење за добро да се најадеме. Се храневме исто како и дотогаш – двопек, кромид, домати и пиперки. Седејќи четири деноноќија на едно исто место во тие полуразурнати визби и од тежината на оковите, што како ѓердан ни висеа на вратот, бевме многу поистоштени, отколку при патувањето. Преку ден илјадници муви летаа околу нас, без да можеме да се заштитиме барем по лицето да не нè гризаат. Последните два дена во собите се чувствувахе некоја грозна миризба. Согласно со наредбата на валијата во Триполи, Реџеп-паша, жандармерискиот потпоручник Сунуси требаше да нè придружува до Сокна. Од таму со нова наредба ќе назначеа друг офицер, кој требаше да нè однесе во *Мурзук*. Барем првиот ден така се зборувахе. Но, утредента разбравме дека поручникот Мевљуд веќе тргнал од Мурзук со едно одделение војска. Сите се уплашивме, зашто требаше да чекаме уште 10-12 дена додека пристигне офицерот и за тоа време моравме да седиме врзани во синцири како вистински кучиња. Мнозина бевме болни и ако уште неколку дена останевме во тие визби, уште потешко ќе се разболеваме, што ќе се одразеше лошо врз сите нас во натамошниот тек од патувањето.

Градот Сокна (29 4' северна географска широчина) е расположен на едно рамно место среде многу градини. Градот има 200-250 куќи и е обиколен со мали сидини исклучиво од земја, а улиците се многу тесни и кривулести. Неговите жители не наликуваа на оние во Урфале и Тархуна. Повеќето беа со црна кожа, но се среќаваа и бели и мургави Арапи. Жените, неспоредливо поубави од тие во другите градови, ги шараат лицата, рацете и градите со симетрични фигури. Луѓето ни изгледаа како покомуникативни и во секој поглед на повисоко ниво од другите. Управниот дом во ништо не се разликуваше од другите куќи во градот. Според значењето, Сокна е трет околински град. Населението во околината е исклучиво сточарско. Тоа живее во подвижни шатори. Денес со стадата се тука, а веќе утредента стануваат и слободно се движат во околината, а застануваат таму каде што ќе најдат поубави пасишта. Сточарите не плаќаат данок на државата. Но, ако е потребно, кога друго племе (кабиле) ќе ги

нападне жителите, тие даваат една посебна милиција – млади луѓе снабдени со брзи камили и вооружени со долги стари пушки. Таа милиција ги гони напаѓачите. Се нарекуваат *кулоџи*.

Во Сокна и околината почвата е многу плодна. Изобилството вода дозволува да се раѓаат квалитетни житни растенија, зеленчук, смокви, калинки, праски и др. Освен тоа, во околината има многу минерални богатства, особено бакарна, цинкова и оловна руда. Сокненската топла минерална вода (32 Целзиусови степени) има многу предности, но населението не ја користи. Тоа уште не го сфаќа нејзиното значење.

Споменатиот жандармериски офицер Сунуси е родум од Мурзук. Тој беше млад човек, со среден раст и речиси атлетски граден. Имаше црна кожа и кадрава коса и беше исклучително сериозен и студен тип – изгледаше како лав. Во текот на патувањето, освен со еден-двајца од нас, со никого друг не стапи во разговор. Тој офицер неколку години по ред бил единствениот началник на фезанската жандармерија. Меѓу населението имаше внесено страв, поради што сите неволно ги исполнуваа неговите наредби. Неговиот збор беше закон за населението. Како чедо на својата земја, скромн

Х. Сунуси

и доста имотен, тој беше најпопуларната личност во Фезан. Каде и да се појавеше, секаде со прст го покажуваа. Тој имаше многубројни приврзаници, кои го поддржуваа и секаде свечено го пречекуваа. Осомничен за некаква злоупотреба, една година пред нашето пристигнување во Триполи, бил уапсен во Мурзук и со полициска придружба бил однесен во Триполи. Таму успеал да се оправда пред воениот суд, но валијата не сакал да му дозволи толку брзо да се врати во Фезан, за да не даде повод за нови поплаки. Со неколку долги телеграми тој се обидел да го убеди валијата да му дозволи да нè придружува до Мурзук и да се види со своето семејство. Со нова наредба, тргнатиот уште пред два дена од Мурзук, Мевљуд, се вратил назад, а ние повторно со истиот офицер го продолживме патувањето.

До Сокна се движевме во југоисточен правец, а од таму тргнавме право на југ. Откако поминавме 20-25 километри, далеку пред нас видовме големи ридови, кој од кој повисок и наредени во низа од исток спрема запад. Исклучително црниот изглед на тие ридови, по заоѓањето на сонцето потсетување на нашите гори покриени со зелени дрва. Кога кај нас минувавме покрај некоја гора, чувствувавме свежина и пријатен ветер. Тука напротив, почна да дува исклучително топол јужен ветер и како од сите страни да бевме обиколени од вжештен песок. Наспроти големата горештина, ниту еден од нас не се испоти – ветерот беше многу топол, но истовремено и сув. Арапите го нарекуваат јужниот ветер – *к'бле*. Жителите во топлите краишта, а особено оние во пустината од ништо толку не страхуваат како од таков ветер. Колку и да претставува грда слика кога силните ветрови, придружени со уште посилен вртлози, го исполнуваат воздухот со ситен, како бел чад, песок – за обичниот тамошен човек тоа не е ништо. Тој може да застане на едно место и да внимава само да не биде затрупан со песок. Но, од долготрајното дување на сувиот јужен ветер, не може со ништо да се спаси. Единствена надеж му останува водата, што внимателно ја чува во херметички затворените мешини. Меѓутоа, во тој момент и водата му станува непријател. Пропорционално со силината и долготрајноста на ветерот, исчезнува и таа, испарува, па човек останува сам, чудејќи им се на природните стихии и проколнувајќи ја својата судбина, која предодредила да живее во пустина или да талка по песокливата жешка земја! Со гладта тој лесно се справува, зашто може да се нахрани од палмите за кои не води сметка, штом еднаш ќе ги добие и ќе ги стави во својата торба. Но, против жедта, тој не може да најде никакво средство. Едноставно, немоќен е. Поднесувањето на жедта е единечна мерка со која се мери издржливоста на жителите во пустината. Единствениот верен сопатник на долгите патувања им е камилата, со нејзината карактеристична издржливост неколку дена да мине без храна и вода. На долгото патување нам ни остануваше да ги минеме најлошите места – места апсолутно без вода, многу стрмни и незгодни за патување. Пред да излеземе од Сокна, офицерот со телеграми договори по неколку души од местата каде има вода да не пресретнат на половина пат. Бевме многубројни, дури 82 души заедно со жандармите и камиларите, па офицерот почна да се вознемирува од тоа како ќе минеме едно растојание од пет деноноќија и притоа никаде да не најдеме вода. Откако се стемни, се најдовме на влезот на еден голем премин. Камилите без оглави на главите одеа

каде сакаат и никако не можевме да ги водиме, а уште помалку да одат една зад друга. За време на патувањето ни беше строго забрането во рацете да држиме каков било стап или јаже. Кога навлеговме повнатре во преминот, камилите почнаа да се плашат од околните карпи, што имаа разновидни форми. Штом некоја од камилите ќе се исплашеше, почнуваше да скока, да трча и да рове, а тоа им даваше повод и на другите да почнат да трчаат и да роват. Од скокањето на камилите, неколку товари двопек и две мешини вода паднаа на земја. При ударите, мешините се скинаа и водата се разлеа. Го сопревме карванот да го собереме барем двопекот и повторно да ги натовариме камилите. Офицерот се налути. Не симнаа од камилите и врзани со јажиња еден за друг, во четири групи одалечени по 150-200 чекори една од друга, пешки продолживме низ преминот. Не дадовме никаков повод за разгневувањето на офицерот, но откако им удри по неколку камшика на неколкумина наши другари, сите нè испрати напред пеш со жандармите, а тој со камилите и болните остана далеку зад нас. Патот беше преполн со камења и со трње, а ние засилено се движевме, без да застанеме некаде. Некои од нашите другари ги искинаа обувките (балги) и одеа боси. Стапалата на нозете им се разранија, па едвај одеа, сопињајќи се од камењата, што во темнината едвај се забележуваа. Вечерта месечината, таа природна светлина во пустината, беше во првата четвртина и кога влеговме во преминот едноставно се изгуби.

Од двете страни на преминот, на растојание од час-два, на двапати наидовме на суводолици и без да го знаеме правецот на патот влегувавме во нив. Стражарите викале по нас да свртиме на лево или на десно, ама ние не разбиравме арапски, па мислевме дека не тераат побрзо да одиме. Тие, пак, нашето брзо одење го сметале како обид за бегство и ни се пуштаа со пушките, мавајќи со кундаците по нас каде ќе стигнат – по нозе, по раце, по грб... Од брзото одење во темнината и од топлиот ветер, речиси сите бевме изнемоштени. Неколкупати ги замоливме стражарите да застанеме за да се одмориме малку. Тие уште повеќе се вознемируваа и повторно наоѓаа изговор за да нè тепаат.

Еден час пред да се зазори, застанавме во подножјето на три високи ридови, оделени еден од друг, каде што имаше еден длабок кладенец. Последните две групи уште не беа стигнати, а првата и втората за час заспаа. Преморени, и покрај топлиот ветер, што по изгревањето на зората за наша голема среќа сопре, сите заспавме во длабок сон и спиевме се до изгревањето на сонцето. По голем пре-

мор, голема глад и уште поголема жед, сонот е најдобар одмор за човека. Макар и краток, тој ги закрепнува силите и по него, човек се чувствува релативно подобро. Кога изутрината ги видовме високите црни ридови, покриени исклучиво се *црни како јаглен камења*, целата околина ни наликуваше на вистинска голема црна гробница. Иако пред нас се покажуваше жална слика, ние сепак ѝ се восхитувавме на таа, за нас непозната глетка! По блесокот на сончевите зраци, пристигна и офицерот со карванот. За миг сите разбравме дека нашиот другар Никола Трајков, родум од Битола, кој имаше добиено сончаница од жешкото сонце, починал. Оставен без каква било медицинска помош, тој уште во Сокна падна во бесознание и не можеше да јаде. Ние во синцирите, а тој пред нас цело време, речиси деноноќно бладаше за своето минато. Честопати ги повикуваше своите три синчиња и сопругата и разговараше со нив, понекогаш пееше, а потоа со часови офкаше, без да можеме на кој било начин да му помогнеме. Често знаеше да го повторува злото од кое сите страдаме – самоволната турска власт. Речиси полумртот, несреќникот самиот себеси постојано си повторуваше дека народот не е единствен за да го уништи турскиот режим. Токму тоа најдобро го разбрал во текот на неговиот живот, иако сосема неписмен и на возраст од 45 години, па затоа и сега беше предмет на неговите претсмртни бладања. Како последица на неговото воспаление на мозокот, тој и физички не можеше да се крепи врз камилата. Првите неколку денови некој од нас јаваше со него и го држеше да не падне. Но, откако падна во бесознание, постојано го врзуваа со јажиња за камилата и за седлото. Во текот на последната ноќ, паднат во претсмртна агонија, тој постојано викал – барем така раскажуваа другите болни, кои останаа со камилите – а жандармите, речиси сите бивши разбојници и крадци, разлошени и груби, и без ни најмалку да го почитуваат барем неговото човечко достоинство немилосрдно го тепале цела ноќ. Жешкиот ветер и тие беспримерни измачувања беа причина побрзо да почине. Неговото студено тело, свиснато врз грбот на камилата, го симнавме на земја. Лицето му беше поцрнето од претсмртните мачења, прстите на рацете речиси собрани на купче, а нозете свиткани и веќе како камен здрвени. Сето тоа многу нè растажи. Таква е нашата судбина, си велевме. Ископан со дрвени колци на врвот на една височинка, околу три часот попладнето на 14 јули, неговиот гроб беше готов. Со пеење песна соодветната за вакви прилики „Св. Боже, помилуј нас“, сите го носевме телото на умрениот другар, а на чело на поворката одеше свештеникот облечен во

патрахил, единствената свештеничка одежа што ја имаше. Го погребавме. Тој ден и целата ноќ патувавме преку црни ридови, што се испречуваа пред нас и кој од кој повисок. Патеката беше широка 50-60 сантиметри, а од двете страни колку што ни гледаше окото, површината на земјата беше покриена со црни камења. Тие насекаде беа распослани, како човек намерно да ги редел еден до друг. На поголемо растојание, навистина, сретнавме и мали купчиња од камења, но тоа беа мали знаци, што патниците постојано ги поставуваат по патот, за да го означат неговиот правец. Според ребрата на ридовите, јасно се забележуваше дека тие камења некогаш биле земја, што одронета од дождовите и подоцна раздробена на парчиња, од големиот сончев припек се претвориле во црни како јаглен камења. Земјата веројатно содржеше многу глина и таа ја даваше таа црна боја. Како што кај нас препечените тули или ќерамиди поцрнуваат, така тука беше црна земјата – камењата. Наредната ноќ бевме веќе на највисокото место на тие ридови од каде се гледаше многу далеку. Од тука видокругот беше најголем, но темнината не дозволуваше да се насладуваме на глетката од непрекинати црни ридови и долини. Се наоѓавме на 670 до 700 метри надморска височина, во самите прегратки на планината *Џебел ел Сода*. Таа планина се издига на 1.800 метри и изгледа величествено. Поради присуството на железото во земјата, горните слоеви се црни како јаглен. Бојата, пак, на долните слоеви е кафена или жолта. Врвовите на планината светат како графит. Бојата на многу места е слабо жолтеникава, а се среќаваат и многу кафени и жолти дамки. Воопшто, според зборовите на д-р Фогел, во отсуство на животни и растенија, целиот предел наликува на месечината. Оваа планина е покриена со жолтеникави варовници. Карпите, иако цврсти, брзо се кршат од влијанието на воздухот, дождот и водата, по што се формираат вдлабнатини. Како последица на тоа, горните слоеви остануваат без поддршка и кога тие веќе не ќе можат да се одржуваат, стрмоглаво паѓаат удолу, формирајќи притоа безброј каменести парчиња. Кога почнавме да се симнуваме надолу местата беа многу стрмни, а ние седнати на камилите едвај се воздржувавме да не заспиеме. Ако некое од животните случајно се сопнеше, ние на парчиња ќе се најдеме во длабоките бездни околу нас. Камилите го сменија вообичаениот начин на движење, па почнаа да одат побавно и со помали чекори. Наспроти големата тежина на товарот (200-250 килограми), што секоја од нив го носеше, тие претпазливо се движеа и многу добро ја сфаќаа опасноста. Покрај сите предности, што ги има во

споредба со другите домашни животни, за камилата е најважно тоа што е многу разумно животно. Таа носи тежина двапати поголема од тежината што може да ја носи и најсилен коњ, може да издржи пет-шест дена без вода и храна, скудно се храни, го заменува волот или биволот во обработувањето на земјата, го дава најдоброто млеко и најпосле, служи и како човечка храна, зашто барем месото и е хранливо и вкусно.

Наредниот ден, во најголемата горештина, неколку часа престојувавме на една полјана во која овде-онде имаше купови сува и боцкава трева. Вечерта повторно тргнавме на пат. Патувавме цела ноќ. По патот постојано палевме помал оган од сувата трева, што ја носевме со нас. Целта беше да не се разминеме со луѓето, кои требаше да не пресретнат со вода. Зашто во темнината можеше и тоа да се случи. До 10 часот изутрината поминавме една пространа рамнина, со набиен песок што беше измешан со мали камчиња. Оваа рамнина беше многу поголема од таа кај *Софицин*, но тука немаше никаква вегетација. Никаде не можевме да видиме ни дрво, ни тревка. Насекаде имаше само песок и камчиња. Местото беше згодно за одење, ама истоштени од неспиењето во последните две вечери, ние едвај се нишавме на камилите. Кога тоа утро се поздравуваме со денот, што настапуваше, лицата ни беа сосема изменети. Побледени, па дури и жолти како свеќи не личевме на живи суштества. Толку ни го беа смениле тенот на лицата гладот и жедта, а најмногу несоницата. Колку и да бевме гладни, на леб никој не мислеше. Сите гледавме како побргу да ја задоволиме жедта. Се обидувавме со суво кафе измешано со малку вода или со лимонска киселина, но ништо не помагаше. Па, и ако успевавме за кратко да ја задоволиме, таа многу бргу повторно се јавуваше, а ние уште посилено ја чувствувавме. Брзавме да видиме некое дрво под чија сенка ќе можевме да починеме неколку часа, но попусто.

Како што одевме понатаму по сувото поле, првите камили неочекувано почнаа да се движат во друг правец. Сите ги поткренаа главите како гуски во вода. Некои од камилите почнаа дури и да скокаат, постојано одалечувајќи се од првичната насока. Тоа ни го привлече вниманието. Но, сè уште не ја знаевме причината за таквата ненадејна раздвиженост на камилите. Малку подоцна, недалеку од нас забележавме скелети на неколку умрени камили. Таа глетка не нè растреволува толку нас, колку што ги вознемири камилите. Камилите – тие вечни затвореници во пустината – веројатно подобро од нас ги сфаќаа условите во кои патувавме. Белите коски, што тие

ги видоа во песокот, за нив беа неми букви, хиероглифи во кои ја читаа сопствената судбина! Камилите се животни како и сите други, но со својата издржливост, со својата снаодливост, со својата упорност и трудољубивост и најпосле со своето претчувство, сите нè зачудија. Ако некому требаше да му се заблагодариме за направена услуга или за избегната несреќа во текот на патувањето, на прво место беа тие и само тие. Се сомневам дека можевме со нешто да им се оддолжиме, така како што нè носеше редот. Се наоѓавме во канците на тиранин и само тиранија преживувавме за време на нашиот престој во таа исклучително жешка земја, но истовремено види каков срам(!) – и ние бевме тирани. Каква иронија и какво демаскирање на свесното животно-човекот – круната на животинското царство!

Околу пладне се доближивме до неколку долги купови подвижен песок натрупан од ветерот среде полето. До нив најдовме две бандери со телеграфска жица, очигледно фрлени како непотребни. Со жицата ги преврзавме нашите платна (чаршафи и одела) за да ги избегнеме смртоносните сончеви зраци, што вертикално паѓаа врз земјата. Со големи маки еден простор од девет-десет квадратни метри беше покриено со сенка. Сите некако се стуткавме тука. Дента беше многу жешко, многу пожешко од 25 јуни, денот кога пристигнавме во Тархуна. Стиснати како сардели под платното, што не им дозволуваше на сончевите зраци да паѓаат врз нас, заборавивме дури и да јадеме. Некои и се обидоа да јадат, ама лебот им стоеше како прст во устите. Атмосферата беше пеколна. Сонцето како растопена метална топка стоеше високо на чистото небо, температурата беше 48 степени, немаше ни најмало струење на воздухот, од за-слепувачката светлина не болеа очите, а жедта беше преголема. Телесната температура не беше ништо во споредба со температурата на воздухот. Неколкумина од нас припаднаа. Тие непрекинато се удираа по градите, а рацете и главите им беа свиснати. Седеа како премрени. Не знаеја да кажат од што стенкаат. Со големи молби земав од офицерот една-две оки вода. Тие се напија од неа, ја смирија малку жедта и дојдоа при себе. Само што се потсмирија, паднаа уште неколкумина други. Сите за миг се погледнавме меѓу себе. Не знаевме што да правиме и што да кажеме. И најцврстите од нас ја изгубија храброста.

– Господине офицер, Ви се молам, дајте ни уште малку вода за да се напијат уште тројца паднати другари.

Сместен под посебен шатор и пиејќи штотуку издоено млеко од една камила, офицерот надмено одговори:

– Тргни се, нема вода.

– Ете, вода има во мешините, таа е за сите нас. Најпосле, Вие сте одговорен...

– Ти вела м тргни се и седни си на своето место.

Со подотворена уста се упатив кон полегнатите другари за да видам во каква состојба се наоѓаат.

По малку, офицерот ме викна кај него. Веднаш дотрчав.

– Земи го она мало шише и пушти неколку капки од таа вода врз дланката на раката. Оди побргу и натерај ги полегнатите со нос да шмркнат од мирисот на тој лек.

Моментално ја извршив наредбата. За големо чудо, болните се соземаа, ама сè уште лежеа на земја.

Сите облеани во пот, во групи излегувавме од „шаторот“ и стоевме надвор по минута-две. Привидно чувствувавме барем мало, какво-такво освежување, но печењето на сонцето не дозволуваше подолго да се задржуваме. Струењето на воздухот над површината на земјата од далеку личеше на оние погорни слоеви од воздух над куп од добро согорен јаглен. Како што наутро, кога ќе се појави на хоризонтот, сонцето има весел изглед, така грдо и тажно изгледа кога ќе го достигне својот зенит. Од горештината и големата жед, усните ни беа испукани и надуени. Со изгорените од сонцето лица и испуканите и надуени усни, личевме на вистински Арапи во мало.

Тој ден имавме 12 мешини, секоја со по 30-35 литри, а ние трпевме за капка вода. Во текот на патувањето постојано се случуваше тоа. Подоцна го прашав офицерот зошто не ни дава да се напиеме, кога имаме доволно на располагање.

– Се плашам од некој жежок ветер. Секогаш треба да имаме вода во резерва барем за ден-два. Ако сега не нè пресретнат со вода, оваа што ја имаме во мешините едвај ќе ни биде доволна додека стигнеме до најблискиот извор. Ги гледаш ли мешините? Ако се појави *к’бле* и ако немаме со што да ги прекриеме, на пример ковчези, рогозини ли нешто слично, водата во нив многу брзо ќе исчезне и ќе останеме без неа. Ова место се вика *рамлја – ѓ кебир* (големиот песок). Тука пред 11 години, одејќи за Мурзук едно цело одделение војници го изгубило патот и ден и ноќ талкало додека повторно не го нашле. Но, утредента се појавил жежок ветер и тие сите умреле за вода – ми одговори тој. Местото каде што застанавме тој ден немаше некое посебно име. Ние го нарековме *месѿо на колабирање*...

Сончевите зраци веќе легнато паѓаа. Офицерот внимателно ги погледна мешините и нареди да отворат три од нив, па на сите ни даде

по еден литар вода за да се напиеме. Некои одеднаш целата ја испиваа, а други оставаа во нашите мали мешини, што за еден, двајца или за тројца ги носевме на рамо. Водата беше замирисана. Според мирисот, не се разликуваше од таа во канализацијата. Таа беше толку гнасна за пиење, што и во ваква ситуација кога ќе ја погледневме, целиот организам ни се стресуваше. Една од причините за побрзото расипување на водата беше околноста што мешините беа максимално нечисти и нивните устиња постојано беа затнати. Кога го напуштавме ова место, сонцето веќе се затскриваше зад хоризонтот, а таму некаде во далечината се гледаа три-четири црни точки. Во почетокот изгледаше како да стојат во едно место. Подоцна некои од нас, што имаа подобар вид, забележаа дека се движат. Сите – затвореници, стражари и камили – почнавме да се убедуваме за што станува збор. Едни велеа дека тоа се карпи, други инсистираа дека тоа се двајца телеграфски службеници, кои одат да ја поправат линијата. Трети, пак, претпоставуваа дека тоа се камилите со вода, што по наредба на офицерот требаше да нè пресретнат.

А: Јас велам дека тоа се карпи.

Б: Не, тоа се камили со вода.

А: Се обложуваме во пет парчиња двопек, едно кило шеќер, десет гроша пари...

Б: Не. Ако се камили со вода, тогаш ќе ти го земам делот, што ти припаѓа. Се согласуваш?

А: Добро, прифаќам.

А бе, не прифаќај ... Земи леб, пари или шеќер. Кој ќе ти даде тука да му ја испиеш водата, дофрлуваа други уште позаинтересирани.

Најпосле офицерот го зема двогледот и виде дека тоа беа три камили, придружувани од двајца Арапи. Сите се раздвиживме. Настана општа смеа. Вода во пустина, тоа е најдоброто нешто и најголемата надеж за спас. Ако сакате, тоа е вистинско богатство паднато од небо.

Ситуацијата во која се наоѓавме нè тераше на парите, на облеката и на накитот да гледаме како на нешто непотребно и суетно. Се мачевме да си ги спасиме животите, а за тоа ни требаше, пред се, вода, а потоа леб.

Откако се пресретнавме со двајцата Арапи, новата вода веднаш ја поделија на сите подеднакво. Ние, стражарите и камиларите земавме по два литри и со нив требаше да ја минеме ноќта и наредниот ден до пладне. Повторно патувавме цела ноќ. Веќе се сторија три

ноќи и два дена како непрекинато патуваме, без да спиеме. На камилите јававме цела ноќ, за да можеме да поминеме што подолг пат. По двајца на една камила, седејќи и на грб минувавме по 10-12, а неколкупати и по 18 часа. Од долгото седење на камилите, коските ни се укочуваа. По гладта, жедта и неспиенето, тоа беше уште една од причините што секогаш кога ќе патувавме цела ноќ, утредента лицата ни добиваа тажен изглед и се чувствувавме максимално истоштени. Кога заогаше сонцето, по наредба се симнувавме од камилите на 10-15 минути, колку да отидеме по нужда, а потоа повторно се качувавме на нив и веќе никому не му се дозволуваше да се симне. Симнувањето беше строго забрането, а тој што тоа правило немаше да го почитува, добиваше камшици и удари со кундаците. Не ни дозволуваа да се симнуваме од камилите само за да поминеме што подолг пат. Можевме по пет-шест часа патување да се симнеме од камилите и за да се раздвижиме, да одиме неколку часа пеш. Ама тоа не се практикуваше, зашто при качувањето и симнувањето од камилите, карванот требаше да застанува, а со тоа губевме време. Некои од нас во таквата мерка гледаа неорганизираност и непрактичност на офицерот, но се лажеа и не беа во право. Тоа се наметнуваше од околностите во кои патувавме. Бевме затвореници, а не туристи снабдени со сè што е потребно. Некои од нас немаа обувки, други беа слаби, трети болни, а повеќето не можеа да одат како што треба, зашто беа претоварени со торби. Најпосле, ние бевме тргнати на долго патување, а не на некаква прошетка, онака чисто од разонода. Оние полесните, додека патувавме ноќе спиеја на камилите. Како што веќе реков, секогаш јававме по двајца на една камила. По патот, кога едниот спие, другиот со двете раце го придржува. И обратно. Некои успешно ги правеа тие смени, но повеќето без да сакаат заспиваа, па и двајцата пагаа на земи, обвинувајќи се меѓусебно додека не стигнат стражарите со камшиците. За „симнувањето“ измислувавме разни изговори, на пример дека животното се исплашило од нешто, дека самарот се искривил, дека паднала некоја торба или кесето со пари итн. Но, недоверливите Арапи ништо не разбираа. Па, ако саката, не можевме ни да им објасниме, зашто ниту еден од нас сè уште не знаеше да зборува арапски. Повторно се качувавме на камилите, ама веќе со часови бевме будни, зашто ударите со камшиците по лицето, по грбот или по главата, иако најчесто не оставаа никакви траги, ние долго време ги чувствувавме... Последната ноќ го изгубивме патот и неколку часа пред зори талкавме меѓу високите песочни дини на Рамал – и – Сагар.

Камилите речиси до половина пропаѓаа во песокот, па затоа и многу бавно се движеа. Но, зората нè спаси. Сите се симнавме од камилите и почнавме пешки да одиме, ама повторно врзани со јажиња за рацете и поделени во три групи. Бевме среде пустина и апсолутно беше исклучена секаква можност за бегство. Меѓутоа, офицерот и стражарите сè уште не ни веруваа. Уште во Триполи имавме добиено лоши препораки. Бевме претставени како луѓе од кои секој убил по неколку Турци или како ужасни престапници – „шерир џанилер“. Користејќи ја утринската ладовина го забрзавме чекорот. По малку, сонот повторно почна да нè совладува. Се обидовме да разговараме за да ни помине дреerkката, ама и во тоа не успеавме – усните ни беа толку суви, што речиси шепотевме. Одејќи по песокот, некои од другарите постојано се туркаа де во еден, де во друг „сосед“. Отпрвин ни самите не знаевме што прават, но подоцна ни стана јасно дека тие спијат одејќи! Не знам дали во тоа ќе веруваат психолозите или физиолозите, ама тоа ние го доживеавме за време на патувањето и сите нè зачуди. Како е можно човек да оди и во исто време да спие! Навистина, нешто неверојатно. Но, тоа беше вистина. Некои од нас тоа утро заспиваа неколкупати во период од само четири-пет минути. Пишувачот на овие редови го доживеал тоа. Ако некој се обидеше да ме убедува, никогаш во животот не би поверувал дека тоа е можно. Сепак, искуството нè убеди. Го наведувам овој факт за да си претставите колку беше голем нашиот умор од долгото неспиење среде пустината.

Сонцето пекна. Ние сè уште одевме, а кај никого веќе немаше ниту капка вода. Прашуваме дали во близина има некој извор, а Арапите ни одговараат – *фи ġриб* (има блиску). Божем ваму, божем таму, ама излезе едвај по пет-шест часа да најдеме вода. Арапскиот збор *ġриб* значи спротивно од нашиот збор *блиску*. Кога ќе ги прашавме дали има блиску населба, село или град, тие ни одговараа: *фи гриб* – а тоа е ден-два пат. Има ли блиску вода: *зејн фи гриб* (да, има блиску), ама тоа значеше четири-пет часа пат. Така е и кај нас. Еден час на село не е исто со еден час во град. Арапскиот час е уште поголем од часот на нашиот селанец.

Околу ручек се симнувавме од еден висок рид, а пред нас гледавме неколку палми. Тоа беше една мала оаза во која имаше вода. Местото се викаше *Ум Мурабуџ* (синот на Мурабут). Меѓу песокот во подножјето на ридот најдовме еден јаз со вода. Слатко се изнапивме. Потоа се најадовме со двопек натопен во вода, што беше мек како леб, а од торбите извадивме и пипер, лук, домати, шеќер... Се

гоштевавме, а потоа под дебелата сенка на палмите дури и отспавме по два-три часа. За тоа време, камиларите ги напоија камилите, кои немаа пиено вода уште кога тргнувавме од изворот во *Геџифа*, каде што го погребавме починатиот другар. Внимателно до врв ги наполнивме нашите мали мешини, што врзани за врвка постојано ги носевме на рамо. Арапите нè убедуваа дека натаму по пат секој ден ќе наоѓаме вода, ама ние не им верувавме. На врвот на споменатиот рид имаше еден голем гроб над кој се виореше речиси парчосано бело знаме. Тоа беше гроб на некој арапски шеик прочуен во тие места, кој во минатото се одликувал со големи добрини, што им ги правел на локалното население. Оттогаш поминале многу години, но локалните жители сè уште со голема почит раскажуваа за него. Тие ги величеа неговата храброст и неговиот карактер и раскажуваа трогателни приказни за неговото загинување за време на некоја битка со друго непријателско племе (кабиле), кое ги нападнало жителите на оазата, со цел да ги ограбат и заробат. Пред 40-50 години, разбојнички банди, а понекогаш и цели племиња (кабиле) напаѓале друго, за нив непријателско племе и му го ограбувале имотот, а потоа ги заробувале неговите жители (жени и деца) и јавно ги продавале по пазарите како робови (кјолета). Тој арапски шеик (главатар на племе или некаков род) од некогашен херој прераснал во вистински светец. Секој намерник што тука поминува, застанува на гробот и почнува да кажува некакви молитви. Но, не знаевме дали му се моли на Севишниот за успешно поминатиот пат или, пак, во знак на благодарност своите молитви му ги упатува на починатиот светец.

Во секоја земја народот знае да ги цени делата на неговите заслужни чеда. Кај нас свечено откриваат паметници, држат надгробни говори или редовно одржуваат молебен за упокојување на душата на починатиот, а тука единствениот спомен е краткотрајно сопирање на патниците врз гробот на починатиот херој. Тука нема величествени паметници, емотивни говори и прекрасни цвеќиња, туку натрупани камења – скроман гроб. Карактеристично е што повеќето такви гробови се на високи места во чија близина има вода!

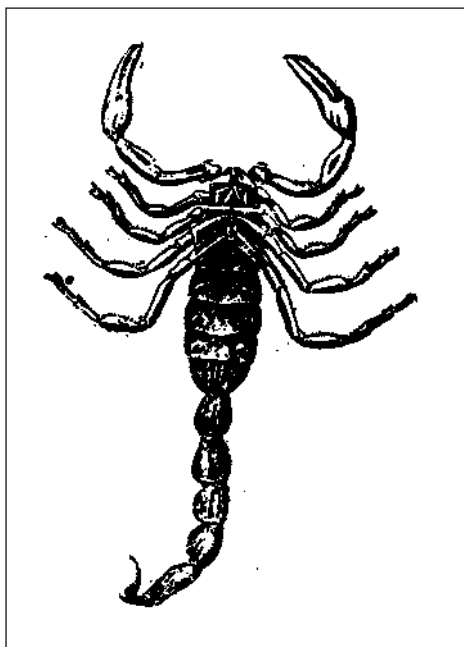
Кога го напуштавме Ум Мурабут, јазот беше максимално исцрпен. Тоа му даде повод на офицерот да ме праша што ќе правевме ако ја потрошевме водата, што ја носевме со нас, ако случајно пред нас тука, на ова место, поминел некој карван или, пак, некој посилен ветер го наполнил јазот со песок?

Доцна вечерта на 17 јули пристигнавме во гратчето *Зеџен*. Бидејќи беше веќе многу доцна, останавме да преноќиме надвор од

него, во песокот и под отворено небо. Времето беше добро, а песокот сè уште топол, па беше пријатно за спиење. Ослободени од јажињата и од синцирите, сите легнавме „слободно“ да спиеме цела ноќ, зашто и утредента требаше да останеме во градот. Околу полноќ ненадејно слушнавме писок. Мнозина се разбудивме. Го прашавме стражарот што се случува.

– Една скорпија (акрап) каснала за нога некој од стражарите, кој спиел.

По малку, друга скорпија касна и еден од нашите другари. Обајцата истовремено офкаа. Му кажавме на офицерот во градот. Тој самиот веднаш дојде кај нас. Нозете и на двајцата силно им ги стегнаа со јажиња, за да не може крвта слободно да минува надолу, кон стапалото. Сепак, за десетина минути нозете многу им отекоа. Од градот донесоа канта со петролеј и нозете, што им беа гризнати, обајцата ги ставија во течноста и така стоеја час-два. Потоа ја тргнаа кантата и целата нога им ја премачкаа со некаква маст. Болките им сопреа, па тие се потсмирија. Иако уште страдаа, изутрината веќе полека стапнуваа на земја.

Скорпија

Скорпиите се многу распространети во таа земја. Живеат плитко под песокот или под камењата. Кога некој ќе ги наседне или ќе го раздвижи песокот, тие лесно се извлекуваат со нозете и стомакот, излегуваат на површината на песокот и го касаат човекот или животното, што ќе се најдат покрај нив. И тие претставуваат второстепенa опасност при патувањето или живеењето на луѓе во пустината. Честопати знаат да влезат и по собите во куќите и со отровот, што го испуштаат од нивните опашки, умртуваат луѓе со послаб организам, а особено мали деца, кои обично носат само една платнена риза и во текот на целата година одат боси,

како и сите сиромашни Арапи, селани или граѓани во тие места. Во затворот на неколкупати покрај леглата наоѓавме скорпии, што веднаш ги убивавме, за да ги избегнеме непожелните последици, што

можеа да ги предизвикаат тие деноноќни непријатели на човекот. Најсигурно средство против нив е намерникот никогаш да не спие или да не седи врз песок или на земја ако не е покриен со волнено платно (ахрам), што е карактеристична, а за сиромашните и единствена, горна облека на сите жители во топлите краишта. Локалните жители употребуваат и некои лекарства подготвени од разни треви, што се мешаат со чисто масло. Но, тие не секогаш се успешни, особено ако настраданиот е со послаб организам. Карактеристично е што кога некој ќе настрада од скорпија, не се оди по бајачи, како што кај нас прават селаните кога ќе им се случи да ги касне некоја змија, туку веднаш се лекува со лекарства, макар и несигурни, но во чија спасоносност Арапите многу веруваат. Се гледа, самата природа ги тера да бидат поцврсти и посериозни во време на некаква несреќа. Утрентата од побогатите куќи во градот ни донесоа на подарок по две парчиња леб и неколку чинии со јадење. Целиот ден го минавме во една напуштена куќа, со три-четири соби. Сокриени од сонцето, се одморавме под сенка. Веќе не водевме грижа за вода и за леб. Речиси 26 дена откако излеговме од затворот во Триполи, ние навикнавме на помалите проблеми со кои се соочувавме по патот. Ама последните денови повторно требаше да се занимаваме со една не толку страшна работа – да ги чистиме главите, алиштата и телото од човечките паразити – вошките, што нè боцкаа како вистински игли. Застанати во редица покрај сидовите на оградата и сите со наведнати глави, внимателно ги прегледувавме сите набори на ризите, на гаќите и на останатите алишта, постојано умртвувајќи ги гадинките со ноктите на палците. Едни веќе го завршиле „ловот“ и легнуваат да спијат, а други стануваат за да продолжат со работата.

– Колку најде, бе Христо?

– Веќе не ги ни броев...

– Јас, другари, најдов повеќе од 50.

Смеење... Дојди, дојди, еве две, три, пет... цело стадо.

Оној се фали дека нашол педесетина, а јас пак само во ризата најдов над 80.

Бевме принудени секој ден да си ги проверуваме алиштата, меѓутоа вошките се размножуваа со геометриска прогресија!

Мнозина се чудеа, но постарите од нас, луѓе со животното искуство, раскажуваа една фраза, што народот многу често ја користеше кога стануваше збор за вошките. Кога некогаш вошката одела на гости, рекла: „Јас доаѓам сама за да барам место за 100, кои ќе отворат пат за 1.000“.

Попладнето околу пет часот тргнавме и по 10-11 часа пат стигнавме во селото *Темерхинд*. Таа оаза беше најубавата од сите други, што ги видовме по пат. Во околината има многу градини, нажитени со високи и убави палми, чии плодови беа веќе зрели и како според квалитетот така и според количеството, ги надминуваа дрјвата во другите оази. Оазата го носи името Темерхинд, односно *индиски ѓалми*, според убавите палмини плодови. Тие се одлично опеани во народните песни на Арапите. Откако го напуштивме Темерхинд, околу полноќ застанавме на едно место во песокот. Под јасното небо, просирниот воздух и светлата месечина, таа ноќ месноста имаше посебен изглед. Сликата, што кај нас се гледа кога земјата е покриена со дебел снег и кога небото е јасно, а месечината свети – истата ја гледавме и тука. Само што снегот тука беше заменет со ситен, исто како него бел песок. Тукашната природа ја има таа предност пред природата во нашата татковина, што наместо студениот ветер, кој обично ги придружува таквите ноќи, тука чувствувавме тивок и свеж, пријатен ветер. На 20 јуни изутрината пристигнавме во градот *Себа*. Надвор од градот беа излезени мажи, жени и деца за да нè пресретнат. Всушност, тие го пречекуваа офицерот како нивни познат и роднина, бидејќи од Триполи се враќаше ослободен од обвинувањата. Но, покрај него и ние влегувавме во свеченоста. Одевме во колона по двајца. Од двете страни одеа жени и моми и пееја со висок глас, а по нив – мажите на чело со офицерот. Не знаевме дали пеат религиозни или световни песни. Една од жените со кренати раце ја предводеше поворката, а другите ја придружуваа пеејќи. На крајот од песните ги повишуваа гласовите и сите даваа неколку исти звуци, а потоа првата жена ги симнуваше рацете. Тоа веќе не личеше на пеење, туку на пискање. Пред нив, млади луѓе седнати на убави коњи, по двајца паралелно, јаваат и викаат колку што можат. За време на галопот, тие по трипати се приближуваа и еден со друг се допираа со главите или со рацете, потоа се одалечуваа и на определен знак истовремено пукаа со пушките, кои ги држеа во десната рака. Истрелите на двете пушки се слушаа како еден. Како што е познато, Арапите се големи љубители на јавање. Тукашните Арапи во тој поглед стојат подолу од жителите на Арабија. Најверојатно тој обичај останал од Арапите дојдени на северниот брег на Африка во времето на брзото ширење на халифатот. На неколку чекори подалеку од сидините на градот се наоѓаа гробиштата и кога минувавме покрај нив, почувствувавме многу лоша миризба.

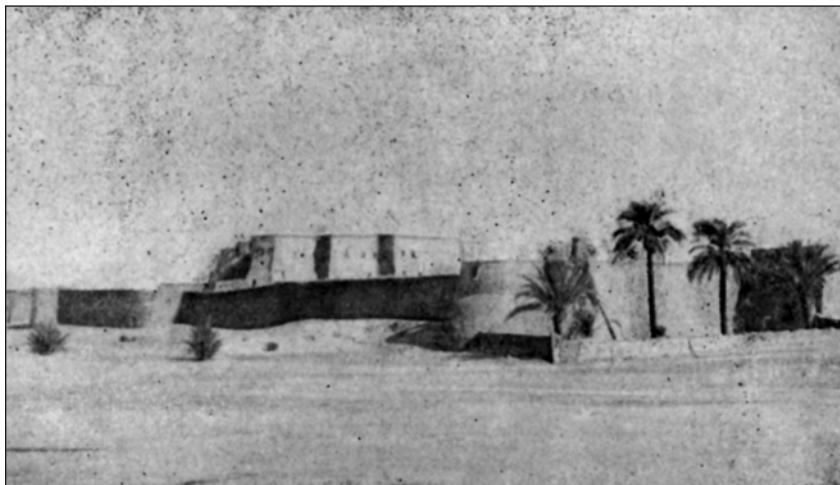
Во Себа престојувавме два дена и таму ни дадоа на подарок леб и јадење. Третиот ден попладнето, тргнавме. Патувавме цела ноќ, а наредниот ден одевме по една песочна долина, со многу ниски палми, сè додека не влеговме во градот *Гоудва*. На запад од градот, под

Арайски коњаници

сенките на високите палми, престојувавме неколку часа, а од таму 10-15 километри одевме пеш додека не дојдовме до кладенецот *Барел Амри* во кој имаше убава, слатка вода за пиење. Се стемни. Се качивме на камилите и засилено врвевме цела ноќ. Ноќта беше темна и во темнината едвај се забележувавме еден со друг. Цела ноќ минувавме низ места опсипани исклучиво со крупни камења. Патот беше многу тесен, едвај шест-седум дециметри. Втори, далеку од нас на хоризонтот забележавме долга низа од палми што се протегааше кон исток, а ние се движевме кон југозапад. Тоа беше околината *Мрзук*. Сонцето сè уште не беше изгреало, а ние се симнавме од камилите. Ни ги ставија оковите и почнавме да одиме. Градот не се гледаше зашто пред нас имаше песочни ридови, што ни пречеа да го видиме. Бевме на два часа оддалеченост од *Мурзук*. Убедени дека стигнавме живи, малку внимание им обрнувавме на тешките окови и на синцирите, што ни висеа на врат. Облеани во пот, се движевме по песок, постојано лизгајќи се и подигајќи се по песочните ридови. Бевме на врвот на последниот рид кога го видовме градот и градините околу него, преполни исклучиво со палмини дрва. Во западниот дел на градот забележавме едно високо повеќеаголно здание. Тоа е касарната или управниот дом, рековме сите. Останатите куќи тешко се разликуваа една од друга. Целиот град, ограден со ниски сидини

изградени само од земја, изгледаше како една зграда. Дента по пат сретнавме жени, деца и мажи, кои како да се натпреваруваа кој побрзо ќе оди, а некои дури и трчаа. Младите повеќе да му ја целиваат раката на офицерот, а постарите срдечно да го прегрнат.

Управниот дом во Мурзук со зајворот

Веста за пристигнувањето на офицерот го восхити населението. Целиот град беше излезен за да го пречека. Надвор од градот, кај источната порта имаше неколку офицери и многубројни мажи, жени и деца. Сите нè изгледаа со посебно љубопитство. Некои од жените со мавтање на рацете ни посакуваа брзо ослободување и го изразуваа своето сочувство спрема нас и нашата судбина. Тие долго благословуваа, ама само тоа можевме да го разбереме. Кога го минувавме прагот на градската порта, покрај која стоеше стража, видовме едни широко празно место и една долга, права и доста широка улица. Од двете страни на улицата имаше мали дуќанчиња, сите со еден заеднички покрив, а другиот крај на улицата завршуваше со уште поголем плоштад во чија средина имаше кладенец. Го минавме плоштадот и влеговме низ една тркалезна, висока врата со турски натпис, издлабен на мермерна плоча. Тоа беше главната порта (*баби-шерие*), од каде се влегува во голем двор во форма на правоаголник. Од едната страна на правоаголникот беше касарната, а од другата – џамијата. Од главната порта повторно го видовме она високо повеќеаголно здание, што прво го забележавме од последниот песочен рид. Тоа е доста големо, а прагот на неговата влезна врата е седум-осум метри повисок од дворот на касарната.

Откако се искачивме по едни камени скали, ние ја минавме вратата на управниот дом и влеговме во еден мал двор во форма на квадрат. Бевме веќе во затворот. Стражар со бајонет веднаш застапа

Баб-и-шерие

да ја чува влезната врата. Ни ги извадија оковите и лично не проверија еден по еден, а потоа си го земавме алиштата и се сместивме во сè уште непоправените и дури темни простории. И така, по триесет-дневно патување, на 31. ден, односно на 24 јули во 11 часот ние бевме во *Мурзушкиоџи заџвор*.

Триполи и Бенгази

До почетокот на втората половина на XIX век, Египет, Триполи, Тунис и Алжир, т.е. сите земји во северна Африка, со исклучок на Мароко, беа турски поседи. Подоцна Египет мина под протекторат на Англија, Алжир (5 јули 1830 г.) и Тунис (8 јули 1883 г.) станаа француски колонии, а Триполи остана турска провинција.

Триполи е најпространата од берберските земји. Опфаќа 1.033.000 квадратни километри, а населението брои приближно еден

милион жители. На север граничи со Средоземното Море, на исток со Египет, на запад со Тунис, а на југ – пустината Сахара. Од запад кон исток се протега една релјефна линија – Харуџ и Џебел ес Сода (Црната Планина, висока 1.500 метри). На север од таа планина е Џебел Нафуза – пространа месност, каде се одгледуваат житни растенија, а на југ е пустината Хамада ел Хамра (450 – 500 метри надморска височина) – исклучително жешка земја, без никаков извор на вода, што претставува плашило за карваните.

Разните делови на Триполи даваат глетки спротивни една на друга: на север, покрај брегот, ниски полјани, на исток зеленото плато Барка (старата Циренаик), на југ каменестите пространства од областа Фезан и оазите Гадамес, Ауџелах и др. Источниот дел на Триполи е Бенгалскиот округ, кој од старо време се нарекувал надворешна или крајбрежна Либија. Покрај брегот на таа земја се Дерна, Курин¹ и Бенгази или неговото старо име Беренис, во чија околина се наоѓала градината *Хесџеридис*, прочуена во старо време.

Триполи со својата клима и геолошка карта како и со својата орографија, со исклучок на еден мал дел, наликува на Сахара. Во многу места има разни природни богатства: натриум карбонат, железо, силикати... Населението обработува житни растенија – пченица, јачмен, пченка – како и маслинки, палми и др. Покрај брегот ловат разна риба, школки...

Карваните, што одат за Судан, носат памучни платна, разни рачно изработени производи, чај, шеќер, разни мирисливи води... Од таму, пак, носат слонова коска, многу добро обработена овча, козја и лавовска кожа, пердуви од разни птици... Гадамес служи како станица за карваните, што доаѓаат од Судан за Триполи и обратно. Населението е многу мешано. Берберите живеат главно по планините, а арапскиот елемент по низините. Има многу луѓе од црната раса. Евреите (тие сите зборуваат арапски) ги населуваат градовите поблиски до брегот, а Европејците – 4.000 Малтежани и околу 1.000 Италијанци – живеат во градовите Триполи и Бенгази. Исламот е владејачка религија.

Триполискиот вилает од исток граничи со Бенгази, од север – со Средоземното Море, на запад со Тунис, а на југ – областа Фезан. Вилаетот административно е поделен на четири окрузи или санџаци (мутесарифлици):

¹ Стара грчка колонија и долго време престолнина на една моќна држава.

1. Триполиски со 7 околии и 9 нахии (мјудјурл'ци)
2. Хумски со 4 околии и 2 нахии
3. Џебелски со 3 околии и 3 нахии
4. Фезански со 3 околии и 8 нахии или вкупно 17 околии и 22 нахии.¹

Триполискиот и Хамускиот округ се најплодни и цивилизирани. Населението во тие места може да се смета за поцивилизирано од арапските племиња во другите делови на земјата. Во градовите Триполи и Хомс има извесен ред во управувањето, меѓутоа останатите градови и нахии се наоѓаат под една ужасна тиранија. Некои од номадските племиња, кои живеат во тие места и познати по нивната храброст, не ги плаќаат лесно давачките, па владата секогаш со војска ги собира даноците. Племињата „Евлади Сулејман“ и „Ведан“ не плаќаат никакви давачки. Турската влада е принудена со нив да постапува помекко, а владините чиновници со шеикот на кабилето „Евлади Сулејман“ се однесуваат како спрема самостоен господар. Во околината на Триполи и во некои од долините на Хамус има богата вегетација и земјата е исклучително плодна, а причините за тоа лесно се објаснуваат. Земјата во тие долини се таложи од дотокот на водите по дождовите, потоа секое место откако еднаш ќе се засее подоцна со години не се обработува, а остатокот од културите останува да гние во почвата, и најпосле, малиот дел од земјата, што се обработува, целосно ги задоволува потребите на малобројното население. Извозот е незначителен и главно се состои од стока што доаѓа од Судан. Едно време, главен извозен центар на производите, што се извезуваат од Судан, беше градот Триполи. Денес таа трговија е многу намалена. Од друга страна, присуството на Англија во горното течение на Нил и во источен Судан, потоа изградбата на новите патишта за да се стигне до земјите околу езерото Чад како и реките Нигер, Конго и нивните притоки, многу го намалија значењето на Триполи како пат за стигнување до центарот на Судан.

Бенгазискиот округ на исток граничи со Египет, на север – морето, на запад – Триполискиот вилает, а на југ со месноста Кафра (кефре) – дел од пространата пустина Либија и најисточниот дел на Сахара. Но, таа јужна граница не е точно определена, а исто така неизвесно е и кој и колкав дел од Кафра влегува во округот. Влијанието на турската власт се ограничува до оазата Џербуб или Џаг-

¹ Гат во владините документи важи за мутеерафлак, но всушност е околија, што се води по Фезанскиот округ (санџак).

буб, главен центар на една арапска религиозна секта. Нејзините приврзаници се нарекуваат мехдисти или сунусисти (сунити н.з.) од името на арапскиот шеик Сунуси и неговиот син Мехди, обајцата по потекло Арапи од родот на пророкот Мухамед. Целата внатрешност на оазата е под влијание и фактичка власт на сунусистите, се разбира без тоа да е признато од Турција или од европските држави. Така што, местата што влегуваат во тој округ, со исклучок на Џербуб и Дерна, според тоа поголемиот дел од месноста која едно време се нарекувала Либија, не се сопственост на ниту една држава, вклучувајќи ја и Турција. Пристаништата во округот, а посебно пристаништето Тобрук или Тибрек, во секој поглед се одлични места. Ако е во рацете на некоја морска држава, Тобрук ќе им конкурира на пристаништата Малта и Бизерт (покрај брегот на областа Тунис). А денес, пак, едвај неколку едреници го посетуваат тоа пристаниште.¹

Тобрук има големо значење и од друга гледна точка. Имено, нема позгодно пристаниште од него за Борно и за земјите, што се наоѓаат на исток од него. Растојанието меѓу Борно и Тобрук е најкусо, а по тој пат има добри и помалку оддалечени една од друга оази во кои можат да се одмораат карвани. Освен тоа, не е многу далеку и месноста *Џебел-и-Хусар*. Со својата плодност, со вкусната и во изобилство вода во разните нејзини делови и со умерената клима, таа е една од најдобрите месности во Триполи. За жал, не се користат сите природни богатства на таа земја. Во древноста, за време на Грците и Римјаните, таа била богата месност во која се развивале науката и културата, а денес власта не може да извлече никакви приходи за државата. Понекогаш, кога реколтата е лоша, власта е принудена од надвор да му обезбедува храна на населението. Бенгазискиот округ е под влијание на сунусистите. Со исклучок на градовите Бенгази и Дерна, останатиот дел е фактички независен од Турција. По покорувањето на земјите покрај брегот на Северна Африка, турската власт не се погрижила за просветата и за благосостојбата на племињата покорени со меч, пред сè поради непријателствата помеѓу главните водачи и носители на исламот. Подоцна, долгогодишното

¹ Во 1772 г., Русија сакала да го купи островот Бомба до истоименото пристаниште во Киренајка. Страхувањето на тогашниот паша, вазал на турската империја, дека ќе ги налути Турција и Франција било причина за неуспешните преговори. Подоцна Англија и Америка се обиделе да стават рака врз Тобрук или Бомба, но и тие не успеале. Неизвесно е дали ќе успее некоја друга држава.

Во секој случај, Англија никогаш нема да дозволи на самиот праг на Египет да се наметне некоја воинствена држава и да го бранува целиот Исток.

неразумно однесување на разните управители ги натерало локалните жители да се креваат на востанија, со цел да се ослободат од властодршците што им биле туѓи.¹ Наспроти тоа што Арапите и Турците проповедаат иста религија, првите секогаш гледале на Турците како на туѓинци, па дури и поимот Турчин за Арапот е синоним за непријател и крадец. Номадското население во таа област – според расказите на некои патеписци – откако станало племе сунусисти, кај него се појавила желба и идеја за националност и со тоа уште повеќе се зголемило неговото непријателство и спротивставување спрема Турската Империја. Според моето скромно мислење, постојната идеја за национално обединување кај тоа племе, помогнала за прифаќање на учењето на Сунуси како учење, што целосно соодветствувало со тогашните желби на племето, чија политичка и социјална положба многу малку се разликувала од сегашната.

Локалните жители не сакаат да и плаќаат никакви даноци на државата. Таа, пак, само со војска успевала да собере еден дел од парите. Во таква ситуација, лесно можеме да си претставиме какви насилства, какви грабежи и воопшто каков срам може да направи една полугола и гладна војска, што не ја добивала редовно својата плата. И начинот на кој владините чиновници го собирале данокот од жителите, ги натерал не само одделните народности од економски и политички причини да се бунтуваат против самата држава туку ги принудил, при функционирањето на државните институции, и најди-

¹ Еве неколку редови од една кратка „Османлиска историја“, што случајно ми падна в раце:

„Во почетокот на XI век, сите земји во северна Африка се потчинија на династијата на Мурабутините. Подоцна, Махмуд бин Тумруд, родум од планините кај Дерна, сакал да ги одземе земјите од рацете на таа династија и да формира нова држава. Тој за кратко време успеал да собере многу приврзаници од разни племиња (кабилиња) и формирал нова држава, а управувањето му го доверил на совет наречен мјуемин. Меѓутоа, тоа не било за долго. Во 1123 година, таа држава пропала.“

За време на Кримската војна, шефот на племето Рхума ги кренал Арапите, негови сонародници, против владеењето на Турците. Обземен со патриотски чувства, тој се стремел само да ги избрка Турците од Триполи и да обезбеди самостојна арапска власт. Наспроти својата храброст, тој не успеал во тоа поради расипаноста и итрината карактеристични за сите Османлии. Во секој случај, успешно ги собрал приврзаниците од планинските области во Киренајка. Во моментот кога сакал да ја постигне својата цел, тој со својот живот ја платил цената на големиот патриотизам, без да успее да изврши каков и да е бунт („Сахара и Судан“, стр. 30, од д-р Nachtigal).

вите племиња да негодуваат против самоволијата на владејачкиот малуброен елемент во државата – Турците. Кога некој поголем одред ќе отиде кај некое племе (кабиле), офицерот почнува да ги собира даноците, но претходно со часови ги тера неговите видни членови да стојат под жешкото сонце. А честопати, наместо да го поздрават, му удира по 10-20 стапа на секој што ќе го сретне. И додека е присутна војската, племенските старешини мораат да водат сметка за исхраната на војниците, секојдневно колејќи по неколку овци и кокошки. Згора на тоа, даваат и по некој грош – „диш хак“. Така, населението не само што економски се исцрпува туку многу често биле сквернавени и честа и достоинството на жителите...

Затоа, собирањето на даноците секогаш го поттикнувало населението на протести и бунтови. На многу места во Џебел-Хусар има текиња посветени на Сунуси. Најубавите и најплодни места како и големи стада добиток се сопственост на текињата (завие). Најбогатите, највлијателните и највешти жители се во тие текиња, па и самите владини чиновници се под нивно влијание. Населението во Бенгазискиот округ е од арапско потекло, но жителите што го населуваат Џебел-Хусар донекаде се блиски до старите Грци. Тие повеќе се јавуваат како потомци на старите Елини, отколку на претенциозните сегашни Грци.

Сунусисти

Познато е дека областа Триполи од почетокот на XVIII век, па до 1831 година се користела со една апсолутна независност, под раководство на принцовите наречени Караманлии*), кои ја отцепиле таа област од Турција и формирале самостојна држава.

Таквата не многу далечна слобода оставила длабоки траги и неизбришливи спомени. Мнозина што тргнуваат од инстинктивната омраза, што Арапите притаено ја чувствуваат спрема Турците, се разбира доста основано тврдат дека идејата за бунтови и востанија и натаму ги бранува жителите и дека турската власт се ниша зашто е

Арајски шеф

лошо организирана и недоволно поддржана... Кога станува збор за арапските бранувања во Триполи, пак, што се манифестираат преку импозантни манифестации предводени од влијателни шефови со свечени знамиња, тие ја визираат религиозната секта на сунусистите (сунити н.з.). Навидум, таа е навистина религиозна, но всушност е чисто световна и со сепаратистичка тенденција.

Таа е најглавната, најважната и сигурно најопасната меѓу арапските секти во Африка.

Воопшто, се знае што е муслиманска религиозна секта и каква е нејзината улога и важност. Меѓутоа, организацијата на сунусистите ги

* Гробовите на тие принцови се наоѓаат во едно предградие на Триполи.

предводи сите други секти. Таа е пример на сите религиозни и политички групи во муслиманските земји. Благодарение на слабите врски, што Триполи ги има со Турската Империја и слабоста на турската власт во таа област, шефовите на сунусистите во Киренајка формирале една вистинска арапска држава, еден вид *држава во држава*, чие влијание се протега од Египет до Тунис и на југ до центарот на Судан.

Основите на таа секта ги поставил Седи Мухамед бин Али Сунуси, прочуен аскет (мурабут), кој се одликувал со голем мистицизам и претприемчив дух. Тој бил роден во Оранж (Алжир), но благодарение на неговите добродетели и на неговата храброст, малку по малку успеал да создаде држава во центарот на Киренајка. Во последните години од својот живот, тој фактички бил господар од Александрија до Габес. Киренајка и Триполи му се потчиниле, а понатаму од пустините што ги опкружуваат тие области од југ, неговите следбеници почнале во негово име да ги освојуваат и црнечките царства. Тогаш тој решил резиденцијата и центарот на својата власт да ги премести во една оддалечена област, каде што во случај на војна не ќе може да биде нападат било од Турците, било од Египћаните, што исто така ги сметал за непријатели. Го напуштил теќето Ел-Бенда кај Џебел-Ланкедар во Киренајка, каде што дотогаш живеел, и основал ново теќе во оазата *Џербуб*. Ужасните пустини што ја опкружуваат таа несреќна земја, му изгледале како почетни штитови против каков било надворешен напад. Можеби сè уште поаѓајќи од принципот *Maiores e longinquo reverentia*, тој мислел дека далечината ќе ја зголеми неговата безбедност. Освен тоа, во Џербуба тој бил многу поблиску до источен Судан и, главно, до Вадај, каде што почнала да се шири неговата доктрина. Умрел во 1859 година, оставајќи го за наследник својот пријател по име Седи Абдула, родум од Туат, кој набргу бил убиен. По смртта на Седи Абдула, на негово место дошле двајцата синови на Мухамед бин Али Сунуси – Ел-Мехди и Мухамед шериф – кои биле многу млади. Но, постариот, Ел-Мехди, бил признат за водач на сектата и во наредните дваесет години многу смело ја градел целата организација. Пред својата смрт, Седи Мухамед бин Али Сунуси ги одредил своите пророштва, давајќи им јасна визија. На своите следбеници им порачал дека кон крајот на столетието во Цариград ќе падне последниот султан и арапската сила ќе ги замени остатоците на Турција. Тој дури потенцирал дека неговиот син ќе биде ветениот месија што ќе ја изврши таа револуција. Оттука и неговиот син го нарекле Ел-Мехди. Тој, според

преданието, во форма на писмо ги добил татковите ветувања. Мухамед бин Али Сунуси на својот син Мехди му ја оставил во наследство омразата спрема Египќаните и индиректно спрема Турците. Кога бил во Египет, основачот на сунусистите сакал да ги проповеда неговите реформаторски доктрини. Религиозниот началник во земјата, шеикот Ханиш, издал против него анатема во форма на прокламација, во која на народот му порачал дека Сунуси е еден зол човек, кој сакал да внесе забуна во религијата. Меѓутоа, Ханиш не се задоволил само со тоа што го исклучил од верата, туку дури и го уапсил, но со помош на некакво чудо, како што велат приврзаниците, Седи Сунуси успеал да остане жив, иако на крајот од животот во затворот на неговото тело останале само „кожата и коските“. На таа прва египетска пакост, подоцна се надоврзала и друга, уште поголема, која го засегнала самиот Седи Ел Мехди. Робовите, кои жителите на Судан му ги испраќале на Седи Ел Мехди како данок, овој ги препраќал во Египет за да печали пари. Кога египетскиот вицекарал разбрал за пристигнувањето на тие карвани, веднаш ги конфискувал. Може само да се претпостави колкав побожен јад и колкаво свештеничко негодување предизвикала таа мерка во светата душа на Ел Мехди! Презирајќи ја турската династија во Египет, Ел Мехди станал нејзин притаен непријател, но и најенергичен Османлија. Како имам и како реформатор, тој се зафатил со тоа да ги избрка Турците, кои неправедно си го присвоиле законското наследство на Арапите. Велат дека тој постојано ги повторувал зборовите на некој пророк од Мостаганем (Алжир), Седи Лакхедр Мекхелут:

„Турците и христијаните се од еден ист сој, јас сите за навек ќе ги сотрам“.

За да се подготви за тоа, Седи Мехди внимавал да не му застане на патот на опасниот шеф на племето Рхума.¹ Тој бил војник, а не политичар. Религиозниот фанатизам не бил двигателот на неговите дела. Без сомнение, Седи Ел Мехди никогаш не размислувал за некакво отворено востание. Откако од татка си наследил голема епархија, тој се погрижил прво да ја зголеми и да ја засили, па дури потоа да ја претвора во царство. Негова конкретна цел била во Триполи и во Судан да создаде сила која, кога ќе дојде денот, ќе ја искористи само за себе. Иако добар јавач и љубител на лов и на физички активности, тој сепак се плашел во вистинскиот момент да

¹ Види ја страницата 72.

се фати за оружје, зашто претпочитал бавно да ги зголемува своите сили и сериозно да ги зголеми неговите извори, па на тој начин да создаде и неспорна власт пред наивните. Ел Мехди ја заземал целата Киренајка и даноците, што жителите не им ги плаќале на Турците, ги собирал во негово име. Неговите приврзаници, постојано вооружени и секогаш подготвени да тргнат во војна, претставувале војска на таа земја. Сунусистите беснееа до бреговите на морето, на пример до Бенгази. Двајца Италијанци добиле полномошно од Високата порта во Цариград за да ги посетат тие области, меѓутоа Седи Мехди безмилосно ги избркал. Влијанието на сунусистите е уште поголемо спрема Судан. Тогашните царства во Судан, Вадај, Багирми и на територијата Фезан ја признавале нивната моќ и се потчинувале на нивните закони. Седи Ел Мехди можел да собере вистинска армија. Само од Арапите во Триполи и Киренајка можел на свое располагање да собере повеќе од 50.000 души, без да ги сметаме неговите приврзаници во Вадај и Фезан.

Главната метрополија на сунусистите во Џербуб во последно време е повеќе една широка конспирација против христијанскиот свет, отколку некаква организација за арапска политичка надмоќ. Откако европските сили, пред сè Англија и Франција, решија да ја поделат територијата во северен Судан и да ги зацврстат врските со нивните колонии на брегот на Средоземното Море, сунусистите последниве години се мачат да ѝ дадат одбранбен карактер на својата организација, наспроти помошта што ја добиваат од нивните текиња и моралната и материјална поддршка од највидните претставници на панисламизмот во Цариград.¹

Самиот Седи Ел Мехди тргнал спрема Судан, каде што мислел дека ќе најде на најголема поддршка, меѓутоа кога во 1891/2 година патувал низ Тибести умрел во градот Гру, што се наоѓа во југо-источниот дел на оваа област. Гробот на Мехди е таму и е предмет на поклоненија. Мехди денес е светец во тие земји и во него се колнат сите жители – мажи, жени и деца, без разлика на потеклото. Иако од различно потекло, сите племиња што влегуваат во таа организација се групирани во името на Седи Ел Мехди. Доволно е некој странец да добие препорака од некој повлијателен сунусист и тој без никакви проблеми и опасности може да се движи по сите институции и насекаде ќе му помагаат, ќе го чуваат и ќе го примаат. Денес пок-

¹ Султанот Хамид во 1906 година даде 1.000 златни лири само за текињата посветени на Седи Ел Мехди во Фезанската област.

лониците на Мехди се многубројни, а во некои места, на пример во Кафра, има богословско училиште, што се финансира со доброволни прилози и од приходите на некои побогати теќиња во Триполи. „Иако се неспособни за политичка кохезија, за сложеност при одлучувањето и во однесувањето, Арапите се сепак многу тесно поврзани меѓу себе. Тие се речиси неразделни. Ако не знаат да ги обединат нивните напори за да се борат заеднички за иста цел, тие умеат многу интимно да ги обединат нивните мечтаења и со сигурност можеме да кажеме дека илузиите, што ги имаат некои од нив, ги воодушевуваат сите од брегот на Средоземното Море до центарот на големата пустина и од Персискиот Залив до најодалечените делови на Мароко. Во пракса не постои никакво единство, но тоа постои во имагинацијата. Од едниот до другиот крај на земјите, што ги населуваат, истите намери, истите надежи и истиот идеал лебдат во воздухот, но имагинацијата не успева да ја дисциплинира сета волја.“¹

Важно е да се знае вистинската ситуација во Триполи. Таа официјално турска провинција, всушност е центар на една религиозна арапска империја, која се крепи со силите што ги има во Триполи, Фезан и Вадај. Фанатизмот на членовите, кои влегуваат во таа религиозно-световна организација, е многу голем. Тој до ден денес намерно се поттикнува за да служи како плашило, што го користат идеолозите на панисламизмот. Но, културата, силата и надмоќта на некои од големите сили во Европа спречија таа аморфна маса од народи и племиња од двете главни раси – црната и кавкаската – да пројави какво и да е посериозно дејство. Поголемиот дел се веќе во рацете на Франција и на Англија, кои им го покажуваат вистинскиот пат, што ќе може да ги води кон благосостојба и прогрес. Еден дел од нив тргнале по тој пат и со големи чекори одат напред, додека останатите – Туаригите, Тибосите, Берберите и Арапите во Триполи – обземени со неограничен фанатизам, тонат во незнаење. Тој фанатизам, до ден денес вешто поддржуван од секакви креатури, многу веројатно е повторно да се сврти против неговите создавачи – Турците.

На крајот, да претпоставиме дека помеѓу колониите на Англија и Франција во Северна Африка ќе биде формирана една самостојна авторитарна држава. Меѓутоа, создавањето на таква држава е апсолутно невозможно, зашто никогаш ниту Франција, ниту Англија нема да дозволат каков и да е друг Мехди да ги бунтува племињата, што влегуваат под нивното владеење.

¹ Види „La Tunisie et la Tripolitaine“ од *Gabriel Charms*.

Од сите големи држави, главно од Англија и Франција (1903 г.), Италија е земјата, што е призната како најзаинтересирана за Триполи. Италија денес активно дејствува, смело и плански. Со помош на нејзината култура, флота и армија, таа еден ден ќе ги собере плодовите.

По прогласувањето на слободата и конституцијата во Турција, најмалку што може да се случи во Триполи и Киренајка е Арапите, ослободени од неограничената тиранија што долги години ја поднесуваа, слободно да почнат да се оформуваат во одделна културна и политичка единица, што според јазикот, карактерот, обичаите и религијата ќе биде солидарна со другите петнаесет милиони Арапи, кои живеат во Турската Империја.

Мурзук и нашиот живот во затворот

Најголем град во областа Фезан е *Мурзук*. Тој се наоѓа во нај-источниот дел на песочното поле *Ел Хофра* и е распослан среде една долга и пространа долина покриена со ситен песок. Број околу 1.000 куќи, со 2.500 жители, вклучувајќи го и населението кое живее надвор од градот во градините, што локалните жители ги нарекуваат *соани*. Куќите се многу лошо изградени од земја измешана со готварска сол.

Мурзук

Во околината на градот има многу песочни ридови. Кога човек ќе погледне од некое повисоко место, целата околина на градот изгледа како полјана од подвижен песок, овде-онде исшарана со градини и палми, кои се губат на хоризонтот. Од јужната страна на градот се до кај што стигнува погледот нема никакво зеленило, никакво дрво, никаква тревка. Тој дел од околината на Мурзук наликува на вистинско море од песок. При појава и на најмал ветер,

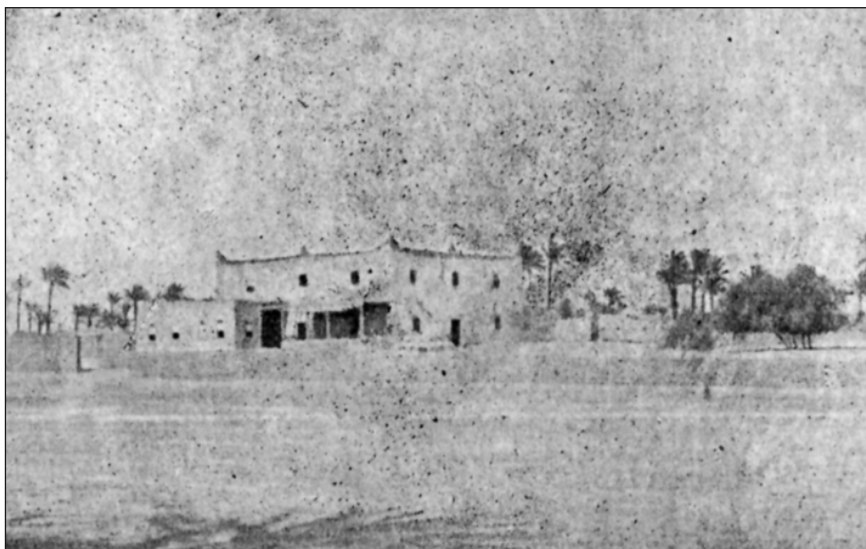
целиот воздух се исполнува со ситен песок, што од далеку наликува на дим. Ниските песочни ридови изгледаат како бранови во разбранувано море потонато во магла. Во градините околу градот се одгледуваат житни растенија (пченица, јачмен, пченка, посебен вид просо, лен) и зеленчук (домати, кромид, лук, пипер, магданос, тикви, црни патлиџани, бамји, посебен вид грав наречен гафуле и др.). Стариот град бил појужно и неговите остатоци и ден денес се забележуваат. Покрај самите јужни сидини на градот има три мали блата со многу солена вода, што за време на големите жештини (јули и август) целосно пресушуваат. Такви две блата имало и од северната страна на градот, но пред неколку години биле пополнети со земја и песок за да се отстрани лошата миризба од испарувањата. Трите блата, пак, биле намерно оставени за да служат како природна граница, што едно време ги попречувала непријателските стрели или куршуми. Големото присуство на готварска сол во земјата и растопените органски материи ѝ даваат на водата многу соленикаво-горчлив вкус. Густината на растворената готварска сол е толку голема, што јајце пуштено во водата едвај потонува. Градските сидини имаат три порти, што пред стемнување се затвораат од стражата крај нив. Главната порта е на исток, втората на север, а третата на југозапад.

Пазарот во Мурзук

Со една широка и долга улица градот е поделен на две еднакви половини – северна и јужна. Кај источната порта има плоштад на кој се наоѓа пазарот. Тука секое утро и секоја вечер мноштво жени на

отворено продаваат свежи производи. До плоштадот, таму каде што улицата продолжува на лево, се наоѓа единствениот участак и зградата на градскиот совет (беледие). По целото продолжение на улицата, од двете страни има неколку двокатни зданија и многу мали дуќанчиња, што наликуваат на ќелии. И сите се покриени со заеднички хоризонтален покрив од земја и песок. На другиот крај, главната улица повторно завршува со еден уште поголем плоштад, кој всушност е формиран од два помали во форма на правоаголници. Едниот од нив оди спрема југозападната порта (*баба-и-џем-џем* или гробна порта), а другиот директно спрема северната порта. Првиот е заобиколен со неколку куќи и гардската градина, преполна со палми, а во средината има кладенец за вода. На спротивниот крај на другиот плоштад се наоѓаат воената болница и поштата. И двете се двокатни зданија со неколку простории, чии прозорци гледаат кон разни институции. На другата два плоштада се издигаат тенки, по пет-шест метри високи запчести карпи, што стигнуваат до југоисточната и северната порта и се спојуваат со градските сидини, изградени од земја измешана со готварска сол. Карпите делат еден голем простор на кој се наоѓаат касарната, единствената џамија,

Воената болница во Мурзук

воените склади, воената пекарница и градскиот амбар. Високо над сите тие зданија величествено се издига еден огромен објект – управниот дом (касар). На малите запчести карпи се наоѓа голема

полукружна врата (баб шерија), што води во еден широк двор. Од едната страна на тој двор е касарната, а од другата – складовите и џамијата. Касарната е двокатно долго здание со хоризонтален покрив, како и сите куќи во Фезан, со голема дрвена порта и многу соби. Таа може да собере еден полк војска. Џамијата е пространо и добро изграден објект. Нејзината внатрешност е поделена со многу прегради и сите гледаат во заедничкиот салон, каде што се наоѓа престолот на духовниот началник. Над престолот е напишано: *Мухамед*.

Тоа е единствениот украс во џамијата, иако мора да се признае дека има и добар мебел. Таа секој петок се посетува од сите луѓе од машки пол, кои живеат во градот и околината. Фезанското население е многу религиозно и строго се придржува кон религиозните обичаи, внимателно исполнувајќи ги сите формални обреди. Во спротивниот крај на дворот, спроти главната порта, е управниот дом. Меѓу него и џамијата, од левата страна, во една празнина се наоѓаат воената пекарница (покрај која зјаат голи сидови од стари, веќе разурнату куќи) и градскиот амбар. Од напред, управниот дом изгледа како шестоаголно здание, од далеку како повеќеаголно, а од лево или од десно тоа се гледа како осмоаголно. Всушност, тоа е дванаесетаголно здание, во кое секои две соби формираат и посебен агол на зданието. Самиот праг на влезната врата на управниот дом е на висина речиси еднаква со висината на касарната и џамијата – седум-осум метри. Тоа е двокатно здание, со мал двор, едни скали, три ходници и многу соби послани со песок или земја. Објектот е многу стар и, според потребите, секои 20-30 години е преправан. Тоа е главната причина за многуте агли што однадвор не му даваат правилна симетрична форма. Меѓутоа, однатре јасно се забележува дека првично тој објект бил направен во форма на квадрат околу еден мал двор, кој е вистински квадрат. Покрај тој квадратен двор има седум соби, од кои пет служат како затвор. Од овие вторите, натаму се влегува во други темни простории, заградени со тенки сидови, кои служат како основа над која се изградени многу други соби на горниот кат. Над таваните на затвореничките соби, на горниот кат има три ходници околу кои се вратите на останатите соби – канцелариите на владините чиновници. Откако ќе се поминат трите ходници (над четвртиот сид на квадратот), се влегува во една голема одаја, опремена со убав мебел, со шест прозорци, од кои четири гледаат на исток, а другите два на југ. Тоа е просторијата на управникот (мутесариф одаси). Останатите поглавни простории се: 1) Канцеларијата на сметководителот (мохасабе одаси), 2) канцелари-

јата на секретарот (тахрират мјудјури), 3) писарницата на окружниот совет (меџлис даир калеми) и 4) судската сала (мохакеми-и-шерие). Четири од останатите простории се предвидени за писарите, а другите 10-15 се речиси полуразурнати и некои служат за чување на разни предмети, документи и др. Повеќето куќи во Мурзук се еднокатни и изградени се исклучиво од земја (измешана со готварска сол) и палмини греди или даски. Тие не се добро направени и од далеку не можат да се разликуваат една од друга. Куќите на богатите, пак, се двокатни и имаат прозорци, а вратите не им се како во другите куќи направени од палмини даски. Напротив, тие со борови или чамови даски и обично се исшарани со маслени бои. Мебелот е многу скроман, а како украси во собите стојат пушки, стара облека, садови и др. Прозорците на тие куќи немаат стакло. Зимно време ги затвораат со бели, јаки памучни платна, што пропуштаат светлина, ама не и ветер со песок. Во градот има две теќиња, што се предмет на голема почит од локалните жители. Едното, во северниот дел, е посветено на арапскиот светец Мехди, а другото, во јужниот дел, на Абдул-Селам. Тие се сопственост на две религиозни секти со посебна организација. Основното училиште, во кое долги години се предавал само арапскиот јазик (тукашните Арапи пишуваат со турската азбука, но имаат посебен правопис), во 1906 г. било претворено во модерно основно училиште со три одделенија и тројца учители, а било опремено и со најнеопходните училишни помагала – табли, карти и др. Тоа е едноспратно здание, со три простории – две за учениците и една за учителите – и со еден заеднички салон, послан со песок врз кој има поставено неколку рогозини.

Водата во повеќето извори во градот и околината е соленикава. Во градот има неколку кладенци (бунари), меѓутоа водата само во два од нив е добра за пиење, додека во другите е соленикава и блуткава. Најубава е водата во кладенецот *Берани*, кој е длабок 16-20 метри. Тој е надвор од градот кај источната порта на градската тврдина и затоа водата се нарекува *Меја-Берани* (надворешна вода). Поголемиот дел од жителите на градот пијат од неа. Според вкусот, таа е слатка и станува уште подобра ако се остави да отстои едно или две деноноќија.

Надвор од градот, во песокот во близина на градините, има многу колиби изградени од палмини стебла и трска. Таму живеат најсиромашните. Жителите во Мурзук не знаат што е наводнување, но пожарот предизвикува голема паника меѓу населението. Во градот речиси нема пожари, а честопати се случуваат по колибите надвор од

градот, каде жителите и зиме и лете палат оган. Мурзук е далеку од главните трговски центри, па во трговијата не постои конкуренција. Цените на сите манифактурни и колонијални стоки се двојно пови-соки од цените на истите стоки во Триполи или во Солун. Со исклучок на зеленчукот и на палмите, и цените на локалните произ-води се многу високи. Тие секојдневно се зголемуваат и се намалу-ваат. Причина за тоа е релативно малата површина обработена земја и отсуството на пасишта за одгледување на стада овци или кози.

Старите сребрени монети се на заточение во Фезан. Парите со кои се врши трговијата во Мурзук се стари шпански, португалски, англиски, француски, италијански и турски пари од пред 100-150 го-дини. Сребрените монети од папската држава¹ ги има во изобилство. Мерките и теговите не се како мерките прифатени во европските држави, а исто така не се и како мерките и теговите во Турција.²

Потребите на жителите се незначителни. Поголемиот дел од мажите во текот на годината пладнето го минуваат седејќи под сенките во градот или во градините. Жените ги вршат полските и домашните работи, а мажите јадат на готово. Единствената работа на мажите е да ги соберат житните растенија и палмите. Трудот, што го вложуваат *некои* жители за обработување и одгледување на жит-ните растенија е многу голем. Со помош на камила, која го влече ралото, а честопати тоа го прави и жената на Арапот, тие ја ораат „нивата“ поделена на леи, а откако ќе ги посеат ги полеваат со вода, што секојдневно со макари ја вадат од длабоките бунари. Неколку месеци (од јануари до април) ја полеваат земјата и кога житото ќе узрее, го жнеат, по што го ставаат во посебни складови ископани на рамни, но суви места (лиф) во земјата. Тоа се фезанските амбари. Исто така, во текот на годината тие ја чуваат и обичната храна – палмите. Местата, каде ги ставаат палмите и житото и повторно ги покриваат, ги викаат *силос*.

Повеќето од сиромашните во Мурзук не се надничари. Тие со години – додека се способни за физичка работа – им робуваат на

¹ Едни од тие монети се викаат *риал* и вредат 15 гроша, други – потери, со ликот на Марија Терезија и кралицата Елисавета (13 гроша), трети – синко (25 гроша). Франкот чини 4 гроша, а сребрените монети од 50 и 25 стотинки на сите држави, вклучувајќи ги и бугарските и грчките, чинат по два или еден грош. Турската лира оди 130, а наполеонот 118 гроша.

² Единствената мерка за должина е драх – 25 сантиметри, за теговите – сахан или киле (првата е приближно една ока, а втората – 15 оки), а општа мерка за мерење на течностите е *џрафа* – 640 драма.

побогататите. За една-две оки палми (20-35 стотинки) или за парче леб, по цел ден работат во градините на богатите. Сиромаштијата во Фезан не се опишува. Во куќите на поголемиот дел од жителите, освен една рогозина и стомна-две за вода, нема ништо друго. Се хранат многу скудно, обично со палми или зеленчук. За време на празник ќе вкусат по некое парче леб, а на најзначајните денови во годината јадат месо од камила со безин (прво испечено, а потоа сварено брашно). Колку поголема е сиромаштијата, толку поголема е веселбата. Дење, за време на пеколните горештини, владее гробна тишина, но секоја вечер, на просирниот воздух, под јасното небо и светлата месечина, насекаде се слушаат песни и веселби. Тоа се веселби во голема сиромаштија. Веселбите или *фанијазиите*, како што велат Арапите, се вечни. Жени, мажи и деца, сите на едно место, седат на песокот под отворено небо, заедно пеат и долго се веселат. Игрите на таквите веселби, претставуваат некаков груб танец на еден или двајца (маж или жена, а честопати мешано), кои многу цинично еден спроти друг ги извиваат стомаците, градите или рацете. Танчарите, што најдобро ќе ја одиграат својата улога, се предмет на почит и овации. Народни инструменти им се гајдата и дајретото. За време на веселби, гајдата е секогаш покриена со црвено платно.

Воената обврска, како во целиот вилает, така и во Фезанската област, не е задолжителна. Меѓутоа, во војската има многу доброволци, кои служат додека не остарат (20-25 години). Тие влегуваат во касарните за да се прехранат и за да се облечат. Во Мурзук постојано престојуваат 200-300 војници пешадијци и едно одделение артилерија. На војниците не им се дава храна, туку само леб, сапун и облека, а месечно добиваат и по 10 лева.

Годишниот приход во Фезанската област е 5.000 турски лири, односно над 115.000 лева. Меѓутоа, редовно се собира едвај една третина од приходот. Само во случај на голема потреба државата дава средства за покривање на трошоците. Во Мурзук има луѓе од сите раси и племиња, кои живеат во Северна Африка и во Сахара: Бербери, Туариги, Тибоси, Арапи, црнци... Тие се поделени на родови или племиња и секое си има свој главатар – шеик. Во Мурзук има четири главни шеици, кои официјално важат за кметови, но без плата. Во околиците и соседните нахии на Мурзук има и други второстепени шеици и бесплатни државни чиновници, кои им помагаат на владините чиновници. Преку нив се собираат давачките од локалните жители во Мурзук или подалечните околии.

Официјален јазик е турскиот, но со него само повисоките чиновници кореспондираат со Цариград или со губернаторот во Триполи. Во управата и во судот, сите зборуваат на арапски јазик и имаат право да поднесуваат молби напишани на арапски.

Темелите на сегашниот управен дом биле поставени пред 180-200 години од тогашно, многу влијателно локално кабиле Евлади Мухамед. Тој служел како дворец (касар) во кој живееле тогашните шеици. Тука биле затварани и убивани многу луѓе, кои биле заробувани или носени од другите соседни земји. Подоцна, друго кабиле Евлјади Сулејман, се надоврзува на првото и најпознатиот негов главатар *Абдул Целил*, маченик и борец за арапска независност, воспоставува свој режим во земјата. Тој го поправил објектот, го проширил градот и со помош на неговите приврзаници ги протерал сите племиња, кои постојано го напаѓале градот и околните места. Опиен од тој успех, посакал да ја покори целата Фезанска област. Но, му се спротивставило воинственото и одлучно кабиле Абдул Селам, кое живеело во градот Сокна и неговата околина. Со голема сила Абдул Целил тргнал од Мурзук и заминал за Сокна. Го преземал градот, по што продолжил со патот и подалеку. Триполи тогаш бил под власта на Турците и во него престојувала војска. Информирани за постапките на Абдул Целил, војската од Триполи тргнува против него и патем и се придружуваат и кабилињата од градот Урфале и околината. Меѓу Сокна и Урфале дошло до голем судир (во 1841 г.) и кај местото *Хурмеј лим алија Абдул Целал* бил убиен.¹ Војската го продолжила патот, го минала Сокна и стигнала во Мурзук. По смртта на Абдул Целил, еден дел од кабилето Евлади Сулејман, уплашено и без никаков отпор избегало на југ, па преку Тибести отишло во Борно, каде што се населило. Оттогаш Фезан станала потчинета област на Турција, а Мурзук станал околиски град со постојана војска. За приближно половина век, од 1842 до 1880 г., Мурзук доживеал вистински процут. Како центар на многубројните карвани, што доаѓале од крајбрежјето на Средоземното Море и од внатрешноста на Африка, тој стигнал до апогејот на својата слава. Во историјата е веќе позната големата трговија со робје, што таму се одвивала. Многубројни трговци од Триполи и крајбрежна Либија (Бенгази) доаѓале тука и ја разменуваале својата стока за робје – жени

¹ Според некои, тој бил фатен и обесен пред источната порта на Мурзук за пример и поука.

и деца – и повторно се враќале назад. Главните пазари за робје биле Египет и Бенгази.¹

Женскиот пол се ценел повеќе од машкиот. Разбојнички чети формирани од племињата Тибо и Туариг навлегувале во земјите на северен Судан (Борно, Вадај, Багирми), го ограбувале имотот на тамошните жители и се враќале со безброј робови, кои по многу ниска цена отворено им ги продавале на трговците во Мурзук. Цели 40 години во текот на студените месеци во годината, Мурзук секојдневно бил театар на многубројни карвани и големи толпи од црно робје. Улиците и пазарот биле преполни со луѓе. Градската тврдина не можела да ги собере трговците со нивните карвани. Голем дел од нив под шатори живееле надвор од градот покрај многубројните градини.² Во 1873 година, во времето на првиот *муџесариф* Незад-бег, турската власт ја забранила продажбата на робје во Мурзук.³ По првите експедиции испратени од француската и британската влада (Лукас, Барт, Ричардсон и Оверверг (1849 – 1855 г.), двете држави се запознале поблиску со тие места во северна Африка, а покрај тоа

¹ Во Египет робовите се продавале за еден до седум киса. Еден кис изнесувал 500 гроша. Според уверувањата на постарите авторитени луѓе, во Мурзук дневно се продавале меѓу две и пет илјади души.

² Околу Мурзук имало двојно повеќе градини отколку сега.

³ Трговијата со робје во Африка почнала во 1440 год. Таа траела долго време и на крајот добила големи размери. Таа продажба на човечки суштества никако не соодветствувала со идеите што преовладувале во Европа и во Америка. Владите на некои европски држави кон крајот на XVIII се погрижиле да ја спречат трговијата со робје во Африка. Најпрво данскиот крал во 1792 г. забранил да се купуваат и да се продаваат робови. Во 1794 г., САД и Англија го забраниле внесувањето робови, а во 1807 г. Англија го забранила и изнесувањето човечки суштества од црниот континент – Африка.

„Кон крајот на XVIII век, во Англија со формирало и 'Африканско друштво', чија цел била да врши научни истражувања во Африка, но таа не можела да не се прошири меѓу тој практичен народ. За кратко време кон таа цел се надоврзала и друга – трговијата на робје да се спречи со поттикнување на жителите на Африка за производство на локални производи, што ќе бидат предмет на трговија, а истовремено и да се прошири пазарот за англиската манифактура“ (Види Патешествијата на д-р Д. Ливингстон).

Во Мурзук, под разни форми, и денес постои трговијата со робје.

Денес многу од жителите во Мурзук, особено жените, се поранешни прекупени робинки. Да прашаш која било жена или маж од каде е родум, ќе ти одговори дека е од Борно, Вадај, Богирми и дека тука биле донесени од разбојници (земунтут) кога биле мали. Тие несреќници не ги помнат ниту своите родители и роднини. Имало случаи кога две сестри или двајца блиски роднини долго време живееле во градот без да ја знаат својата роднинска поврзаност!

почнале да ги освојуваат земјите во северен Судан (Дарфур, Борно, Багирми). Подоцна, по експедицијата на Flatters и по истражувањата на патешествениците Gerhard Rohlfs, Nachtigal (1868 – 1874 г.) како и на холандската патешественичка Alexina Pinet, тие конечно си го поделиле Судан, а Франција ги зела и берберските области Тунис, Туат, Тел и др. Истовремено, тие горе-долу, определиле и правилни граници меѓу своите поседи. Според англиско-францускиот договор од 1891 година, пограничната линија тргнувала од Саи кај Нигер, минувала на север од Кука и продолжувала до Бару на езерото Чад. Сите земји на север од таа линија влегувале во „француската зона на влијание“, а на југ од неа биле англиските поседи.

По конечното влегување на Франција во Тунис и Алжир и на Англија во северен и во источен Судан, Мурзук почнал да опаѓа во трговски поглед. Сега, во текот на целата година не се прави ниту една осмина од обртот, што некогаш се правел тука. Во трговски поглед, Мурзук не би опаднал толку ако турската власт се погрижеше да ја заземе и соседната област на Фезан – Тибести. Таа е распложена меѓу Фезанската област и Борно и населена е исклучиво со воинствените и разбојнички племиња Тибоси, кои го попречуваат слободното движење на карваните, што доаѓаат од Триполи и преку Мурзук одат за Судан и обратно. Обично придружувани од војска, денес карваните со многу тешкотии се движат од француските поседи (Кавара, Билма) преку Гат и од таму до Триполи.

Турција во Фезан испраќа во заточение некои од политичките престапници. Фезан – тоа е Сибир во Африка. Сибирските екстремно студови и дебели снегови, тука се заменети со неподносливи горештини и дебели песоци. Лошите климатски услови во земјата го изнемоштуваат и најсилниот човечки организам. Постојаните трески¹⁾, што беснеат како последица на брзото и остро менување на температурата и на испарувањата од блатестите места во околината, му ги исцрпуваат силите на човека и му оставаат свој белег на лицето

¹ Во Фезан беснеат три вида треска: 1) Fievre gastrique – стомачна треска, што првично е проследена со големо паѓање, а потоа со растење на телесната температура. Болните од неа чувствуваат главоболка, го губат апетиот и др. 2) Fievre paludique – треска што предизвикува големо зголемување на телесната температура и е проследена со физичко слабеење, воспаление на мозокот и др. 3) Fievre renicieuse – треска слична на мочуришната, но која за ден-два, а најмногу за три дена предизвикува смрт, особено кај децата.

на секој, кој пократко или подолго живее тука. Заболените од треска брзо се истоштуваат и често умираат. Мурзук е закрепостен град, меѓутоа неговите тврдини не се ништо во споредба со огромните песочни и безводни пустини што го опкружуваат. Сосема осамен и без никакви мешаници, тој во ништо не се разликува од еден голем затвор. Изолиран од се, затвореникот е во вистински нем гроб. Тешките комуникации со неговата татковина не му дозволуваат да биде информиран за развојот на настаните, како во родината така и воопшто во светот, па тој се наоѓа во тешка ситуација, исклучен од се, без дури да знае и што се случува со неговите родители, роднини и пријатели. Фезанскиот затвореник физички и умствено од ден на ден атрофира. Сибирскиот заточеник има предност во однос на фезанскиот поради тоа што може барем секојдневно да ја троши својата сила за да си извади парче леб. Во Фезан не постојат никакви фирми за изградба на патишта или на објекти, не постојат никакви рудници или планини, што можат да се експлоатираат. Тука заточеникот не може да најде каква било, макар и најтешка физичка работа и е осуден да живее во најголема мизерија. Покрај секојдневните проблеми, тој се соочува и со проблемите, што доаѓаат од страна на власта. Самоволните ограничувања и беспримерниот груб однос на владините чиновници и нивните органи – го фрлаат затвореникот во очај! Малкумина се оние што можат до крај да ги издржат сите физички и психички мачења.

Испраќањето на заточение во Фезан почнало во 1887 година. До 1908 година биле испратени 261 заточеници – муслимани и христијани. Од нив, до јуни годинава 102 умреле, 32 избегале, 43 биле вратени по обидот за бегство, а во затворот и во градот имаше 84 души, од кои 49 беа Бугари, додека останатите се муслимани (Турци, Курди, Албанци и Сиријци). Дел од муслиманските заточеници се луѓе со граѓански и воени чинови. Останатите се неписмени и без никаква идеологија, а настрадале поради разни интриги на цариградските детективи. Најпрво, во 1887 година, дошол аѓутантот на султанот, извесен Мехмед-беј, со некој бригаден командир. Тие тука престојувале две години, по што биле амнестирани и третата година се вратиле назад. По нив дошле околу 60 души од Акја (Saint Jean d'Acres), приврзаници на некоја религиозна секта.¹ Тие во Мурзук

¹ Според учењето на таа секта, човекот и само човекот е култ, што треба да се цени, почитува и обожува. Нејзините приврзаници го негирале божественото потекло на Мухамед, а Алах го сметале за натчовек во кого се олицетворени сите човечки добрини.

живееле повеќе од осум-девет години и ги научиле локалните жители полесно да ги обработуваат житните култури, пренесувајќи им истовремено и некои занаети. Прогресот во занаетчиството, што денес се забележува во Мурзук, се должи на нив. По нив, биле испратени 21 Албанец со некој беј, кои по две години вооружени избегале во Тунис. Пред 10 години биле испратени двајца младотурци – Неџмедин заедно со неговиот брат Вахи, и еден Ерменец – Мосес од Хенчакистите. Една година по нив, дошле други младотурци од кои највидни биле А. Хилми (журналист), поранешен директор на поштата во Бејрут, Сами-беј, морнарички поручник, и Емин, ветеринарен лекар.

Прв христијански заточеник бил некој си Јани Мангрујаки, криминалец, кој престојувал 16 години и тука умрел.¹ Две години по него, дошле двајца Албанци-католици, Сокол и Марко, кои престојувале повеќе од 18 години.² Пред Грчко-турската војна, на заточение во Мурзук биле пратени 78 души криќани. Тие живееле околу една година во неколку подруми на управниот дом. Изложени на големи маки и обединети во сè (освен стражарот, кај нив не одел апсолутно никој од градот), за кратко време, по сè изгледа, се појавила некоја заразна болест и за два-три месеци умреле повеќе од половината. За ова дознале католичките мисонери во Триполи и ги информирале конзулите, а овие, пак, му се јавиле на валијата и тој наредил да ги ослободат од затворот и да продолжат да живеат во градот, но без да смеат да излегуваат надвор од градската тврдина, што им било дозволено на сите други муслимански заточеници. Криќаните останале три години и потоа биле амнестирани. Четири години пред нашето доаѓање, во Мурзук имало еден Бугарин, Јосиф, од Радовиш. Тој живеел во Мурзук околу 14 години и се одликувал со упорност, што ја манифестирал кога го принудувале да ја прими муслиманската вера. Под разни изговори, тој бил изложен на многу измачувања, што машки ги издржал. Не се знае како бил ослободен, по што заминал за Триполи, каде што се качил на брод и на него умрел.

¹ Откако Јани Мангрујаки починал, неговото тело било завиткано во рогозина, што Арапите ја влечеле по земја од затворот до југоисточната порта (баб-игем-гем) на градските сидини. Телото било оставено надвор од градот во еден трап, каде го раскинале кучиња. Начинот на погребување доволно добро отсликува како тогаш фанатизираниите Арапи се однесувале спрема христијаните. Тие ги презирале христијаните, па дури и се гнаселе од нив. Дури и денес некои локални жители, особено децата, мислат дека христијаните (насара) јадат човечко месо.

² Тие се амнестирани во јануари 1907 година.

Рековме дека на долниот кат на управниот дом, околу сидовите на дворот во форма на квадрат, се наоѓаат затвореничките простории.¹ Од едната страна на дворот има две простории, од втората исто така две, а од третата – една просторија за живеење и други за чување разни предмети. Првата просторија² има два мали прозорци што гледаат на север, а втората само еден. Од првата просторија се влегува во други две помали темни соби, од кои едната служеше за чување предмети, а во другата живееја луѓе. Од третата просторија³) се влегува во други две, како неа темни соби, во кои исто живееја луѓе (во една повеќе од 15-20 Арапи, а во другата Бугари). Покрај самиот кош на дворот, таму каде што се пресекуваат вториот и третиот сид, има врата низ која се излегува на мала патека, што води надвор од управното здание во едно подолго дворче (оградено со високи сидови), каде што се наоѓаат кумбињата и печката за леб, а на другиот крај – тоалетите. Вратата на четвртата просторија е на левата страна на почетокот на патеката. Таа, пак, е поделена на три одделенија, од кои две се темни, а двата мали прозорци на третото одделение гледаат на исток. Од едното од двете темни одделенија се влегува во други две мали соби, што служеа за чување на водата. Вратата и прозорецот на петтата просторија (широка три, а долга четири-пет метри) од третата страна на дворот гледаат на југ. Од четвртата страна на дворот има една просторија, во која се чува архивата на сметководството. До таа просторија се наоѓаат скалите што водат во ходникот на горниот кат.

Подот во сите простории е од земја и песок, а одозгора се ставени рогозини исплетени од лисја на растението алфа, што е многу распространето во блиските оази на Мурзук. Таваните се покриени со палмини стебла, поставени врз дебели палмини греди. Врз стеблата (прачките) пак има земја и песок. Таваните на сите простории, всушност ги составуваат и трите долги ходници, покрај кои се наредени просториите на горниот кат.

Во затворот постојано има по двајца стражари. Едниот со оружје стои кај влезната врата на управното здание, а вториот го надгледува долгото дворче зад објектот. Надвор од влезната врата, веднаш до самата касарна, има еден мал помошен објект во кој постојано престојува едно одделение жандармерија со свој старешина. Кога пристигнавме во Мурзук, просториите не беа удобни за живеење. Тие

¹ Ние велиме простории, меѓутоа подразбирајте визби.

² Таа е долга 7 метри, широка околу три и висока 3,5 метри.

³ Широка три, а долга 3,5 метри.

не беа дури ни исчистени. Веројатно никој не мислел дека ќе живееме во затворот. Кога сме тргнале од Триполи, истиот ден до окружниот управник во Мурзук пристигнала следната телеграма потпишана од валијата: „Карванот со затворениците тргна“ – Реџеп.¹ Откако ја прочитал телеграмата, тогашниот мутесариф останал зачуден, велејќи: „Ни ги испраќаат на заточение во Фезан и тоа да живеат во затвор!“.

Тогашниот началник на фезанската жандармерија, воениот потпоручник Мевљуд, родум од градот Конја, и секретарот на управникот А. Хилми, кој беше заточен поради некои административни причини, многу се погрижија за нашето сместување во затворот и вложија напори просториите да ги направат почисти за живеење во нив. Сите останавме зачудени од напорите на споменатиот способен и трудољубив офицер. Откако се сместивме, тој лично не информираше за сè што треба да знаеме и на што треба да се навикнеме. Ни рече да не ги трошиме парите, дека тука е многу скапо и дека во случај на потреба, нема кој да ни помогне. Неговите совети беа многу разумни и никогаш нема да ги заборавам. Грижата, што ја манифестираше Мевљуд, не му беше по волја на мутесарифот Ариф Хикмет, максимално фанатизиран багатски Арап. Еден месец по нашето доаѓање, Мевљуд беше сменет и на негово место беше поставен поручникот Рејхан, добродушен старец родум од Фезан. Единствената личност, која ни помогна и ни ја олесни нашата положба, беше споменатиот А. Хилми, родум од Пловдив. Човек со западно-европско образование, одличен писател и публицист, тој на секој можен начин се трудеше да ни помогне во сè. Со неговиот авторитет пред мутесарифот, влијаеше врз него и го убеди да не ни става окови², зашто „условите во кои живеат во затворот се многу тешки и тешко ќе можат да ги поднесат големите горештини“ – се велеше во неговиот официјален извештај. Вратите на просториите беа отворени по цел ден, до девет часот вечерта. За своите напори да ни помогне во набавките, со цел да не спаси од големата експлоатација на арапските продавачи на зеленчук и др., тој не земаше ни пара. Мутесарифот никако не дозволуваше да излегуваме надвор од влезната врата на управниот дом. Кај нас никој не доаѓаше, бидејќи влегувањето на надворешни лица во затворот беше строго

¹ Тоа е истиот, кој по прогласувањето на уставот во Турција, во кабинетот на Камил паша стана министер за војската и неколку дена подоцна почина од срцев удар.

² Оковите со кои сакаше да не окова мутесарифот ги донесоа заедно со нас натоварени на две камили од Триполи.

забрането. Тешко и многу поскапо успеавме да си набавиме садови за готвење и за перење, како и други неопходни потреби за во затворот. Еден од главните проблеми со кој се соочувавме тогаш беше како да најдеме начин за да добиваме пари од дома. Поштата не примаше никакви парични записи, а во градот немаше никаков клон од некоја приватна или државна банка. Таа мисла постојано нè вознемируваше, зашто на пат тргнавме ненадејно и со нас имавме многу малку пари, а многумина тргнаа само со две ризи, две рала чорапи, гаќи и др. По три-четири месеци, успеавме да најдеме еден трговец од Триполи, преку кого можевме да порачаме пари од дома.¹

Поголемите проблеми ги надминавме, почна да заладува, а ние, иако лишени од сè, сепак се тешевме со тоа дека барем сме живи. Во ноември 1906 година, фезанскиот мутесариф од здравствени причини поднесе оставка, откако претходно беше собрал повеќе од 6-7.000 турски лири. Оставката му ја прифатија и истиот месец си замина. Како негов привремен заменик остана фезанскиот судија (наиб) Мурат, некој див Албанец од Подгорица. Екстреман фанатик и многу лош во однесувањето, тој имаше некое посебно убедување за нас. Мислеше дека само ние сме виновни за безредијата во Турција и му се чинеше дека исполнува голем патриотски долг ако нè измачува на секој можен начин. Откако го замени мутесарифот, тој за стражар во затворот назначи еден поранешен атски чувар, човек без никакво чувство, пијаница и максимално плашлив и груб Арап. Нему му беше наредено да нè малтретира, а новиот мутесариф – кадијата, не сакаше да се зборува за нас. Тој не дозволуваше да излегуваме од просториите за да си ги переме алиштата, ни ги уништуваше писмата и телеграмите, што пристигнуваа за нас од нашите родители, роднини и пријатели, на фурнацијата му нареди лебот да го прави што потестен и посолен²,

¹ Тој беше многу богат Евреин, англиски поданик, по име Ербиб Окбани. Парите ги примаше од поштата во Триполи, а потоа го известуваше трговецот во Мурзук, Шериф Сунуси, кој за сметка на Окбани, парите ни ги броеше нам. За сумата, што нам ни ја даваше, Ш. Сунуси од Окбани добиваше стока. Тоа истовремено беше еден вид олеснување и за обајцата.

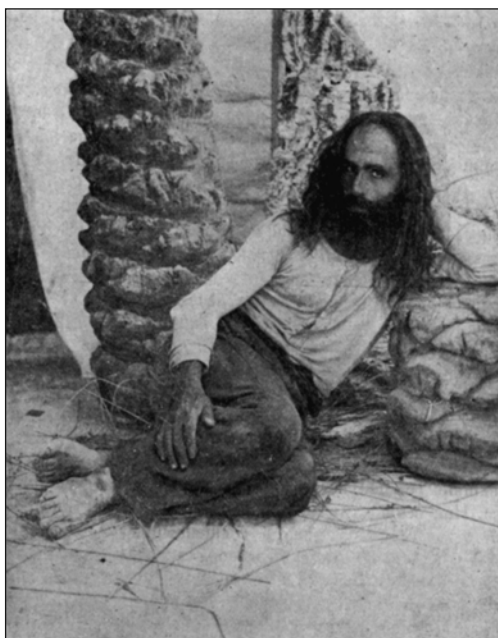
² Фурнацијата добиваше од управата одредено количество жито и од него правеше леб за сите нас. За секој затвореник од касата добиваше по 5 златни гроша. За да си го зголеми својот приход и по добиениот совет од кадијата, тој почна во брашното да става бел песок, поради што лебот речиси и не се јадеше. Мнозина ја јадеа корката, а останатото го фрлаа. Наместо леб, јадевме палми, што ги купувавме по 10-20 пари за ока.

со цел побргу да се разболиме; не ни дозволуваше да црпиме вода од изворот кај градската градина што беше добра за пиење¹ и официјално му забрани на воениот лекар Азим да го посетува затворот, а на аптекарот² да ни дава лекачества. За да го настрои против нас и населението во градот, кадијата почна да го поттикнува нивниот фанатизам велејќи им: „Бугарите не само што се непријатели на царот и на државата, туку се и најголеми непријатели на муслиманската вера! Секој муслиман е должен да го презира каурино!“ Со тие глупави зборови и со збунувачките постапки, тој ги налути сите заточеници во градот. Секретарот А. Хилми на една седница на окружниот совет (идаре меџлис) го покрена нашето прашање и откако му напомна на кадијата дека треба да ги почитува гласовите на мнозинството во советот и праведно да го применува законот, демонстративно ја напушти салата и поднесе оставка. „Неприс-трасниот“ судија и толкувач на шеријатот продолжи да манифестира уште поголемо самоволие и тврдоглавост. Почнаа да не ни даваат леб и по два дена по ред, а за најмал повод тој самиот наредуваше да ни ставаат железа на нозете и со месеци не ни ги вадеа. По тој повод, на 16 декември почнавме да демонстрираме. Одбивме да го земеме лебот и побаравме да ни се дозволи да си ги переме алиштата, потоа да добиваме поквалитетен леб и – според законот – не помалку од еден килограм за секој затвореник. Но, прво поставивме услов дека нема да примаме леб и дека нема да дозволуваме стражарите да ги затвораат вратите на просториите сè додека писмата не ни бидат предавани во поштата каде што ќе бидат давани и расписи. Со тоа сакавме да го вовлечеме жандармерискиот офицер во спор со кадијата, зашто според законот, тој по должност беше одговорен за секакви безредие во затворот. Реално, успеавме. Кога одбивме да го примиме лебот, офицерот Рејхан телеграфски го известил својот началник – командантот на жандармеријата во Триполи. Третиот ден изутрината ни ги вратија писмата (парите од препорачаните писма ги злоупотребија). Дотогаш, наводно, не биле одобрени од цензурата, зашто божем во нив имало напишано нешто што било спротивно на затворскиот правилник. Наместо леб, за првите два дена ни дадоа по 30 пари, а писмата, подискинали,

¹ Цели четири месеци ние пивме соленикаво-горчлива вода од кладенецот кај џамијата, каде војниците и посетителите на џамијата си ги чистеа своите тела...

² Впрочем, тој беше еден расипан човек и соработник на кадијата.

ги имавме в раце.¹ Наредниот месец истото се повтори. На 3 и 4 и на 15, 16 и 17 јануари повторно не ни дадоа леб. Три дена останавме без ниту едно парче. Се храневме само со урми, бидејќи немаше од каде за сите да купиме леб, а пак повеќето беа и без пари. Прашавме која е причината што не ни даваат леб!? Ни одговорија дека во амбарот немало жито! Реално, во амбарот навистина немаше жито, но на пазарот можеше многу лесно да се најде. Тоа намерно се правеше, со цел да направиме скандал во затворот и потоа да нè фрлат во темните и влажни подруми. Но, кадијата се лажеше. Ние знаевме каде се наоѓаме, со каков човек си имаме работа и што сакаме. Началникот на затворот Рајхан, страшлив

Ерменец – зајоченик

старец и без силна волја, не сакаше да го продолжува спорот со кадијата. Се плашеше од него, зашто беше највисок чиновник во областа. Офицерот повторно ги извести жандармерискиот коман-

¹ Некои од затворениците во писмата, се разбира напишани на турски, им кажуваа на нивните родители и на семејствата дека сѐ уште се живи, утешувајќи ги со зборовите: „Ве молам, не грижете се за мене, зашто со Господ напред и да ни е жив царот, ќе дојде денот кога ќе бидам слободен и пак ќе се видиме“. На кадијата тоа му се гледаше невозможно, па дури и како некој вид престап. Ете, зошто тој ги пречкртал тие зборови. Никако не можеше да се помири со помислата дека некогаш ќе се вратиме.

дант во вилаетот и се откажа од тоа да му се спротивставува на кадијата. Валијата, исто така, беше информиран и со свои очи го виде количеството и квалитетот на лебот што го добивавме. Но, царот далеку, Бог високо. „Фезан белја миизин“ (Фезан е без грб – според тоа, без правосудство), велат Арапите.

А, меѓу нашите другари имаше мнозина, кои по седум-осум месеци немаа ни скршена пара во џебот. Се хранеа само со леб, сол и урми. Деноноќно ги вртеа рачните мелници – подготвуваа брашно за да извадат еден грош на ден колку да си купат сапун, сол и пиперки¹. Стабилноста, самоодрекувањето и куражот, што го манифестираа заточениците-Бугари, ме зачудија! И не само мене, туку ги зачудија и сите заточеници-муслимани во Мурзук. „Вашите Бугари“, иако се повеќето неписмени, земјоделци или занаетчии, изгледа се воодушевувале и, според сè се чини, се воодушевуваат од еден свет за нив идеал, ми рече еден ден А. Хилми. Треба да потенцирам дека сите ги издржаа проблемите без да подлегнат на какво било искушение. Во услови на беспримерно неподнослив живот, ние се мачевме да живееме. Човек понекогаш е поцврст од камен, а понекогаш и покревок од лушпата на јајцето – вели една бугарска поговорка. Во текот на својот живот, човек им одолева на многу проблеми, но има и такви, што не може да ги надмине. Во февруари, нашиот другар Силјан Колев, родум од село Ресава (Тиквешко), боледуваше од една рана на левата нога. Оставен без медицинска помош, тој со големи маки ја чистеше својата рана, што веќе се беше проширила.² По третпат испративме барање за да дојде докторот, но напразно! Тој дојде дури кога несреќникот веќе лежеше на смртна постела. На 18 февруари, воен лекар³ го констатира свршениот чин и си отиде, без да ги прегледа останатите болни во затворот! Истиот ден беше и погребот на С. Колев. Десетмина од нас го кренавме телото на починатиот, по што ни се придружија 12 души стражари со офицерот и на чело со свештеникот излеговме од југозападната порта на градските сидини. Свртевме на исток и на кошот, што се формира од пресекувањето на јужните и западните сидини, спроти градината на Шериф

¹ За секоја ока жито тие добиваа по 10 пари.

² Со големи маки и со помош на двајца муслимански заточеници успеавме скришум во затворот да внесеме карболова вода и малку памук, со кои Силјан Колев си ја чистеше раната.

³ Тој беше човек со добро срце, меѓутоа му забранија да ја врши својата професија. Освен тоа, тој стравуваше од интриги, со кои од воен лекар многу лесно и брзо, само со една телеграма, можеа да го направат заточеник.

Али, за пет-шест минути го ископавме гробот во песокот. По вообичаените за такви моменти молитви, го погребавме на истото место, каде што биле погребувани поранешните заточеници-христијани криќаните. Местото е исклучиво песокливо и од дувањето на ветерот, еден дел од песокот беше расчистен, па коските на тие маченици веќе беа над земјата. Се забележуваа човечки черепи, ребра, челюсти, пршлени... Ете каква е судбината на заточеникот, кој ќе почине далеку од својата родна земја, каде што нема ниту родители, ниту роднини, ниту пријатели, кои по смртта ќе се погрижат за неговата пепел! Меѓутоа, провидението не ги остава така мачениците. Иако доцна, ќе се најде некој, кој добронамерно ќе застане покрај неговиот гроб и кон Севишниот ќе испрати молитви

Буџарин – заточеник

за упокојување на неговата душа. Ние сите, на колена, му се помоливме на Бога за спасение на душите на починатите, а свештеникот прочита неколку молитви, по што се вративме во затворот со голема

болка, тажни мисли и длабоки воздишки! За период од шест месеци, хранети со неквалитетен леб и солена вода и со извалкани и неиспрани алишта, ние веќе го бевме смениле тенот на лицата. Тие ни беа отечени и пожолтени. Со едната нога ние бевме веќе в гроб!

Деноноќно, како глупци затворени во просториите (само рано наутро и навечер излегувавме по час-два во дворот), со нетрпение очекувавме да пристигне новоназначениот мутесариф. Од стражарите во затворот разбравме дека тој тргнал од Триполи, меѓутоа не знаевме кога ќе пристигне. Деновите во затворот за нас беа векови, часовите години, а минутите часови...

„Во затвор влажен да премираш,
меѓу голи сидови,
Часовите да ги мериш
Долги како векови...
Тоа е судбина најгорка!“ (Надсон)

Дејде март и во Фезан настапи летото, а ние како стаорци стоевме покрај малите прозорчиња на затвореничките простории за да гледаме во дворот кога влегуваа и излегуваа владините службеници. Најзабавно ни беше кога ги гледавме глупците, што шетаа по таванот или по аглите на собите. Со цели часови тие беа предмет на разговор и забава.

Новоназначениот мутесариф Целал-беј пристигна на 4 март, а на петти изутрината го посети затворот и вниматено ги ислуша нашите барања. Тие беа малубројни и резимирани во неколку точки, но се однесуваа на нашиот живот во затворот. „Што е можно побзро ќе исполнам сè што предвидува законот – беше неговиот одговор. Закон е релативен поим. Тој се изразува со зборови напишани на бела хартија. Ние знаевме што е закон и каков е тој, но исто така знаевме и што е примена, а што толкување на закон. Меѓу првиот поим и второто, разликата е многу голема. Иако до некаде задоволни од таквиот лаконски одговор на мутесарифот, сепак не бевме расположени оптимистички да размислуваме. Скептицизмот беше толку сраснат со нас, што и иднината на нашиот живот ни изгледаше мрачна и тажна. Но, и покрај сето тоа, ние ја имавме надежта – и само со неа живеевме – дека нашата судбина ќе ни биде олеснета. Утредента мутесарифот дозволи да црпице вода од изворот кај градската градина, нареди да не пуштаат надвор од управното здание за да си ги переме алиштата, на фурнијата му нареди да прави поквалитетен леб, ги зема нашите писма и уште со првата пошта тие беа експедирани, потоа дозволи со телеграми или со изјави да се жалиме

каде што сакаме, на лекарот му наредни редовно да го посетува затворот, а на аптекарот да ни дава лекаства. Уште првите денови од лекарот побара да му поднесе извештај за здравствената состојба на затворениците.¹ Целал-беј сакаше да го премести затворот, меѓутоа немаше соодветен простор, а беа потребни и средства со кои тој не располагаше. Во замена за тоа, тој дозволи да отвориме нови прозорци во посториите, се разбира онаму каде што беше можно. За да се поправи здравјето на затворениците и да се избегнат болестите што претходно се појавуваа, сметаше дека треба да одиме надвор од градот и по час-два наутро и навечер да полниме со земја и песок едно од блатата покрај јужните сидини на градот. Целта беше да се раздвижат нашите мускули и да дишеме чист воздух. Оваа активност траеше до јуни и добро се одрази врз нашето здравје. Освен тоа, управникот ни дозволи со стражарите да одиме во градот и сами да си купуваме сè што ни беше потребно. Со тоа, се спасивме од големата експлоатација на продавачите. Впрочем, пекарот поради алчност не сакаше да прави квалитетен леб. Заеднички побаравме да ни се дава жито (пченица) наместо леб и притоа да биде дозволено сами да си ја мелеме пченицата, да го подготвуваме и да го печеме лебот. Барањето ни беше прифатено. Наместо по 15 оки пченица, колку што дотогаш му се даваше месечно на секој затвореник, почнаа да ни даваат по 18 оки за затвореник. Како и сите во Фезан, житото го мелевме со мали камења (рачни мелници), што се вртат со рака, а лебот го печевме во воената фурна или во една мала печка, што самите ја направивме во затворот. При подготвувањето на лебот наидовме на проблеми, бидејќи условите во кои се наоѓавме, пред сè малиот простор, лошо се одразуваше врз нас. Но, немаше што да се прави. Доброволно ги прифативме сите тешкотии, со цел да се храниме барем со поквалитетен леб. Сите посебно или по неколку души, на едно место го подготвувавме лебот и сами одевме до воената печка за да го испечеме, се разбира како затвореници во придружба на стражарите. Во замена за маките со кои се среќававме при прочистувањето и мелењето на житото, како и при сеењето на брашното, се храневме со поквалитетен леб, а освен тоа, секогаш имавме на располагање доволно, зашто брашното пиеше повеќе вода, отколку што требаше. Од една ока брашно, добиваме ока ипол или две оки леб. Кога боледувавме од треска, пак, нешто што секој

¹ Во извештајот се велеше: „Просториите на затворот не одговараат на неопходните хигиенски услови во кои можат да живеат луѓе...“.

мораше да го мине, најмалку три-четири пати од јуни до октомври немавме апетит за јадење и од другарите земавме по некое парче и откако ќе оздравевме им го враќавме. На тој начин успевавме да заштедиме по неколку оки пченица месечно, што ги продававме во чаршијата од еден и пол до три гроша за ока.

Во јули 1907 г., еден дел од војниците, како последица на големата мизерија – немаа добиена ни скршена пара цели седум-осум месци и буквално гладуваа – демонстративно избегаа од касарната и влегоа во теќето посветено на арапскиот светец Абдул Селам. Колку да се заштитат и барем да каснат леб.¹ На тој чекор се одлучија по сопствена иницијатива, но власта подоцна дозна дека биле инспирирани од некои заточеници, кои скришум ги советуваа. Тоа им даде повод на овдешните реакционери и сите заслепени фанатици да зборуваат секакви измислици, со кои сакаа да докажат дека, божем ние, Бугарите, сме во контакт со војниците и дека ќе се здружиме со нив за да го нападнеме градот и откако ќе ги уапсеме управникот и воениот командир, ќе избегаме на француска територија (Кавара). Нашите непријатели раскажуваа многу работи, па дури и зборови, што божем биле разменети меѓу нас и војската. Управникот не веруваше во приказните, што се шират, но не ја исклучуваше ниту можноста за такво нешто. За да не дава повод за натамошни гласови, што ги вознемируваа жителите во градот, тој привремено му забрани на нашиот другар Симеон Д. Шишков да излегува во градот. Г-динот Шишков беше осуден на вечен затвор и од пристигнувањето на мутесарифот Целал-беј, тој секој ден можеше слободно да излегува во град, а навечер за спиење повторно се враќаше во затворот. Имено, во него го најдоа лицето, кое од надвор ги договарало работите за имагинарното апсење или убиство на мутесарифот со помош на војниците. С. Шишков, човек со здрав разум, многу искусен и прониклив, користејќи ја можноста слободно да се движи низ градот, каде што се среќаваше со некои од владините чиновници и влијателни турски затвоченици, ги дознаваше и разбиваше сите интриги, што ги ширеа нашите непријатели. Тоа не им одговараше на кадијата, аптекаторот, воениот командир и на други. Затоа успеаја да го натераат мутесарифот да му забрани на С. Шишков да излегува надвор од затворот. Ние посредно имавме контакти со војниците и ги убеду-

¹ Според обичајот на месното население, ако некој отиде во некое теке (завие), кое и да е, никој нема право да го избрка и да го извади на сила оттаму. Тие божји установи имаат големи привилегии и се неприкосновени.

вавме дека кога ќе ја напуштат касарната, неопходно е со нив да си го земат и оружјето. Но, тие не го сторија тоа. Од тој момент и ние ги прекинавме сите односи со нив зашто без оружје не беа ништо поинакви од нас. По 30-35 дена, барањата на војниците беа делумно задоволени и согласно со наредбата на валијата, тие заминаа за Триполи. Иницијаторите таму биле осудени од воениот суд, а останатите, на кои одамна им изминал рокот за служење во редовната војска, биле отпуштени.

По заминувањето на војниците, овдешните реакционери не го пропуштаа секој поволен момент за да нè клеветат. Тие не успеаја да ни напакуваат со првите интриги, па се обидоа со нови, која од која позбунувачки. Веќе неколку месеци ние слободно ги испраќавме и ги добивавме нашите писма. Секој кој сакаше, самиот одеше во поштата и ги предаваше своите телеграми, по што добиваше и расписка. Таа привилегија не им се допаѓаше на тукашните интриганти – кадијата Мурат, воениот командир Исмаил, аптекарот Мустафа и др. На управникот му претставија дека божем добиваме писма со посебни знаци и чекови и го убедија дека имаме многу пари и оти подготвуваме бегство. Во почетокот, управникот не им даде никакво значење на тие измислици, но подоцна гласовите во градот зачестија и наредните неколку месеци постојано се засилуваа.

Симеон Д. Шишков

Непрактични, слабоумни и крајно наивни, некои од нас им кажале по некој збор на некои од турските заточеници што живеела во градот. Тие се проширија, а реакционерите тоа и го чекаа. Тие повторно почнаа да не клеветат, на сите првенци во градот им зборуваа против нас и овие се вознемируваа, без да не познаваат и без да ја знаат суштината на раширените гласови. На 18 ноември, кадијата му кажал на воениот командант Исмаил дека Бугарите истата ноќ ќе избегаат од затворот, уверувајќи го дека веќе располагаме со оружје. Вечерта командирот му наредил на дежурниот офицер во касарната да испрати патрола околу надворешните сидини на затворот, а едно одделение војска, со боева муниција, поставил во

заседа зад градската тврдина, од каде што според уверувањата на кадијата, Бугарите требало да поминат. Ноќта помина, се раздени и појадувавме, па дури тогаш разбравме за наредбите на командирот.

Истиот ден претпладнето, командирот му рапортирше на управникот, при што го информираше за наредбите што ги издал и распоредот што го направил последната вечер. Целал-беј веќе не можеше да се однесува како порано. Повикал двајца офицери и им наредил во затворот да извршат детален претрес. Ние си ја подготвувавме вечерата, кога стражарите ја затворија влезната врата, а клучарите почнаа да ги заклучуваат вратите на просториите. Претресот траеше неколку часа и не најдоа ништо, што можеше да нè компромитира пред власта. Најпосле, интригантите успеаја. Управителот донесе одлука за неколку ограничувања. Ни забрани да излегуваме во градот, оставајќи самите да избереме двајца, кои секој ден по два-три часа ќе смеат да одат во градот за да купат сè што ни треба. Оттогаш почна и строго да внимава на нас, грижливо ги прегледуваше сите писма, а го отпушти и старешината Мехмед Али, питом и скромен Арап, кој цела година многу внимателно се однесуваше со нас и ни помагаше во затворот. Бевме ограничени, но сепак ја користевме благонаклонетоста на мутесарифот. Со каков проблем и да се соочувавме, бевме слободни да излеземе лично пред него и да ги изнесеме нашите барања, а тој секогаш и секого внимателно го слушаше. Помина доста време и сите гласови стивнаа, па ние неколкупати се обидовме да го разубедиме управителот да ни ги врати првичните привилегии. Меѓутоа, бегството на една група затвореници, кои живееја во градот, го спречи тоа. Меѓу избеганите десет души, сите добро вооружени и обезбедени со брзи камили од родот *chameaux dromadaires* (на арапски – хеџин), имаше и двајца браќа Грци, Никола и Ѓорѓи, родум од островот Митилин, кои беа обвинети како анархисти и заточени на 4-5 години по административен пат без пресуда. Главен иницијатор и организатор на бегството на десетте заточеници беше Сами-беј, угледен член на младотурскиот комитет, кој беше осуден на вечен затвор и веќе осум години живееше во Мурзук. Тој имаше голема доверба пред мутесарифот и за време на долгиот престој во Мурзук успеа да се запознае речиси со сите шверцери Туариги и Арапи, кои живееја или одвреме-навреме доаѓаа во градот. Идејата за бегство кај Сами постоела уште кога пристигнал во Мурзук. Меѓутоа, првите две-три години не можел никому да му се довери, зашто се плашел да не дознае власта и да го фрлат во затворот. За да се легализира, уште втората година се

оженил за некоја Арапка. Со неа добил две деца – син и ќерка. Кога избега од Мурзук со себе го поведе сина си, кој се викаше Јадигар (спомен). Ќерката беше многу мала и ја остави кај мајка си, без да ѝ каже дека ќе побегне од тука. Бегството го подготвувал 10-11 месеци. Прво најде двајца добри курири Туариги, кои се согласија за сума од 80 до 100 турски лири да најдат осум камили, што Сами-беј ги купи под услов да им ги подари, штом ќе наближат до француска територија. Претходно, се што беше потребно (двопек, мешини, шеќер, чај, масло, облека) скришум беше инзнесено надвор од градот и се чуваше на скришно место, далеку во околината на Мурзук. Пушките и патроните ги купувал една по една, доведувајќи ги во заблуда шверцерите за целта на оружјето. Пушките беа од типот гра. Секоја, заедно со 15 патрони, се купуваше по две турски лири. Останатите патрони, неопходни за секој човек (60-80), требаше да се купат со други пушки, зашто шверцерите во Мурзук ни случајно не продаваа патрони без пушки. Бегството на заточениците чинеше повеќе од 250 турски лири, не сметајќи ги парите со кои беа купени брзите камили. Откако се стемни, вечерта на 14 февруари 1908 година, куририте со вода од изворот Беарни тргнаа на пат, а истовремено заточениците подготвени за бегство еден по еден излегоа надвор од градот. Зборно место беше градината на Шериф Али кај гробовите на заточениците. Во темнината се качиле на камилите и непрекинато и засилено патувале цела ноќ и целиот нареден ден. На 15 февруари изутрината, жените на избеганите заточеници најнапред ја информирале власта дека мажите им избегале! Жандармерискиот офицер веднаш наредил да се открие колку души биле и кои се тие, а врз основа на трагите во песокот да дознаат во кој правец тргнале и дали имаат коњи или камили. Дознаа дека тие тргнале директно на запад и по патот пронашле траги од стапала на камили. Стана јасно дека тие бегаат со камили и дека имаат намера да заминат во областа Тунис. Растојанието од Мурзук до Тунис може да се мине најмногу за 18 до 20 дена. Мутесарифот веднаш му телеграфирал на кајмакот во Шати да испрати едно одделение од арапската милиција (кулогли), со брзи камили и добро вооружено, за да ги заземе сите извори што се наоѓаат на патот од Мурзук до границата со Тунис. Милицијата уште третиот ден ги зазела сите извори, чекајќи заточениците да дојдат до некој од нив, зашто без вода не можат да се поминат повеќе од четири-пет дена. Истовремено од Мурзук (значи 14 часа по бегството на заточениците), со коњи од најдобрата арапска раса, тргнаа неколку стражари и најдобрите коњаници за да

одат по трагите на избеганите. Истиот ден, во градот имаше околу 20-30 души Тибоси. Мутесарифот ги повика и откако им одржа говор во кој, меѓу другото, им рече дека избеганите се непријатели на царот, па според тоа и на пророкот, им вети дека ако успеат да ги донесат главите на избеганите, сите пари, камили и алишта, што ќе бидат најдени кај нив, ќе им бидат дадени ним.¹ Полудивите Тибоси земаа по три-четири оки палми (урми), ги нарамија пушките и тргнаа напред. По нив тргна и едно одделение војска со еден офицер, и тие да ги бараат избеганите заточеници. Општо беше уверувањето дека петтиот или најдоцна шестиот ден, бегалците ќе бидат стигнати или пресретнати од милицијата од градот Шати, што се наоѓа на 145 километри северозападно од Мурзук. Сите со нетрпение го чекаа денот кога избеганите живи ќе бидат донесени во градот или, пак, најмалку да им ги видат главите на похрабрите. Монотониот Мурзук оживеа за четири-пет дена. Од градот пристигнуваа спротивни информации. Апаратот во телеграфско-поштенската станица постојано работеше. Поминаа неколку дена и војската се врати без да ги види заточениците, а Тибосите и милицијата продолжуваа со потрагата. Реално, избеганите ќе беа стигнати или фатени покрај некој кладенец, ако тие не употребија една итрина, што им ги спаси животите. Со други зборови, наспроти претходно одбраниот пат, брзите камили и добрите курири, тие ќе беа стигнати од Тибосите, кои во пустината се движат со една неверојатна брзина и лесно ги напаѓаат – обично ноќно време – луѓето што тие ги прогонуваат. Својот спас избеганите заточеници најмногу им го должат на итрината или, подобро речено, на својот ум. Откако два дена и две ноќи се движеле само кон запад, третиот ден застанале кај изворот *бир ел Муед*. Земале вода од кладенецот и добро се најале, по што повторно тргнале, но веќе не кон запад, туку кон југ. Прво се упатиле спрема алписката земја, кон сахарските полиња *Аер*, потоа свртеле директно на исток, па преку Тибести заминале кон градот Билма – француски посед. За полесно да се снајдат по непознатиот пат со себе носеле карта и компас. Откако го поминале каменестиот Тибести (Тиборешад) помислиле дека се вон секаква опасност од Мурзук, што беше и реално. Максимално истоштени од долгото патување, застанале кај некој извор во Тибо Кавар за да се одморат и да преспијат. За тоа време ги пуштиле веќе уморните камили на пасење во блиската оаза. Ноќта

¹ Понуда карактеристична за нивното чувство на користољубие, алчност и грабеж.

таму поминувал некој Тибос – жител од блиското село, кого не го забележале и не знаеле дека бил во близина. Според личните кажувања на Сами, тоа се случувало во јули 1909 година. Местото било мала населба со 20-25 куќи. Откако ги забележал камилите, Тибосот помислил дека тие им припаѓале на некои трговци, кои со стоката одат за Борно. Веднаш отишол да му каже на другар му, кој бил во селото. Овој веднаш испратил некокумина соселани за да ги земат камилите и да ги донесат во селото. Потоа, разбојникот, кој се викал Даза, со неколку Тибоси отишол кај кладенецот каде што според неговото убедување се наоѓале „трговците“. Тоа било рано пред да се зазори. Во тоа време заточениците ги побарале камилите, меѓутоа нив ги немало во оазата. Ги грабнале пушките и тргнале да

Остаток од урнатини во Фезанската област

ги бараат. На исток од оазата забележале село со разурнати куќи и опкружено со ниски ѕидини. Влегле во него и ги барале камилите. За тоа време Даза со својата дружина се приближил до кладенецот, каде што останале двајца од заточениците, Никола и Хафаз, за да ги чуваат мешините со вода и останатите работи. Обајцата биле малку болнижави, па затоа и самите го побарале тоа. Кога разбојниците се доближиле, тие припукале и убиле неколкумина од нив, но и самите паднале убиени. Откако ги убиле обајцата, разбојниците тргнале по трагите на останатите, што ги одведе до населбата. Кога наближиле до селото, Сами со двоглед видел за какви луѓе станува збор, колкумина се и како се вооружени. Сами и другите негови другати зафатиле позиции и почнале да пукаат. Престрелката траела два

дена. За тоа време, синот на Сами, малиот седумгодишен Јадигар, кој потоа стана најмладиот меѓу младотурците, им разнесувал леб, вода и патрони на стрелците. Градот Билма бил уште далеку од селото. Некој жител од околината, отишол во Билма за да ги информира француските власти што се случува во селото. Еден француски офицер, со неколку војници и милиција, дошол во селото. Кога Сами ги забележал, според униформите сфатил дека се Французи. Почнал да зборува на француски и наредил да престане пукањето. Францускиот офицер се доближил до нив и Сами се предал, велејќи дека тој со другарите избегале од Мурзук и побарал заштита. Трогнат од судбината на бегалците, францускиот офицер ги зел со себе, потоа нашле неколку камили и сите заедно отишле во Билма директно пред воениот командант. Кога разбрал дека сите се политички престапници, кои избегале од Мурзук, воениот командир ги ослободил и ги сместил во некоја кука, каде секој ден им носеле храна, вода и леб.¹

Во Мурзук сè уште се ширеа гласови дека избеганите заточеници се убиени, а власта ги бараше соучесниците во подготвувањето на бегството. Меѓутоа, владините чиновници ништо сигурно не можеа да дознаат. По бегството, власта разбра дека некои од нас, Бугарите, бевме во блиски односи со нив и управникот никако не се согласуваше да ни ги врати првичните привилегии. Воениот командир Исмаил најде поволен момент за да ги оствари своите цели. Тој забрани да одиме во воената фурна за да печеме леб. Бевме принудени сами да си направиме посебна печка во затворот и сами да си го печеме лебот. Ни дадоа рок од четири дена и петтиот ден печката во затворот беше готова. Во новата печка лебот добро се печеше, но бараше повеќе труд. При печењето се наидувавме на проблеми, зашто малата печка се наоѓаше на место каде што постојано дуваше ветер, што му пречеше на огинот и лесно го гаснеше. Како и да е, ние се помиливме со тоа, зашто се плашевме да не ни го сопрат житото, па тогаш повторно ќе јадевме тестен и солен леб.

¹ Од Билма, Сами со сина си и останатите седум души другари тргнале за Борно, каде што се надевал дека ќе го најде својот близок пријател Ханс Фишер, кој во септември 1906 г. помина низ Мурзук на пат за Борно, каде што беше именуван за губернатор на областа. Меѓутоа, пред Сами да пристигне во Борно, Фишер заминал за Англија и во тоа време бил во Сиера Леоне. Сами телеграфски го известил Фишер и овој наредил да му дадат сè што е потребно за патување. По тримесечно патување низ Судан и езерото Чад, Сами стигнал до Гвинејскиот Залив (западниот брег на Африка), ја поминал Сиера Леоне и од таму отишол во Лондон, за да се види со Фишер. Од Лондон, тој заминал во Париз токму во моментот кога Турција на 11. VII. 1908 година ја прогласи слободата.

Времето во Мурзук е најлошо во февруари. Тогаш воздухот е многу променлив и температурата постојано се зголемува и се намалува. Термометрите и барометрите секојдневно се натпреваруваат кој да покаже поголема разлика. Во тој период имаше најмногу болни, како во градот така и во затворот. Во февруари и во март, воздухот значително се стоплува, ненадејно почнуваат да дуваат северни и северозападни ветрови, а воздухот се исполнува со ситен песок, навидум како чад. Температурата на воздухот паѓа и лицата на сите ни пребледуваат. Почнаа да нè тераат да вежбаме, не прозиваа и секој внимателно мораше да си го мести леглото. На 7 февруари, нашиот другар Марко Ив. Бошнаков, родум од Охрид, осуден на смрт како соучесник во солунските атентати од 15, 16 и 17 април 1903 г., се разболе од *Fievre paladique*. По една недела, болеста се искомплицира и како последица на тоа, на 14 февруари, престана да му бие срцето, по што тој се пресели во вечноста.

*Марко Ив. Бошнаков
1874 – 1908*

Покојниот беше на возраст од 30 години. Имаше средно образование и беше тивок, добар и скроман човек. Неговиот добар карактер, комуникативноста и чесноста беа квалитети со кои се одликуваше. Како што спокојно и ладнокрво ги поднесе сите маки, ограничувања и неволи, така тивко и ладнокрвно ја пречека и смртта. По долгите физички и психички измачувања претрпени за време на петгодишниот престој во солунскиот централен затвор и во Фезан, смртта за него беше вечно упокојувачки сон. Погребот беше извршен истиот ден попладнето, пред да избегаат заточениците на чело со Сами. На него, од страната на десеттемина заточеници присуствуваше малиот Јадигар, пргаво и итро момче, кое

често нè посетуваше во затворот. Гледајќи како троши сила и енергија наивно играјќи си во песокот, без да знае дека истата вечер ќе тргне на долг пат и ќе минува низ места каде што климата не можат

да ја поднесат и најздравите човечки организми, тој ден сите се трудејме да му угодиме. Едни го залажуваа со шеќер и со пари, а други се шегуваа со неговата бела капа и долга риза, залажувајќи го со палење кибритчиња од чиј оган се воодушевуваа и весело и долго се смееа. Покрај желбата да јава или да води камила, тоа му беше најомилена забава. Мало дете навистина тешко се задоволува. Додека истата ноќ бегале со камилите, го прашале за нашиот штотуку починат другар, а тој на татка си му рекол: „Јас со нив бев дури до гробовите. И јас фрлив песок врз починатиот, а пак Бугарите не ми дадоа од пченицата што сите ја јадеа таму“.

Во период од неколку месеци сите бевме болни. Воениот командир беше во конфликт со управникот и кога разбра дека повеќето од нас се болни, забрани да ги посетуваме воената болница и аптеката. Останавме без медицинска помош, но провидението не чуваше. Повеќето од болните оздравеа. Нашиот другар Иван Илиев, родум од с. Савик (Демирхисарско) веќе осум-девет месеци имаше една лоша рана. Изложен на самоволијата, шест месеци лежеше в кревет. Раната се влоши, а него го префрлија во една валкана и темна просторија, каде што сè уште жив беше закопан в гроб. На 13 март го погребавме и него. Настапи пролетта и сите им се радувавме на сончевите зраци, кои во таа топла земја помагаат целата вегетација побргу да расте. Ги поминавме и велигденските празници, како и секогаш, постојано очекувајќи некаква утешна информација од нашата татковина. Помина и народниот празник Св. Кирил и Методиј и наспроти сите незгоди и проблеми, ние сè уште верувавме дека за нас постои надеж. Па, дури и кога нашите непријатели сакаа да испоумреме, ние уште повеќе ја зацврстувавме вербата во себе. Настапија горештините. Во тоа време, мутесарифот посака да го премести затворот. Меѓутоа, како што реков и претходно, немаше соодветен простор. Решија да го приспособат градскиот амбар, што се наоѓаше до воената фурна и самото управно здание. Од март до јуни, наутро и навечер во групи излегувавме од затворот и од сидовите на воената фурна само со еден чук симнувавме тула по тула, за да можеме да собереме материјал за новите сидови, што требаше сами да ги направиме за да го опкружиме амбарот – идниот затвор. Сè до завршувањето на градбата, на 15 јуни, неколку месеци секојдневно работевме. Сидовите на нашето ново живеалиште ги градевме без никакви алатки. Немавме ни мотики, ни лопати, ни дрва. Работевме само со раце, земја и камења. Калта ја подготвувавме со рацете и нозете. А и водата ја носевме само со голи раце. Облеката ја ис-

покинавме и лицата ни изгореа од жешкото сонце. Со еден збор, издржавме многу големи физички маки. Секој од нас требаше да работи надвор од затворот по најмалку три-четири часа дневно. Потоа, требаше да го прочистуваме житото, да го подготвуваме лебот, да го печеме, а сето тоа бараше време и барем малку одмор. А ние немавме ни време ни одмор. Но, немаше што да се прави. Стражарите постојано нè надгледуваа и ни вршеа разни притисоци. Ако некој под некаков изговор не сакаше да излезе, тие најбрутално го вадеа надвор од просторијата и го тераа да ја меша калта или, пак, со зумбули (кошници од палмини листови) да носи камења или вода од изворот кај џамијата. Тоа за нас претставуваше присилна работа, што можеше да постои само во Фезан и никаде на друго место. Ако стануваше збор за правење куќи, за градење објекти или за каква и да е друга физичка работа, ние ќе трошевме само мускулна сила и извесно време ќе чувствувавме физички маки, а потоа, со тек на

*Милан Арсов
1886 – 1908 г.*

време, можеби сè ќе забора-
вевме. Но, тука работата беше
друга. Ние градевме затвор во
кој самите требаше да живееме,
каде требаше да ги поминеме
последните денови од животот и
во кој по нас – барем така прет-
поставувавме – требаше други да
живеат! Затворениците, кои тука
ќе живеат по нашата смрт, нас ќе
нè проколнуваат, без да ги знаат
околностите во кои сме го гра-
деле затворот. Ние не градевме
од задоволство, не градевме за да
се прехраниме и не градевме за-
што ја сфаќавме потребата од
тоа. Напротив, ние градевме под
принуда, за да ја избегнеме по-
следната казна, што секој може
да ја добие и да ја почувствува
кога ќе ја мине решетката на
влезната врата на затворот –

камшикот, тепањето, железото и карцерот! Помислата дека еден ден
ние ќе бидеме предмет на негирање од страна на други луѓе, кои суд-
бината ќе ги донесе тука, нè обеспокојуваше и не ни даваше мир на

душата. Најпосле решивме, како наше оправдување, под прагот на влезната врата да ставиме две кутии – едната од даски, а другата од ламарина – во кои на еден лист хартија го напишавме следното:

„Овој затвор, во 1908 г., под принуда го изградивме ние заточениците Бугари. При градењето леевме солзи и ја проколнувавме нашата судбина, исто како што и вие ја проколнувате својата. Проколнувајте и вие, но немојте нас и голите бесчувствителни сидови, туку виновниците за секое насилство и за секое самоволие. Да се надеваме дека оваа зграда ќе опусти уште вториот ден...!“

Тоа беше единственото нешто што можевме да си го дозволиме.

Во мај тешко болен падна нашиот истакнат другар и соучесник во солунските атентати, Милан Арсов, родум од с. Ораовец (Велешко). Тој одамна страдаше од хронична ангина. Беше многу слаб и откако настапија горештините целосно пропадна и не стануваше од постелата. Беше млад човек, на 24 години, висок и со бело, суво лице, со црни очи и со уште поцрна коса. Тој младинец со силна волја, смел, ама и максимално нервозен, и во последните минути го сочува својот дух, па со нас разговараше како човек кој бара разонода, а не утеха и олеснување. Нè фати за раце сите по ред во просторијата и се прости од нас, по што почина. Трогнати од приближувањето на неговата смрт, почнаа да ни течат солзи. Не можевме да ги сопремe. Пред да ги затвори очите, виде како ни течат солзи. Тоа беше момент што ретко го доживуваат и можат да го поднесат луѓе на кои им приближува смртта. Попладнето на 8 јуни, кога сонцето приближуваше да ги целива врвовите на највисоките песочни ридови што се гледаа далеку на хоризонтот, ние го целивавме починатиот другар пред да го спуштиме во црниот гроб. Песокот го покри и него. Го загубивме засекогаш. Останавме сами. Во нас останаа само жешките солзи што ни течеа од очите, и преголемата тага. Солзите и тагата ќе исчезнат кога ќе исчезнат убавите спомени од починатиот маченик. Гробот беше скромн и немаше емотивни говори, туку само нем плач и тажни мисли.

Во првата половина на 1908 год. живеевме во многу лоши услови. Вратите на просториите секојдневно ги затвораа по осум до десет часа, горештините се засилија, а ние – со исклучок на оние што работеа надвор – преку цел ден пливавме во пот. Никаков провев, никаква прошетка. Не ни остануваше време дури ни да подготвиме јадење за да се нахраниме. Цели шест месеци не добивавме писма од домашните или од пријателите. Писмата ни ги задржуваа во Триполи. Му се пожаливме на мутесарифот, а тој ни возврати: „По

прашањето околу писмата, од мене ништо не зависи. Но, повторно ќе ги прашам надлежните власти во Триполи“. Преку него испративме неколку телеграми до валијата, со кои молевме да ни ги испратат писмата. На последната телеграма валијата Реџеп-паша одговори со специјална телеграма, со наредба таа да ни биде прочитана на сите: „Писмата што пристигнуваат во овдешната пошта, се испраќаат на проверка во Цариград!?“ По таа телеграма, не остануваше ништо друго освен да чекаме. Поминаа уште два месеца, а ние пак не добивме никакво писмо. Повторно испративме долга телеграма до валијата во која истакнавме дека уште не сме добиле никакво писмо, иако времето за испраќање и пристигнување на писмата од Цариград беше поминато. Реџеп паша одговори со истата телеграма, менувајќи само неколку зборови: „Писмата на затворениците-Бугари се испратени во министерството на полицијата во Цариград и откако ќе бидат вратени, *веднаш ќе ги ирејраиам*“. Чекавме уште две-три недели и по изгласувањето на новата турска конституција, стигнаа и писмата. Последните не беа дури ни отворени. Откако ги прочитавме, се уверивме дека многу други писма биле уништени. Ни стана јасно дека тие не стигнале до мувросаните чанти на полициските одделенија во Цариград, туку најверојатно седеле во некој шкаф на телеграфско-поштенското биро (политичкото одделение) во Триполи. Конституцијата се прогласи и писмата се појавија. Блажено време...! Колку бргу понекогаш во Турција стигнуваат резултати од некои активности... Што би било ако сите работи се одвиваа толку брзо...

Ослободувањето

Во текот на последните две години ние не добивме никаква информација за некое позначајно движење во Македонија. Едноставно, не ја знаевме ситуацијата во Македонија и не знаевме до кој степен на развој стигнало македонското прашање, но сепак, иако живеевме во нем гроб, одвреме-навреме ќе разберевме по некоја новина од Македонија. Меѓутоа, тие не нè смируваа. Препуштени на едноличниот затворенички живот и занесени со секојдневните дребулии во затворот, на 16 јули вечерта се прошири глас дека пристигнала телеграма во која се велело дека била прогласена општа амнестија за сите политички престапници. За час телеграмата ни дојде в раце. Таа гласеше: „По повод отворањето на парламентот, Султанот прогласи општа амнестија“. Тоа известување не освести. Во затворот, како и во градот се крена тревога. Едни си честитаа на ослободувањето, други се сомневаа во тоа, а рамнодушните Арапи каде и да сретнеа заточеници, велеа: мабрук, мабрук (честито, честито). На 17 јуни пристигна официјална телеграма и уште истиот ден на сите муслимански заточеници им соопштија дека се слободни и дека секој може да си оди кога и каде сака. По мали подготовки за патувањето, сите си заминаа. Останавме ние, Бугарите, и двајца Ерменци. Каква беше нашата положба? Кој, па и како можеше да ја опише? Колку што се радувавме за заминувањето на нашите другари со кои делевме иста судбина – муслиманските заточеници, толку и стравувавме дека ние ќе останеме. Знаеш ли читателу какво е расположението на човечката душа кога истовремено чувствува голема тага и радост? Да плаче или да се весели, да се движи или да лежи – ни едното, ни другото. Таков критичен момент е најтежок во животот на еден затвореник, зашто тој паѓа во уште поголема неизвесност пред сопствената иднина, а таа неизвесност не му дава ни минута мир и спокојство. Дошло до преврат, бил донесен нов устав, кабинетот се изменил, Турција заживеала – и сето тоа само го слушавме. Од пристигнатите информации за настаните во Турција

се уверивме дека за брзо време ќе бидеме ослободени. Со нетрпение чекавме да дојде тој среќен ден кога и нам ќе ни кажат: „Излегувајте“. Денес, утре, поминаа 10-15 дена, а ние сè уште се наоѓавме во истата ситуација, без да можеме да се потпремене врз каков било заклучок од нашите размислувања. Некои од муслиманските заточеници веќе поминаа повеќе од половина пат до Триполи, а ние уште продолжувавме со ангарија – да подигнеме основно училиште во Мурзук.

Лејина вила во Мурзук

Во текот на последните денови на јули телеграфската линија меѓу Мурзук и Срт (покрај морето) беше во прекин, што беше вообичаено за тие места. Во градот не беше можно да се добие каква било новост. Опоколени со сидините и обединети во сè, ние на секој можен начин се обидувавме да дознаеме нешто ново. Ако се слушне некоја вест, затворениците инстинктивно трчаат кон влезната врата на затворот и мислат дека тоа е местото каде сè може најпрво да се дознае. Но, за чудо, најрадосните и најтажните вести затвореникот ги дознава во центарот на затворот – покрај леглото! На 30 јули доцна во ноќта, кога речиси сите бевме заспани, почнаа да тропaat клучевите. Ги отворија вратите и на неколкумина од нас ни дадоа четири телеграми, со кои домашните нè прашуваа – „Ослободени ли сте или не“? Нова раздвиженост, нова вознемиреност, повторно бессоница... Наредниот ден, на 31 јули, разбравме дека од Минис-

терството за правосудство пристигнала телеграма, со која го прашувааат управникот: „Ги ослободивте ли затворениците?“ Поминаа неколку часа, а ние уште чекавме да нè информираат. Вечерта во 10 часот, управникот повика неколкумина од нас во неговата летна вила, што се наоѓаше далеку од градот среде градина со високи палми. Излеговме пред него, а тој почна: „Сега добив една телеграма од главниот инспектор на румелиските вилаети, со која ми соопштуваат дека и вие сте опфатени со општата амнестија. Од овој момент сте слободни. Ве поздравувам со радосната вест и соопштете им ја на останатите ваши другари, а истовремено честитајте им го ослободувањето“. Уште истата ноќ излеговме во градот и се сместивме во две куќи кај нашите другари Ерменци. Цела ноќ не спиевме и присуствувавме на фезанската „фантазија“ (веселба), што две години само ја слушавме од затворот.

Месечината блескаше и земјата беше осветлена како со електрична енергија. Воздухот беше прозрачен и дуваше тивок и свеж ветер, а во градот и околината се слушаа само песни и веселби.

Мутесарифот Целал-беј, кој во последните 18 месеци ни даде некои олеснувања во рамките на законот и нè заштитуваше од алчните усти на грубите фанатици и крајни реакционери, одеднаш како да се најде во нивниот круг и последните денови беше многу ладнокрвен спрема нашата судбина. Дали тој беше известен уште на 17 јули за нашето ослободување или не, тоа не можевме да го дознаеме. Но, дополнително разбравме дека тој не го прашал повторно валијата во Триполи, ниту министерството. И последните денови во затворот ние ја проверувавме жестината на турската организираност и твродглавост. Во текот на автократскиот режим на Хамид ги издржавме најгрозните психички и физички измачувања, какви што можеа да бидат во тие времиња, а во првите денови по прогласувањето на слободата во Турција, нашите маки уште продолжуваа... Па, баш ние бевме најнесреќните од сите заточеници! Последните две години ја почувствувавме најужасната и самоволна власт, што тогаш се спроведуваше. Дури откако и самиот султан – според неговите сопствени изјави – се ослободи, ние останавме по него. И во тој поглед дури наликувавме на него!

На 1 август мутесарифот побрза да ни соопшти дека сè додека не дојде наредба од Триполи, нема да ни биде дадено ниту леб, ниту мешини за вода, што ни беа потребни за патувањето, па ни камили. Ни го запреа лебот. Уште истиот ден од валијата побаравме да ни биде дадено сè што ќе ни биде *најнеоходно* за долгото патување.

Повторно го замоливме управникот барем на сиромашните да им се дозволи леб. Тој не се согласи. „Вие не сте веќе затвореници и, според законот, не треба да ви се дава леб“ – беа неговите зборови. На 4 август добивме одговор на испратената телеграма до валијата во Триполи. Ни соопштија дека ќе ни дадат сè – леб, мешини за вода, камили, стража и др. Во градот побараа мешини, меѓутоа едвај се најдоа седум-осум и тоа мали. Не остануваше друго, освен да се побараат во Сокна и Гат. Гатските мешини се подобри, ама додека пристигнат ќе требаше да чекаме 20-25 дена, бидејќи меѓу Гат и Мурзук нема телеграфска линија, а растојанието е над 450 километри. Уште истиот ден мутесарфот му телеграфираше на кајмакот во Сокна да се ангажира и да најде 50 мешини за вода и преку посебен човек да ги испрати во Мурзук. Се ангажираа и за да најдат камили. Но, во околината на Мурзук немаше пасишта каде можеа да се побараат. Му телеграфираа на кајмакот во градот Шати, меѓутоа излезе дека и таму немало, но на 4-5 дена оддалеченост од градот, во *Вади беџ*, имало доволно камили, па кајмакот испратил неколку стражари на коњи за да најдат во доволен број. Мешините не можеа да стигнат за помалку од 15 дена, а камилите – од 20 дена. На 9 јули, во Мурзук пристигна еден карван со стока. Повеќето од камилите беа уморни од долгиот пат и тешките товари. Бодрите камили ги задржаа за да испратат дома една група војници, кои веќе ја одбиваа воената дисциплина. Едни од нашите другари го замолија мутесарифот да ги испрати побргу, бидејќи речиси сите беа сиромашни и одамна останати без скршена пара. Камилите немаше доволно и бидејќи таа година во текот на пролетта не падна многу дожд, некои од кладенците по патот пресушиле. Ете зошто мутесарифот сакаше да нè подели во две групи. По молбата од другарите, тој се согласи да ги испрати заедно со слободните војници. Уште истиот ден им дадоа жито за 45 дена, по една мешина со вода за секој, најдоа неколку камили во градот и на 10 август заминаа 15 души од нашите другари, но претходно уште во Мурзук определија по двајца на една камила, на која требаше да го натоварат лебот и водата. По нивното заминување, случајно разбравме дека еден карван минал на два-три часа растојание од Мурзук и одел кон селото *Хофрие Шаркија*, за да земат палми. Ангажираа неколкумина стражари со коњи да заминат и да го најдат водачаот на карванот. По наредба на мутесарифот, наредниот ден во градот дојдоа камиларите и им предложија за одредена награда, што веднаш ќе им биде дадена, да нè однесат во Сокна. Тие не сакаа, зашто камилите им

биле слаби, меѓутоа ги принудија на тоа. На 16 август стигнаа и мешините. Ни рекоа дека ќе ни дадат на двајца по една камила за јавање, за секој по една мешина со вода и пченица за 40 дена. Пченицата ни ја дадоа пет дена порано и се изнамачивме додека ја исчитиме од ситните камчиња и од земја, да го смелеме житото со рачните мелници, што сè уште се наоѓаа кај нас, и да го препечеме лебот за да стане пексимит. Мешините не беа добри – речиси сите тонеа, некои мирисаа, а водата во сите брзо испаруваше. Настојувавме да тргнеме што поскоро, зашто и без тоа доволно задоцнивме. А, пак, од искуство знаевме колку се коректни и ангажирани турските чиновници.

Веќе требаше да го напуштиме Мурзук. Меѓутоа, спомените на нашите погребани другари сè уште беа свежи. Чиниш, бевме сраснати со нив. Ние не можевме да се согласиме да ја напуштиме земјата во која остануваа телата на починатите другари. Таа мисла ни минута не ни даваше мир. Што можеше да се стори? Мнозина мислат дека затворот е место каде луѓето се поправаат. Напротив, денеш-

Посети на џорбовиите на фезанскиите заточеници

ниот затвор е место каде се фабрикуваат престапници. Престапите не се плод само на човечката патологија. Тие повеќе релјефно ги отсликуваат условите на денешниот државно-општествен живот. Ние штотуку бевме ослободени. Звукот на оковите, свирките и викотниците на стражарите, мирисот на влажните и темни затворенички

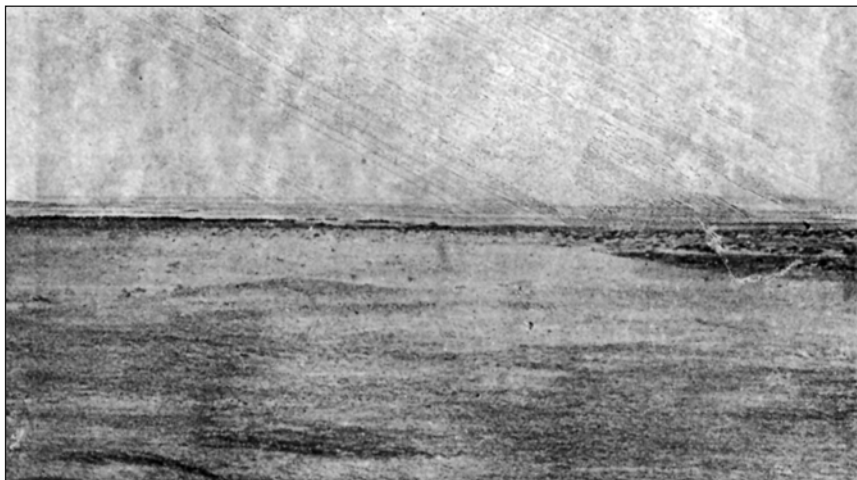
простории и проблемите во затворот – сето тоа за нас сè уште беше реалност. Бевме слободни, но наспроти тоа, умот и инстинктот не влечеа во друг правец. Како да го исполниме својот долг, односно како да ги украдеме телата на починатите другари. Тие уште беа свежи и нераспаднати. Санитарната власт тоа не го дозволуваше. Казната предвидена во законот беше голема. Но, пред другарскиот долг секаква казна паѓа во вода и таа е небитна. Чекавме соодветен момент за да го реализираме планот и да ги понесеме барем коските на умрените другари. Поминаа една-две недели, но таа мисла не ни излегуваше од умот. Откако ги проучивме сите услови и се запознавме со сè што требаше да знаеме, една вечер шестмина од нас скришум отидовме кај гробовите. Двајца поставивме да стражарат за да не нè забележи некој, а останатите, кој со раце, кој со даски, почнавме да го раскопуваме песокот и да ги отвораме гробовите за да ги побараме телата на починатите.

Ноќта беше јасна. Месечина сјаеше. Сенките на дрвата и голите градски сидини му даваа на местото некаков таинствен изглед. За кусо време песокот го тргнавме на страна и се појавија телата. Тие сè уште не беа распаднати. Беа цели. Миризбата сè повеќе и повеќе се засилуваше. Почувствувавме силна зашеметеност. Од лицата ни бликаше пот. Пауза. Повторно на работа. Телата никако не смеевме да ги кренеме, зашто немаше каде да ги скриеме. Коските, пак, сè уште беа обвиени со месо и не можевме да ги собереме. Не остануваше друго, освен да ги земеме барем черепите на умрените. За час ги извадивме ножевите и ги отсековме главите. За неколку минути, телата повторно почнавме да ги покриваме со песок. Главите останаа надвор. Ги ставивме во посебни торби, ги нарамивме и право по куќите. Изутрината, откако ги потопивме во јодоформ, ги ставивме во две лимени кутии, што херметички ги затворивме. Сè беше готово, а ние се успокоивме.

На пат кон Македонија

На 18 август попладнето, кога камилите влегоа во градот, а ние ги натоваривме нашите алишта, лебот и водата, главната улица во Мурзук оставаше посебна глетка. Камилите, по сè изгледа, долго време живееле само по песочните полиња или по пасишта и затоа

почнаа да се плашат од нашата облека и заштитниците од сонце, што ги носевме на главите, па дури и од куќите. Поминаа четири-пет часа додека се подготвиме. Едни ги натовариле, на други, пак, камилите им се уплашиле, почнале да им бегаат, да скокаат, па им паднале алиштата, а на некои мешините со вода која се разлеала, трети се смеат... Згора на сè, групи мали Арапчиња, речиси голи, трчаат по нас и нè напаѓаат како вистински оси кога се ројат, барајќи по некоја пара за да си купат леб. Некое од нив, ако по големи молби успеало да земе грош-два, веднаш отрчува кон некој од лебарите и зема по неколку парчиња леб, а останатите почнуваат да се тепаат меѓу себе, кое да добие дел од бакшишот што му припаѓа. За Арапот нема ништо послатко од тоа да добие нешто на милостиња или со молење! На 18 вечерта се оддалечивме четири-пет часа од градот и по полноќ стигнавме во селцето Дилим. Застанавме да преноќиме. Дилим е мало селце со неколку градини во чии извори најдовме вода. На неколку километри од Дилим, на еден висок рид, имаше ниски сидини изградени од земја. Тоа беа тажни остатоци од некогашниот град, чии жители, според преданието, го напуштиле пред повеќе од сто години.

Серир

Истиот ден тргнавме кон *Гоудова*. Прво минавме едно пространо поле обраснато со зелена бодликава трева (агул), а потоа влеговме во едно пространо место опсипано со ситен набиен песок (серир). Растојанието од Мурзук до Гоудова (80 километри) е речиси целосно покриено со крупни црни камења, што изгледаат како намерно да се ставени еден врз друг. Тој вид земја ја нарекуваат

хамада. Растојанието е мало, меѓутоа патувањето преку таа хамада е проследено со големи потешкотии. Мурзушката хамада е како природна граница, што остро го дели населението, кое живее на едниот и на другиот крај од таа месност. Поминавме неколку такви глетки на хоризонтот и се појави Гоудовата долина, која оддалеку претставуваше вистинска тангента, што го ограничува пространиот правилен црн круг од камења. Го поминавме изворот *Бир ел Амри* – како последица на големите горештини, водата во него беше пресушена – го продолживме патот преку истата долина и на 20 август вечерта, околу 9 часот, пристигнавме во Гоудова. Селото се наоѓа на еден крај од истоимената долина во оаза од каде за еден ден може да се стигне до соседните градови Мурзук, Себа и селото Хофрија Шаркие. Поради тоа и го носи името Гоудова, односно утре. Наредниот ден тргнавме кон Себа – пат од 30 километри. Просторот меѓу Гоудова и Себа е многу рамен, а песокот доволно набиен. Преку целиот ден дуваше студеникав ветер. По патот не видовме никакво зеленило, меѓутоа и тие места си имаат своја убавина. Изутрината кога сонцето почна да грее и беше малку над хоризонтот, пред нас повторно гледавме фатаморгана – таа чудна појава. Ни се чинеше дека минуваме покрај цела редица од езерца. Само што ќе наближине до едно, „водата“ ќе се изгуби, одиме кај другото, повторно истото. Чудна илузија на окото! Сите ридови, што следеа еден по друг и речиси сите опсипани со црни камења, од далеку изгледаа како островца во езерата. Во земјата има железо во изобилство, па камењата свечкаа како сурово леано железо. Наближувавме кон Себа, а гладните камили се натпреваруваа која побрзо ќе стигне до некоја грмушка. Одвреме-навреме тие подзастануваа и со силните предни заби ги гризеа ситните врвови на ретките и многу мали грмушки. Ние ги земавме стаповите, а некои од нас, веќе уморни и жедни, викаат по нив „дија, дија, ајде побрзо“. Божем без тие кратки паузи на камилите побрзо ќе стигневме во татковината. Пред да влеземе во Себа, неколку часа се забавувавме јадејќи и полнејќи ги цебовите и торбите со зрели плодови од многубројните палми, покрај кои минувавме. Тоа беше инвазија непримерна за таа земја. Кога повеќе од 40 души се нафрливме врз дрвата, оставивме жални траги. Но, тогаш никому не му паѓаше на ум дека доцниме. Гладта не ни го дозволуваше тоа. Меѓутоа, жедта што ја почувствувавме по слаткиот вкус на палмите, постојано нè тераше да се загледуваме во веќе блискиот град, каде имаше вода во изобилство, а нејзиниот вкус го знаевме уште од пред две години.

На 22 август попладнето влеговме во Себа. Тоа е најбогатата оаза на целиот пат од Мурзук до Триполи. Распространет на еден висок рид, градот од далеку изгледаше како куп урнатини. Куќите се изградени од камења и од земја, улиците се тесни и преку ден, како последица на сончевиот пек, се чувствуваше посебен мирис сличен на мирисот што се чувствуваше кога наближувавме до места или куќи зафатени од голем пожар. Во целиот град немаше ниту едно дрво. Во околината, меѓутоа, има многу градини со безброј палми, зеленчук и др. Лицата на жителите им без жолти, како долго да страдале од треска. Купишта деца трчаа по нас и велеа: „Дојдете, дојдете да видиме луѓе со шапки“. Откако се сместивме под сенките на неколку палми, мнозина од нас легнаа да спијат, други се фатија да спремаат јадење, а неколкумина отидовме да свртиме некои улици во градот. Кога минувавме покрај една полуразурната куќа, со темни соби како визби, забележавме неколку деца, кои седеа врз послани на земјата рогозини и секое во рацете држеше по една мала штица. Спроти нив седеше старец со брада и бос и ги надгледуваше. Тоа беше училиште.

Арајско училиште

Децата на овдешните жители учат на начин кој, според својата оригиналност, го надминува начинот на предавање и учењето во нашите училишта. Тие се мачеа наизуст да научат неколку изреки земени од куранот и напишани со мастило врз белите мали даски, што ги држеа в раце. Бевме љубопитни, па сакавме од поблиску да се запознаеме со начинот на предавање и да го видиме училиштето. Добродушниот старец – учител, нè прими. Колкаво беше нашето задоволство кога тој не уверуваше дека училиштето во Себа е пример и зазема едно од првите места меѓу училиштата во целата земја. Во Фезан има и друг вид училишта. Тоа се, на некој начин, патувачки

училишта (сијар мукјатиб). Учителот оди од едно во друго место во оазата, собира по четири-пет ученици и им го предава урокот или ги испрашува, и повторно си заминува за да посети други деца во оазата. Учителот шета, а учениците седат со родителите и им помагаат во полските работи, а секој втор ден се собираат по колиби изградени од трска или во шатори и таму учат. И во Америка има патувачки училишта, но африканските се пооригинални. Америка и Африка се два континента со големи противречности и оригиналности. На едниот има пространи прерии со разновидна вегетација, што наликуваат на „раскошно облечени гиздави убавици“, а пустините во Африка се „сиромашни убавици облечени во партали“. Прериите, вели В. Лункевич, се преполни со живот, барем пролетно време. Пустината – секогаш е бесшумна и мрачна: Во неа само ретко се слуша погребната песна на песокот и грозното виење на ветерот“.

Оаза

Од Себа тргнавме за Зеген. Растојанието е 80 километри. По 20 километри пат, го поминавме селцето Тмрхинд. Тоа има добро изградени сто до сто и дваесет куќи, а многубројните палми и градини, сите блиску една до друга, му даваат посебен изглед. Палмите беа многу убави, а водата добра, меѓутоа кога наближивме до изворите почувствувавме мирис на сулфур. Јасно беше дека во земјата има сулфур и тој го даваше тој мирис, што се чувствуваше кога се доближивме до водата. Изворите беа длабоки 30-35 метри и сите беа ископани во камен.

Почвата е здрава и црвена и на два-три метри под неа, насекаде се појавуваат карпи. Според својата местоположба, Тмрхинд е најубавата оаза во Фезанската област. Од Тмрхинд се упативме кон североисток. Одевме повеќе од пет часа за да ја пресечеме долината. Површината на песокот, чудесно исшарана од ветерот, за нас претставуваше вистинска разонода. Сонцето паѓаше кон западните песочни ридови. „Килибарниот сјај исчезнуваше и се заменуваше со црвеникаво златен. Пространството се од-

ликуваше со румена прозрачност и вечерна убавина. Тоа често може да се види и кај нас кога лете, по јасен ден, ќе настапи убава вечер, што е предвесник на свездената ноќ. Тогаш како од целата природа да е разлеано убаво расположение, радост на животот и оддишка. Таква вечер, мека и светла, имено, настапи и тука во Африка. Сонцето стана големо како тркало. Долниот дел веќе ги допираше песочните ридови на хоризонтот и речиси целото беше подготвено сосема да се сокрие“.¹ Настапи ноќта. Светлата месечина и свежиот ветер ни го олеснуваа патувањето. Бевме веќе во *Зеџен*. Површината на почвата во Зеџен и околината во ништо не се разликува од површината на почвата во Теменхинд. Куќите ја имаа истата форма

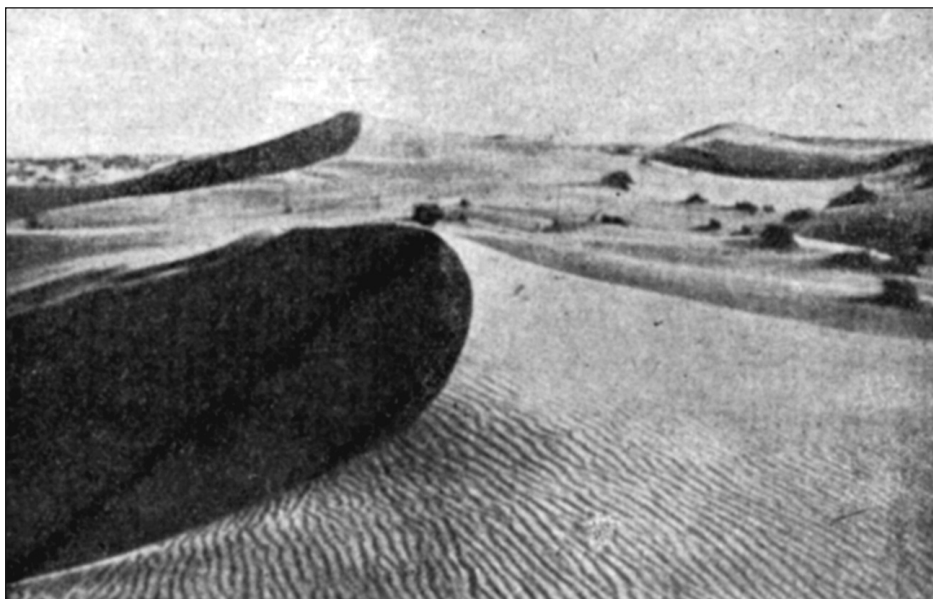
Арајски чиновник

и истата градба. Градот е убав. Улиците, во споредба со оние во Себа у Мурзук, се широки, а куќите убави. Кога минувавме по улиците во Зеџен, децата се оддалечуваа од нас, извикувајќи: „Насара јакул нас (христијаните јадат луѓе). Колку и да бевме љубезни спрема нив, тие внимателно се оддалечуваа од нас. Во градот има само еден дуќан со колонијални манифактурни стоки. Сопственик е шеикот на теќето Абдул Селам. Гробот на тој арапски светец е во Змита, блиску до морето, меѓутоа во Фезанската област насекаде има основани теќиња (како нашите манастири) со неговото име. Приврзаниците

¹ Види „Писма од Африка“ – Х. Сенкјевич.

на таа религиозна секта имаат посебни идеи и разни обичаи. Но, за жал, вистинската идеја, што ја проповедал Абдул Селам пред повеќе од 200-250 години – моралното подигање на населението и зацврстување на побожноста – сосема исчезнала. Денес шеиците ја одржуваат традицијата со единствена цел да го експлоатираат наивното население. Наместо да се занимаваат со просветата и моралното подигање на населението, тие целата религиозна организација ја свртеле кон шверц и трговија. Користејќи го моралното влијание на одамна починатиот светец, тие вешто ги експлоатираат неговите поданици. Незнаењето го помрачува расудувањето и ја задушува секоја благородна идеја.

Од Зеген излеговме истиот ден и брзавме да стигнеме до местото Ум-мулја-бут, зашто таму требаше да останеме повеќе. Времето беше многу убаво. Месечината беше појавена над хоризонтот, а вечерниот свеж ветер им годеше на камилите, кои под командите на камиларите се натпреваруваа една со друга. Арапите, кои ги

Песочни дини

придружуваа камилите, со нивната карактеристична монотона мелодија ја заглушуваа долината низ која одевме таа вечер. „Одете камили, одете. Тука ќе најдеме убава вода и зелена трева (агул) и повеќе нема да дозволиме да ве јаваат христијани“ – потпевнуваа тие. Кај локалните жители има специфична омраза спрема сите христијани. Качени на камилите, ние се потсмевавме на нивните зборови, а

тие со посебна насмевка продолжуваа да ги тешат камилите. Жалните Арапи... Околу 11 часот вечерта бевме кај изворот *Ум-мулја буи*. Таму застанавме. Се распославме на песокот околу грмушките, запаливме огнови и почнаа да се слушаат песни, а една група во ред, еден по друг, ги чистеа и ги полнеа празните мешини со вода од изворот. Настојувавме да земеме колку што може повеќе вода, зашто требаше да поминеме една голема пустина од 190 километри и притоа да не видиме каква било тревка или, пак, вода. Наредниот ден вечерта, на 26 август, карванот тргна. По полноќ бевме среде песоковата пустина *Рамла и Оџир*, преполна со подвожни песочни дини, а изутрината се појави силен северен ветер. Воздухот се исполни со ситен бел песок во форма на густ чад, а ние едвај се гледавме еден со друг.

Месноста изледаше исто како кога кај нас ќе падне густа магла. В зори го изгубивме патот. Два часа се симнувавме и качувавме по високи песочни ридови, што ветрот ги беше натрупал на патот. Во Рамла и Сегир нема пат каков што се подразбира кај нас. Се движевме само во одреден правец. Камилите едвај се движеа по мекиот и бел како снег ситен песок. По едно време, влеговме во една рамнина со набиен песок, што од сите страни беше оградена со високи песочни ридови. Неколкумина од нас отидоа во два различни правца за да најдат некое позгодно место за да можат да поминат камилите. Напрасно. Се вратија објаснувајќи ни дека тонеле во песокот и дека потпирајќи се на стапови едвај успевале да ги извадат нозете од него. Не убедија дека е апсолутно невозможно да поминат камилите. Застуде и речиси сите се тресевме од студ. Бевме принудени повторно да се вратиме назад од каде што влеговме во рамнината и се упативме кон запад. Осамна и благодарение на утринските сончеви зраци, што слабо минуваа низ воздухот исполнет со ситен песок, успеваме да излеземе на вистинскиот пат. Наближивме до соседниот серир – Рамла и Кебир (големата земја), каде видовме неколку високи карпи одвоени една од друга, што навидум изгледаше дека штрчат во песокот само за потсмев на патниците. Меѓутоа, тие карпи, како и многу други во пустината имаат посебно значење – служат како знаци по кои се ориентираат жителите во пустината. Кога ги видоа карпите, камиларите се успокоија. Како да најдоа некаква основна точка за долгиот пат. Карванот сврте на север и влеговме во Рамла и Кебир. Се движевме цел ден, а пред нас гледавме пространо поле со набиен песок измешан со ситни камења во форма на чакал. Постојано врвевме засилено и ни се чинеше дека се вртиме

во центарот на еден рамен круг, каква што изгледа површината на водата на мирно езеро. Мислевме дека не сме поминале никакво растојание, но не лажеа еднообразните хоризонти, што се менуваа еден по друг.

Песочни ридови

Почвата на Рамла и Сегир, покриена исклучиво со песочни дини, остро се разликуваше од површината на почвата во Рамла и Кебир – набиен песок врз кој се забележуваа камчиња од кои најголемите малку ја надминуваа тупаницата. Во првата не видовме ниту едно камче барем како орев, а во втората крупните каменчиња – единственото нешто што може да се види во тој серир – од далеку ни изгледаа многу големи, меѓутоа колку повеќе се доближувавме до нив, толку тие и се намалуваа. Каква илузија на окото! На 27 август, цел ден и цела ноќ брзо се движевме, зашто повеќето од водата во мешините испари, а ни остануваше да поминеме уште 80-90 километри пат за да стигнеме до најблискиот извор. Времето беше многу жешко, но моравме да патуваме. Околу пладне застанавме, зашто сончевите зраци почнаа да не бодат како вжештени игли. Се сокривме под сенките на слабите стреи, што ги правевме од неколку дрва, специјално за тоа земени уште од Мурзук. Веќе испразнетите мешини ги оставивме врз песокот. Меѓутоа, тие целосно се исушија, а кожата се стврдна и постоеше опасност да се оштетат кога ќе ги носевме обесени на самарот. За да бидат барем влажни, односно меки, ги ставивме меѓу останатите мешини во кои сè уште имаше вода. Но, водата и во нив лесно испаруваше, зашто жешкиот песок врз кој ги оставивме брзо „ја голташе“. Што да правиме? Како да ги сочуваме

водата и празните мешини од сушење? По долги убедувања, Арапите ни рекоа да се рашириме по полето и да собираме камења и врз нив да ги ставиме мешините со вода, а меѓу нив и оние празните. Веднаш се растрчавме и собравме камења. Ги наредивме еден до друг врз песокот и врз нив ги ставивме мешините, што потоа ги покривме со алишта, а некои дури ја фрлаа и својата горна облека врз нив, за да ја спречат сончевата топлина да продолжи да „им ја краде“ нивната вода – единствената надеж за спас во пустината. Расфрланите овде-онде камења имаа свое значење и го најдовме начинот за нивна употреба. Какво искуство и каква снаодливост на жителите на пустината, кога природните стихии се закануваат по нивниот живот!? Вечерта го продолживме патот преку високите ридови, опсипани исклучиво со црни камења. Ја поминавме планината Џебел ес Сода. Цела ноќ патувавме преку планината. Месечината зајде. Црните камења и високите ридови на планината уште повеќе ја помрачија патеката, широка едвај пет до осум сантиметри. Таа едвај се забележуваше. Камилите во долга редица врвеа една зад друга, а тие што пешачеа беа веднаш покрај нив. Другарите качени на камилите, пак, се мачеа да отспијата за да соберат сили за пешачењето што нив ги чекаше. Некои се разбудија кога се најдоа наземи, а потоа со часови офкаа од болки во грбот, на рацете или на нозете, зашто при падот од камилата удриле во некој камен покрај патот. Тие несакани и несвесни падови почнаа да се множат. За да се избегнат, требаше некаква разонода. Едни почнаа да пеат, а други да викаат низ планината, ама и тоа не траеше долго. По полноќ, на блиско растојание од патеката понекаде среќававме падини во кои имаше бодликава трева веќе исушена од сонцето. Некои од нас се тргнаа од патеката и прескокнувајќи ги камењата како скакулци, успеаја со кибрит на неколку места да ја запалат сувата трева. Огновите блеснаа, се запали целата трева, а планината се осветли. Патувавме слободно, без да стравуваме дека пожарот ќе предизвика некаква штета. Тоа го сторивме на неколку места по патот, што беше наша илуминација во пустината. Цела ноќ се движевме забрзано. Изутрината речиси вертикално се симнувавме од планината, а потоа долго време се движевме по една суводолица и дури попладнето стигнавме кај местото Гетфа, каде има извор со убава вода за пиење. Долго останавме покрај кладенецот за да се одмориме и да зготвиме нешто за јадење. На 30 август изутрината стигнавме во градот Сокна. Уште истот ден кајмакот Јахија повика четиримина од нас за да не праша од која страна ќе патуваме – преку Урфеле или преку Срт.

Одговоривме дека сакаме да одиме преку Срт, зашто патот од таа страна е многу полесен за минување. Требаше да патуваме уште 6 – 7 дена по копно, а потоа од Срт да се качиме на брод и за два дена да стигнеме во Триполи. Побаравме да ни се даде на секого по една камила, зашто повеќето од нас бевме боси и тешко патувавме. Освен тоа, немаше никакви проблеми за да се најдат камили. Во околината на Сокна има добри пасишта и можеа да се најдат доволно. Наредниот ден попладнето требаше да тргнеме за Срт. Меѓутоа, вечерта пристигна една телеграма од Срт, како одговор на нашата, со која прашувавме кога има брод од Срт за Триполи. Во пристигнатата телеграма стоеше дека бродот, што секои 15 дена патува меѓу Срт и Триполи, заминал за Цариград на поправка, бидејќи компанијата сакала да го приспособи за друга цел – да го направи комфорен за превоз на патници по бреговите на Босфор во Цариград. Во неа уште се велеше дека во наредните 30-35 дена во пристаништето нема да пристигне никаков брод. Оттука, бевме принудени да патуваме преку

Анџилови

Урфеле. На 31 август вечерта, излеговме од Сокна. Се оддалечивме 2-3 часа од градот и застанавме кај местото Ел Хамем, каде најдовме топла минерална вода. Изворот беше речиси на самиот врв на еден висок песочен рид. Истата вечер карванот тргна и в зори пристигнавме во месноста *Тар*.

На 2 септември, цел ден патувавме преку долината Ум Авана. Таа долина има 6-7 часа широчина и 15-18 часа должина. Површината на земјата е покриена со купишта бодликава трева (алфа, агул), а малите дрва, што на поголеми растојанија се среќаваат во неа, од далеку изгледаат толку величествено и убави, како што кај нас се – кипарисовите дрва. Додека патувавме низ таа долина, на неколку места видовме стада од антилопи. Ние, пак, мислевме дека се срни. Војниците, што ни се придружија, одвреме-навреме пукаа со пушките за да убијат некое од животните, меѓутоа тие беа многу плашливи. И на најмал шум сите за миг се разбегуваа и брзо се губеа по грмушките или по песокот. Откако доволно се оддалечивме, тие повторно се појавија. Бавно се движеа и веќе едвај се забележуваа. Бојата на кожата им е иста со бојата на земјата во тие области – жолтокафена. Доцна вечерта застанавме кај изворот *Мулџа*. Вода не земавме, зашто беше многу соленикаво-горчалива и го иритираше стомакот. На 3 септември поминавме едно пространо поле, а далеку од нас забележавме карпести ридови. Сонцето блесна на хоризонтот, а воздухот беше свеж. Речиси укочен од долгото јаване на камилата, се симнав за да се раздвижам малку. По патот застанав покрај купови од бел момирок, чиј сјај на местото му даваше посебна убавина. Се викаше *Хурмеји Лим Јалја*. До мене дојде еден од камиларите и откако се поздравивме пет-шест пати за штотуку почнатиот ден, еден на друг си посакавме успех и среќен пат, а Арапот ми се обрати со зборовите: „Хаде и мут јасер турки“ (тука умреле многу Турци). Честејќи го со цигара, за што, нормално, бескрајно ми се благодаруваше, го замолив да ми раскаже кога и зошто тука биле убиени „многу Турци“. Со посебни гестови, Арапот кратко ми кажа дека по смртта на највлијателниот шеик во Фезан, Абдул Целил, Турција го преземала градот Мурзук, меѓутоа кабилињата, кои ги населувале околните места, продолжувале да се борат со војската. Племето (кабиле) ум мул арани и се спротивставило на војската и кај Хурмет Лим Јала дошло до голем судир во кој и од двете страни паднале многу жртви. Оттогаш поминале повеќе од 50 години, но и до ден денес Арапите не пропуштаат можност за да го изразат своето незадоволство и да се пофалат со храброста на нивните претходници. Населението во Фезанската област, како и населението во целиот Триполи, се чувствува солидарно со турската држава само со религијата. За време на апсолутистичкиот режим не било ништо направено за да се засилат врските на Арапите со империјата. Напротив. Долги години врз локалните жители се манифестирала грозна тиранија и тие денес

ги презираат сите Турци. Угнетувани со години и оставени на волјата на судбината, во мизерија, тие имаат полно право да негодуваат и да ги проколнуваат претставниците на државната власт. Зашто и тие до дното ја испија горчливата чаша на апсолутизмот и самоволието, наспроти сите квалитети на оваа земја.

Од Хурмет Лим Јала го поминавме изворот Буетла, долината Гурт турка и на 4 септември, доцна по полноќ, пристигнавме во селото Бунџем или Меџидие. Тука останавме цел еден ден. Наредниот ден го напуштивме. На 6 септември го поминавме изворот Земзем. Како што претходно рековме, водата во тој извор е многу соленикаво-горчлива и, според вкусот, наликува на некаква хемикалија, па затоа и не застанавме тука, туку го продолживме патот преку долината Вади беј кон Нефет. На 7 септември целиот ден патувавме низ пространата долина Вади беј. Откако го поминавме местото Фискија, почнавме да се движиме по едно рамно поле обраснато со зелена трева, каде во изобилство имаше зајаци, што уплашени од карванот скокаа по тревата. Дента го изгубивме патот, бидејќи единствениот човек, кој го знаеше правецот, се одвои од карванот и заостана зад нас неколку часа. Цели седум-осум часа талкавме наваму-натаму, а околината на Нефет сè уште не се гледаше. Ни стана јасно дека многу сме се одалечиле од вистинскиот правец на патот. Свртевме некако на север и одевме неколку часа, па едвај вечерта околу 10 часот пристигнавме во Нефет. Доцнењето и талкањето по долината беше повод за многу меѓусебни расправи. Но, надвладеа разумот на некои од нашите другари, инаку жестоките кавги ќе доведоа до несакани последици. Како резултат на проблемите, што произлегуваат од долгото седење в затвор, но и поради присуството на неколкумина карактерно лоши и неразумни лица, во последните десет-дванаесет месеци меѓу нас имаше раздори. Со жалење треба да констатираме дека последните месеци многу тешко се постигнуваше договор, па дури и за работи од заеднички интерес за сите.

Во Нефет престојувавме еден ден. Со посебна љубопитност разгледувавме две зданија, останати уште од римско време.¹ Нивната градба, стил и симетричност јасно покажуваа дека биле палати на

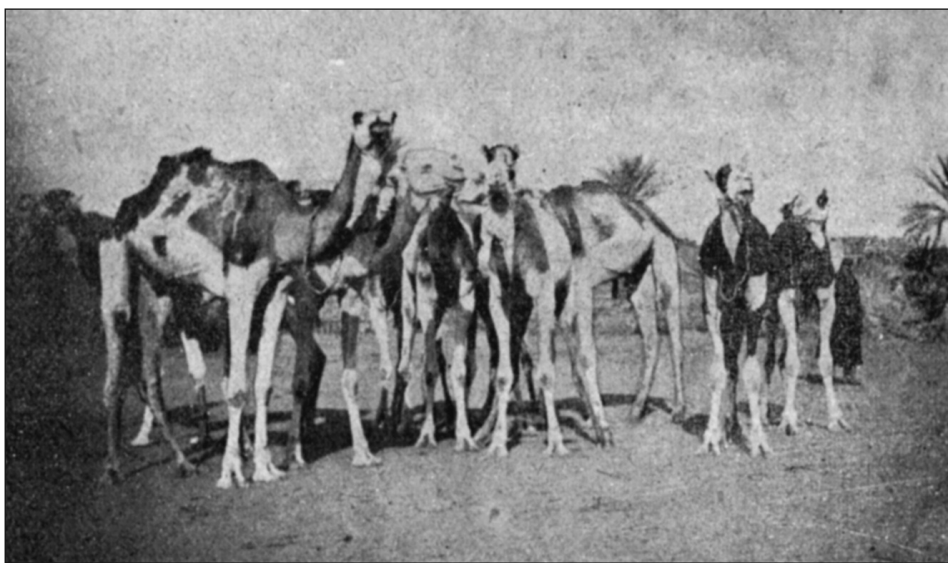
¹ Едното од нив, изградено од мазен мермер, е долго пет метри, а широко три метри. Поголемото здание е изградено исклучиво со добро обработени и сите еднакви квадратни камења, високи по половина и долги по 1,5 метар. Врз остатоците на двете зданија имаше разновидни бои и други симетрични фигури.

некој тогашен управник. Покрај урнатините на тоа древно наследство најдовме два големи камења, долги по 2-2,5 метри, врз кои јасно се читаше следниот натпис:

TRI(O) A AVRELLIO MAIOR

Натписот јасно говори за древноста на двете зданија, што локалните жители денес ги именуваат како Касар ел бинат – Момински палати. Спроти таа древна палата, во подножјето на еден висок рид, најдовме пештера издлабена во мек бел камен, доволно широка и висока речиси два метри. Влеговме во неа и видовме дека се дели во два правца и дека има посебно место за чување вода. Се воодушевиме гледајќи го тоа старо живеалиште. Каков контраст истовремено претставуваше таа пештера во споредба со велелепните две каменести зданија. На самата врата во пештерата имаше стабилно поставени два, поврзани еден со друг, четвртести камења (столбови, колони), врз кои немаше никакви слики или фигури. Од тоа можеше да се заклучи дека пештерата или не е толку древна, како што покажуваше внатрешноста, или пак самата врата била направена подоцна и била приспособена како скривалиште од разни сверови или луѓе. За жал, историјата не ни дава доволно податоци за историјата на народите, кои живееле во таа земја. Како што ветрот за кратко време ги покрива со ситен песок трагите на карваните, така тука се менувале едни со други разни народи и племиња. Тие биле со различно ниво на развој и зад себе не оставиле некакви писмени докази со кои ќе ги информираат своите наследници за судбината на нивните херои и нивните радости и страдања. Во XIII век, арапските кнезови ги приспособиле разурнатите римски тврдини во замоци, во кои потоа живееле и на тој начин го означиле почетокот на развојот на рицарството. За време на целото патување, најубава и највкусна вода најдовме во Нефет. Откако го напуштивме тоа место, почнавме да се движиме низ една оаза, каде сосема ненадејно од камилата на која јаваше падна нашиот другар Дуле Силјанов, родум од Охрид. Како што забележав и погоре, по патот мнозина паѓаа од камилите, меѓутоа без некои посебни последици. Дуле падна на песок и чувствуваше големи болки во градите – едвај дишеше. Додека се соझे, бевме принудени таа ноќ да застанеме во песокот. Утредента го поминавме Софиџинското поле и попладнето повторно патувавме низ едно рамно, но каменесто место. Пред зори почна да врне дожд. Му се радувавме и се насладувавме од него,

зашто цели две години немавме видено ни капка дожд. Меѓутоа, врнеше два-три часа и алиштата ни се намокрија, па наликувавме на мачки. Освен тоа, и камилите не можеа да одат. Беа непотковани, па се лизгаа по калта, лесно паѓаа и бевме принудени сите да се сим-
неме, за да избегнеме несакани последици за нас и за камилите. На 10 септември пристигнавме во градот Урфеле. За да не пречекаат, над-
вор од градот беа излезени сите чиновници, офицери и голем број
жители. Се ангажираа да нè сместат под шатори, ни дадоа леб и
јадење. Цел ден останавме во градот. Офицерите и чиновниците се
натпреваруваа кој повеќе ќе ги изрази своите симпатии спрема нас,
тешејќи нè дека сме страдале и страдаме од глупавиот монархи-
стички режим од кој страдале и тие. Каква промена! Кога пред две
години минувавме низ тој град нè турнаа во една камена ограда, два
дена синцирите постојано ни висеа на врат, а ноќум, иако бевме во
ограда, нè чуваа повеќе од 15-20 души војници со голи бајонети.
Тогаш, за тие два дена, не ни даваа дури ни доволно вода за пиење,
наводно поради тоа што божем изворот бил многу далеку од
затворот и немало кој да ни донесе, а ние, пак, како затвореници,
според законот сме немале право да излегуваме надвор од оградата.
Освен тоа, не ни дозволуваа повеќе од еднаш дневно, и тоа сите

Камили

заедно, да одиме по нужда... Кога дење нè носеа кај тоалетите надвор
од оградата, сите наредени во долга редица, повеќето од офицерите
се собираа во една кафеана спроти влезната врата на крепоста за да

нè гледаат и притоа се слушаше громогласно смеење... Сите беа восхитени гледајќи нè во синцирите. Сега, пак, прилепени до нас како вистински поштенски марки, се користеа со такви излитени фрази од кои и ние самите црвенејме пред нив. Утредента пред да тргнеме, кај нас дојде самиот кајмакам. Се гледаше дека е интеллигентен човек. Нè поздрави и нè праша: „Ви дадоа ли леб и вода?“

Да, да – одговоривме ние.

„Ние сме посебно среќни што гледаме дека си заминувате дома. Вие досега бевте изгубени за нас, но сега ве придобивме. Ние сите сме едно тело, вие сте наши очи и раце, и како што човек се радува кога ќе го излекува своето око или рака, така и ние се радуваме дека придобивме еден дел од нашето тело, што досега ни недостасуваше“, ни рече, меѓу другото, кајмакамот во својот краток говор. Само заради нашата обѕирност не сакавме на разделбата целосно да го разобличиме, но сепак го потсетивме на тоа дека пред две години тој самиот не дозволуваше да ни донесат барем доволно вода за пиење.

Вечерта тргнавме. Патувавме цела ноќ и утредента околу пладне пристигнавме кај Бутум. Застанавме неколку часа за да можат камилите да се напасат од зелената трева, што ја имаше во изобилство. Од Бутум тргнавме истата вечер, го поминавме Тенезел и дојдовме до изворот Мулга (115 километри од Урфеле). Покрај него останавме неколку часа и тргнавме кон Шаршара. Од таму, преку Саја дојдовме во оазата Меџинин (60 километри). Бевме веќе близу Триполи и ни остануваа уште 40-45 километри пат. Вечерта се распославме на песокот, запаливме огнови и од торбите извадивме сè што ни беше останато. Се гоштевавме. Смеење, песни и бескрајна радост.¹ Реално, бевме ослободени од затворот во Мурзук, меѓутоа сè уште се чувствувавме како затвореници, бидејќи животот во Мурзук и животот за време на патувањето во ништо не се разликуваа од нашиот живот во затворот.

Бевме веќе на самиот праг на излезот од тој, така да се каже, затвор во пустината. А познато е дека дури кога ќе се мине прагот на затворот, кога затвореникот повеќе нема да гледа стражари околу себе и кога увото повеќе нема да ги слуша стражарските врескања и затворските знаци, дури тогаш тој се успокојува. Дури тогаш тој им

¹ Онаму каде што застануваше карванот по патот, палевме огнови за да подготвиме јадење или за да свариме чај. Меѓутоа, дрва за палење не се наоѓаа секаде и кога минувавме низ некои долини, бевме принудени да се пентариме по ридовите за да откорнеме некој сув корен или да собереме суви гранки, што добро врзани внимателно ги носевме на грб или врз камилата.

се предава на новите впечатоци и во реалноста гледа луѓе, места, планини или море, што дотогаш ги гледал само во сон. Откако ќе го помине затвореничкиот праг, затвореникот како да се преродува и им се препушта на нови радости во животот, но тој „среќен“ момент кратко трае. Кога ќе се соочи со реалноста, кога ќе се судри со директните резултати од затвореничкиот живот, кога ќе ги види родителите и роднините, од кои некои веќе починале во негово отсуство, тој повторно паѓа во меланхолија и почнува да живее посебен живот. Се разбира, идниот живот зависи од неговиот темперамент или од средината во која ќе живее, но големо значење имаат и впечатоците што тој ќе ги добие од начинот на живеење, од луѓето и од епохата во која ќе се случува, ако може така да се изразиме, таа негова преродба.

Откако вечеравме, почнавме да си раскажуваме разни епизоди, што ни се случуваа за време на патувањето и тоа која од која поцинична и потрогателна. Таа вечер и самите се чудеаме како

Фезанскиите затвореници и младотојурци

можевме да ги поднесеме сите тие проблеми и маки, со кои се соочивме како во текот на последните две години, така и за време на патувањето. Во еден момент, запрашав некои од другарите што би посакале за да се вратат повторно во Мурзук. Одговорот беше само еден:

„Ќе избереме повеќе куршум отколку секако злато и сиот можен комфор за време на патувањето“!

На 16 септември изутрината тргнавме уште пред да се зазори. Мнозина ги оставија мешините во песокот, ги напуштија камилите и се натпреваруваа кој по прво ќе го види морето и градот. Од високите песочни ридови поладнето веќе го гледавме градот Триполи.

Во Триполи добро не пречекаа. Не сместија во едно здание на градската управа. Уште истот ден ни дојде кметот Асуна за да не праша колку души сме, колкумина има сиромашни, кој нема обувки или облека итн. Во Триполи останавме една недела и за тоа време храна ни подаруваа од кметството.

Долги, овде-онде разурнати сидини го опкружуваат градот и завршуваат покрај морето, каде се спојуваат со низа карпи, што речиси до половина го затвораат влезот на пристаништето. Еден голем басен, доволно длабок да ги прифати и најголемите бродови, се простира до самиот град. Од североисток, тој граничи со спомнатите карпи, а од југозапад со нискиот африкански брег и прекрасната оаза Месшица, чии вечно зелени палми претставуваат еден поразителен контраст со жолтиот пустински песок. Во оазата има многу градини и куќи – таа повеќе е предградие на Триполи.

Во градот има неколку модерно планирани улици покрај кои се издигаат големи повеќекатни објекти со разни фигури и цртежи на нив. Внатрешноста на градот, особено арапската и еврејската четврт, го привлекуваат вниманието – се забележуваат улички покриени со разни аркади (сводови) и сосема затворени куќи, што истовремено претставуваат и смешни и прекрасни градби. Кога човек минува низ арапската четврт, не е разумно, да не кажам опасно е долго да се задржува во него. Но во еврејската четврт човек нема од што да стравува. Дозволено е да се гледа речиси во сите врати и прозорци. Впрочем, глетките и не се нешто уметнички за да нè задолжат со нешто...

Главниот дел на градот е трговската четврт, каде долж улиците се наредени дуќани и сите се покриени. Според градбата, чаршијата во Триполи во ништо не се разликува од градбата на чаршиите во другите градови во Турција, меѓутоа таа е впечатлива со разновиден изглед на облеката на трговците и купувачите. Тоа е посебната карактеристика и оригиналноста на градот Триполи. „Никаде не сум видел толку разновидност во типови, бои и костуми. Глетката, што ја остава Триполи со своите дуќани и улици, наликува на една етнографска изложба, на која се претставени примероци од разните раси во Африка“, вели Французинот, Gabriel Charnes.

Во Триполи владее турскиот елемент. Турците ги заземаат сите поважни владини служби. Трговијата е во рацете на Арапите, Евреите и Малтежаните.

Пристаништето во Триполи е незгодно, бидејќи има многу подводни карпи, каде зимно време се случуваат многу незгоди. Карпите, што се на самиот влез на пристаништето, лесно би можеле да се поврзат со камени блокови и да служат како добра преграда, која ќе го штити од морските бранови и ветрови. Тоа е потребно да се направи што поскоро, зашто се гледа дека од ден на ден трговијата се повеќе расте. Една германска компанија сакаше да инвестира свој капитал (1905), меѓутоа италијанскиот пратеник во Цариград категорично изјави дека за тоа најживо е заинтересирана Италија и дека таа нема да дозволи пред италијанскиот да се претпочита друг странски капитал.

Единственото олеснување за бродовите е морскиот светилник, што штрчи врз карпите и се гледа од 18 милји. Тој е поставен уште во 1880 г., откако во една иста вечер во пристаништето потонале десет бродови.

Арајска веселба

Шестиот ден од нашиот престој во Триполи, пристигна бродот „Sumatra“ на италијанската компанија Navigazione generale italiana. Ни дадоа билети, што ги плати градската власт и на 21 септември тргнавме.

На 22 септември пристигнавме на островот Малта. Бродот во пристаништето се задржа седум-осум часа. Излеговме во градот за да ги разгледаме позначајните знаменитости и паметници. Откако ги обиколивме главните улици, која од која подобро испланирана и по-

плочена, ги посетивме зградата на командата и музејот преполн со монументи од малтешката култура, старо оружје, железни штитови и многу бисти на разни бивши владетели и началници на островот. Излеговме од музејот и застанавме на блискиот плоштад покрај споменикот на англиската кралица Викторија. Таму ни се приближи еден господин – според сè, изгледа беше некој виш чиновник – и ни рече: „Еј, сега пристигна една телеграма, со која ни соопштуваат дека Бугарија се прогласила во независно царство, а бугарскиот кнез Фердинанд за цар на Бугарите. Ве поздравувам со оваа радосна вест“.

Потоа не почести со чај и си отиде. Доцна вечерта се вративме на бродот и тој веднаш тргна на пат. Градот Малта е распослан на двата брега на заливот и има чудесен изглед, особено ноќно време, кога ќе блеснат електричните ламби во градот и на бродовите. Модерно изградени, куќите се амфитеатрално поставени покрај брегот на заливот. Животот е двапати поефтин отколку во Триполи и во италијанските градови на островот Сицилија, каде подоцна поминавме. Малта остварува голема трговија, меѓутоа добивката е незначителна, зашто се ограничува на зеленчук, месо и други прехранбени производи. Таа е првиот стратешки пункт на англиската средоземноморска ескадра. Тука постојано престојуваат од 30 до 50 воени бродови. Најголем впечаток ми остави објектот на административниот совет на островот, што се наоѓа покрај самиот музеј. Тоа е едно големо масивно здание, поделено на многу одделенија и со салон со раскошен мебел, по чии сидови има многу уметнички слики од тропски и северни земји во светот.¹ Останавме восхитени и од националната носија на Малтежанките. Тие раскошно се облекуваат и се китат. Сите носат една црна горна облека, приспособена да им ги чува од сончевите зраци млечнобелите лица, со црни како јаглен очи.² Од Малта бродот помина покрај брегот на островот Сицилија.

¹ Малтежаните се многу активни луѓе, чудесно снаодливи и внимателни, извонредно економични, надарени со животна енергија и приспособливост. Со таквите карактеристики, силно им конкурираат во трговијата на соседните земји – Триполи, Сицилија и Бенгази.

² Островот Малта има 325 квадратни километри, со 175.231 жители, односно по 545 души на квадратен километар. Според народноста, населението е поделено на 172.334 Малтежани, 2.092 Англичани и 1.805 странци. Во главниот град на островот има унивезритет и две средни, а на целиот остров 26 основни училишта, што ги посетуваат 3.765 ученици. Секоја година пристаништето го посетуваат по околу 246 едреници и 2.560 бродови. Увозот изнесува 261.803.425, а извозот 297.155.725 лева. Приходите достигнуваат до 7.342.000, а раходите 7.522.255 лева. На островот има 12 километри железнички патишта и 108 километри телеграфски жици.

Го посетивме градот на Архимед – Сиракуза. Таму видовме знаменити места, на кои долго ќе се сеќаваме. Сметам дека е излишно да ја опишувам географската положба и живописната околина на тој град – нешто што му е познато на секој, кој барем делумно е запознат со географијата на јужна Италија.

Стар грчки амфитеатар во Сиракуза

Ќе ги споменам остатоците од амфитеатарот, што датираат уште од римско време. Во негова близина, покрај една стрмна карпа, е местото кое го нарекуваат L'oré de deni. Низ еден отвор на карпата испуштавме гласни извици, а нивното ехо ги повторуваше толку јасно и брзо, како сопствениот глас да го слушавме на телефон. Ни раскажуваа дека тоа место, долго од 60 до 80 метри, во времето на римскиот император Dionissio Terreno, служело како политички затвор. Тука биле затворани неговите најжестоки политички и лични непријатели. Императорот честопати одел кај амфитеатарот и стоел на неговиот спротивен крај, па со сопствените уши слушал се што за него зборуваат затворениците.

Потоа, ја посетивме најстарата црква на островот Сицилија, Св. Јован, изградена во 1500 г., од чија десна страна се наоѓаат катакомбите на првите христијани. Во катакомбите престојувавме повеќе од еден час, ги поминавме поглавните ходници и внимателно ги разгледавме сите места, каде тогашните христијани се молеле и биле погребувани. Потоа видовме каде биле измачувани и егzekутирани

мачениците на новата религија – христијаните. Во катакомбите го видовме и местото – скромен столб, со уште поскумен натпис – каде проповедал апостол Павле. Според раскажувањето на еден католички свештеник, кој не водеше низ катакомбите, тој во градот престојувал двапати. Можноста да ги посетиме тие значајни знаменитости ни ја пружи дописникот на италијанските весници „La Tribuna“ i „Jurnal d'Italia“ – Франсиско Албано, кој информиран за нашето пристигнување ни испрати двајца чесни господа за да ни помогнат во сè.

Во главниот парк во Сиракуза, преполн со лимониви, портокалови и кипарисови дрва, како и во алеите, покриени со чудесни цвјќиња, беа поставени биста на знаменити Италијанци, но највеличествен и најубав е споменикот со бистата на Архимед. Од Сиракуза, бродот замина за Катанија (100.000 жители). Во него имаше голема подвиженост. Од пристаништето се упативме директно кон улицата „Етна“, која е долга 6-7 часа и стигнува под самата планина на вулканот. Во градскиот парк, именуван според прочуениот италијански композитор *Белини*, има повеќе од 70 биста на луѓе познати во науката, но речиси сите родум од островот Сицилија или од градот Катанија. Италијанскиот народ знае да ги почитува заслугите на своите синови. И другите градови исто добро ги почитуваат личностите и достигнувањата на своите сограѓани. Навистина, нешто за пример. На 24 септември со бродот „Favignana“ тргнавме преку островот Иос за кон Канеја.

Морето беше многу разбранувано. Нашите стомаци, иако веќе заздравени од добрата исхрана за време на неколкудневниот престој во Триполи, му се спротивставуваа на лулањето, но на жестоките морски бранови ништо не може да издржи подолго време. Тие сè диктираат. Со бледи лица и наведнати глави, се држевме за стомаците, како за последен пат да му се поклонуваче на Аполон. Морето не се смири сè додека на 28 септември изутрината бродот не запре во канејското пристаниште на островот Крит. Сакавме да одиме во Канеја, да го видиме градот и луѓето – криќаните. Морето беше немирно. Иако уплашени, неколкумина со чамец отидовме во градот и свртевме една-две улици. Меѓутоа, криќаните се однесуваа толку лошо кон нас, што не сакавме да останеме повеќе од еден час во градот. Покрај многубројните дофрлувања на наша адреса, поради скромната облека и испиените физиономии, тие ни се потсмеваа само затоа што сме Бугари. Кога го напуштавме брегот, сите концентрирани на одржувањето рамнотежа во чамецот, што се лулаше на брановите, еден од стражарите во наше присуство рече: „Фрлете

ги в море тие разбојници“. Кога другарите, кои знаеја грчки, ни ги преведоа зборовите на стражарот, ние слатко се изнасмеавме. Од Канеја отидовме во Пиреја. Таму бродот се задржа неколку часа. Неколкумина излеговме во градот, но не видовме ништо посебно, па со железницата отидовме во Атина за да го видиме градот и улиците, а најмногу Акропол, што од морето го гледавме на еден висок рид. Таму успеавме да земеме неколку француски весници од кои подетално се информиравме за превратот во Бугарија. Се уверивме дека на 22 септември во Трново бил прочитан манифест и се зачудивме како толку бргу, само по два часа, во Малта веќе знаеле за тој историски чин во новата историја на Бугарија.

Вечерта бродот тргна кон Смирна. Некои од другарите имаа купено грчки весници за да ги читаат на бродот. Во еден од нив го пишуваше следново: „Една група Бугари заточеници во Фезан пристигна во пристаништето и денес ќе го продолжат својот пат кон Македонија, каде повторно одат во заточение“!? Од Пиреја го поминавме островот Иос и на 28 септември, доцна вечерта, стигнавме во Смирна. Веднаш отидовме во градот и многу се зачудивме кога по улиците видовме како цели групи дрско им ги земаат фесовите од главите на луѓето и им ги кинат. Прашавме што е причината за тоа? Еден полицаец ни кажа дека поради анексијата на Босна и Херцеговина австриската стока се бојкотира. Па, бидејќи се од австриско производство, фесовите требало да се отстранат, иако одамна беа внесени во Турција. Младотурците во Смирна знаеја за нашето пристигнување, меѓутоа прогласувањето на Бугарија за независно царство толку ги разочарало, што дури не сакаа да зборуваат со нас. Јужен народ со жестоки чувства. Во Триполи не пречекуваа со музика и со банкети, а тука не сакаа ни да нè погледнат. Изутрината тргнавме со истиот брод. Наредниот ден стигнавме кај Дарданелите, каде требаше да го напуштиме тој брод и да се префрлиме на друг, што се очекуваше од Цариград за да продолжи кон Солун каде што одевме ние. Во пристаништето Чанак-кале се наоѓаше бугарскиот трговски брод „Борис“. Турците не дозволуваа до него да се доближам ниту еден чамец. Запрашавме зошто бугарскиот брод е така изолиран. „Бојкотот се однесува и на бугарските стоки и бродови“ – беше одговорот. Откако излезе од Дарданелскиот теснец, бродот ги помина пристаништата Деде Агач, Кавала и Лезбос и на 3 октомври изутрината пристигна во Солун. Со нетрпение чекавме бродот да застане и што побргу да излеземе на брегот. Веќе ни омрзна морското патување. Излеговме од царината и кој пеш, кој со кола отидовме во

неколку хотели. Нам не ни се јави никој од претставниците на двете бугарски политички партии, за да им помогнат на сиромашните другари што поскоро да си заминат по своите домови, каде нивните деца со нетрпение чекаа да ги видат, и да се подготват за претстојната сурова зима. Какви и да беа и од кого и да беа донесувани наредбите, во туѓина сите бевме заедно... Зашто, сите нè засегаа. Во Солун – обратно.¹ Ако едни заминаа во редакцијата на „Конституциона зарја“, другите, нивните противници, ги кренаа носовите. Други за помош отидоа во уставните клубови, а ги испратија на други врати...

По четири дена, сите се распрснавме по домовите во разни краишта на трите округа – Солунски, Битолски и Скопски. Се разделивме едни од други и останавме сами. Но, зачувувавме нешто што е најскапоцено, најкорисно и најутешно – *сѝомениѝе за нашеѝо заѝѝочение во Фезан.*

Солун, 8 окѝомври 1908 година.

¹ Знак дека ние сме навистина во Македонија, но веќе герилска земја.

Областа Фезан

Граници, местоположба и релјеф на почвата

Областа Фезан на север граничи со Герјанските Планини, округот Џебел и околицата Урфеле. Од исток – со округот Бенгази, околицата Халјо, пустината Барка и оазата Кафра, на запад – Тунис, а на југ со пустината Сахара.

Фезан се наоѓа на 26 степени северна широчина и 12 степени источна должина. Во најголемиот дел преовладува тропската клима. Фезанската област има површина од приближно 650.000 квадратни километри. Најголемото растојание од север кон југ е 800 километри, а од исток кон запад – повеќе од 900 километри. Таа не е до-

Сахара

волно истражена, но според уверувањата на патешествениците, кои минувале низ неа, таа воопшто претставува една полјана, чии најниски рамнини достигнуваат до 200, а највисоките до 750 метри надморска височина.

Од геолошка гледна точка и според својот релјеф, областа Фезан едноставно е продолжение на големата пустина Сахара кон север.¹

Фезанската област е формирана од неколку оази и пусти месности, што се нарекуваат *серири* и *хамади*, помеѓу кои се простираат безброј мали долини. Хамадите и серирите се пространи рамнини, чија почва е глинеста. Тие на многу места се покриени со ситни камења и песок, а според геолошкиот и хемиски состав во ништо не се разликуваат. Пространите месности, опсипани со ситен набиен песок и ситни камења, ги нарекуваат серир, а ако камењата се големи, во форма на чакал, тогаш таквата пустина се нарекува *Хамада*.²

Патувањето преку такви пустини е страшно. Кога човек патува низ некој серир или некоја хамада, дотаму до каде што му стигнува погледот, тој не може да забележи ништо друго освен жолти суви и рамни полиња, покриени со искршен камен. Таа жолта боја предизвикува замор во очите и тага и душевна болка. Дури и кај камилите патникот забележува очај и замор. Сироти животни! Не забележувајќи ни трага од некаква вегетација и на температура од 60-70 степени на места каде не може да се најде ни капка вода, камилата се движи со бавни и кратки чекори. По десетчасовно патување, заморот, гладта и жедта им го доведуваат во прашање и највредното – трпението и издржливоста. Дури и најцврстите и најиздржливи камили почнуваат да се движат омалаксано.

Во таква ситуација, почнува да се слуша чудната песна на камиларот, песна што ние не ја знаеме, а интонацијата не можеме да ја сметаме како некаква мелодија. Што е тоа? Песна ли е? Елегија ли е? Ниту едното, ниту другото. Тоа е еден долг плач, офкање,

¹ Пред да биде истражувана внатрешноста на Африка, под зборот Сахара се подразбираше пустина покриена со ситен песок, каде не можело да се живее. Реално, голем дел од Сахара е лишен од растенија и животни, но има многу месности (Зендер, Аер, Тел и др.) со добра вегетација и населението таму стигнува до еден милион. Во некои делови дури и на самата пустина, наречени пустински степи, според последните истражувања на патешествениците, се среќава извесна вегетација, иако не толку разновидна како во населените месности на Сахара.

² Таа поделба на пустините е прифатена од сите европски патешественици, меѓутоа од личните видувања на хамадите и серирите разбравме дека таа поделба не може да се прифати како конечна. Бедуините не прават никаква разлика меѓу серир и хамада. За одбележување е дека *Хамада ел Хамра* се вика една голема пустина, што се простира меѓу Герјан и Шати, меѓутоа тука зборот хамада се употребува како сопствено име.

рикање... Како што Арапот камилар ги испраќа во небеса своите не-
годувања и плаче од маката што ја трпи додека го голта залакот или
како што мајката негодува против сверската скржавост што, со тие
рамнини, ја манифестирала природата спрема нејзините ќерки.

Хамада

Оваа споредба целосно се совпаѓа со тажниот изглед на тие пус-
тини. Меѓутоа, впечатокот што таквите песни го оставаат врз
камилите е зачудувачки. Камилата, за која мислиме дека повеќе
нема сила да направи уште неколку чекори напред, штом ќе ја
слушне песната на својот господар, почнува да се движи со големи
чекори и брзо да го минува пространството.*

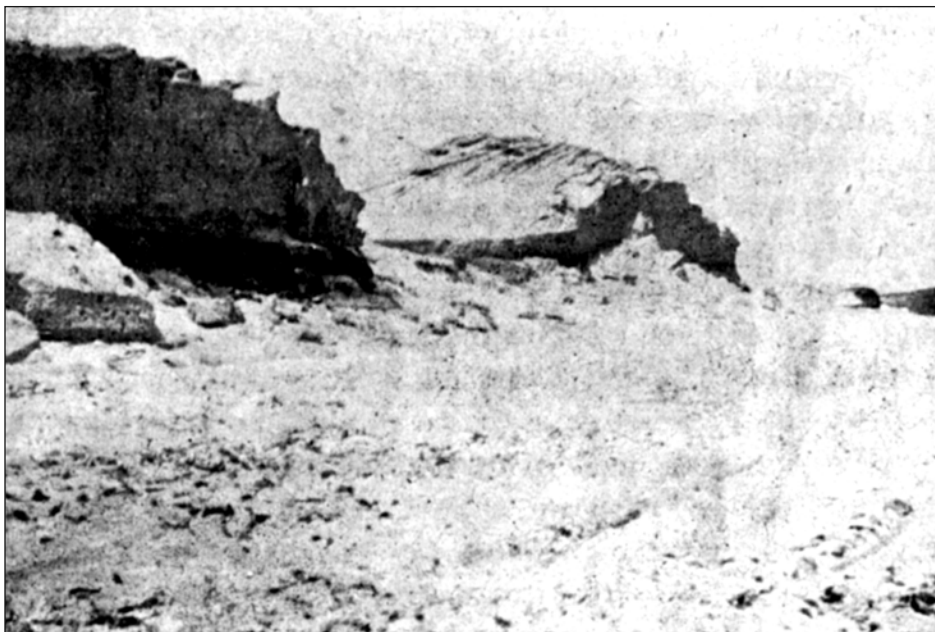
Во серирите и хамадите се среќаваат многу планински вериги,
меѓутоа тие височини се толку оддалечени една од друга, што не го
нарушуваат сивилото на рамнината, чие преминување трае со дено-
ви и недели. Во делот на степите на серирите и хамадите се сре-
ќаваат многу мали долини, а големите пространи долини (вадии) се
малубројни.

Сите извори во серирите и хамадите се наоѓаат во оазите и доли-
ните на пустината, таму каде што било можно да се ископаат. Во
другите делови на пустината, колку и да се копа длабоко, сепак, не
може да се стигне дури ни до влажните пластови, а камо ли да се

* Повеќето од стиховите, што се пеат се еден вид мрморење или лутење спрема
камилите. На пример: „Оди, оди, камило моја! Зарем не гледаш дека и јас одам
гладен и жеден? Нема ли трпение во тебе?“

најде вода. Причината за тоа се крие во физичките својства на почвата, создавањето на серирите и во ретките дождови.

И реално, во места со ровка почва водата полесно оди надолу и стигнува до најдлабоките пластови, додека, пак, дождовницата на

Поглед врз Сахара

глинеста почва потешко се спушта и како последица на големите горештини во тие места, водата побрзо испарува. Од тие причини, серирите и хамадите се лишени од дожд, па поради тоа се и ненаселени и непогодни за обработување. Оазите и долините во сириите и хамадите се населени места, каде се среќава доволно влага, па според тоа и се обработливи. Во повеќето големи оази и долини може да се најде вода само на неколку метри длабочина, а многу често по низините се формираат и блатни места. Така, на пример, во околината на Мурзук има неколку блатни места, што се формирале на споменатиот начин, и водата во нив се намалува, па дури и исчезнува во текот на летото, додека зиме се зголемува. Причината за близината на водата до површината на земјата во оазите и долините се крие во хемискиот состав и физичките својства на почвата. Долините во кои има плодни места се како издадени линии, што во разни правци ги пресекуваат серирите и хамадите. Воопшто, долините се долги и тесни места, а оазите, пак, напротив, наликуваат на плоштади.

Начинот на кој биле формирани пустините, а особено серирите и хамадите во Фезанската област, до скоро беше непознат за научниците. Од изнесените тези, по последните истражувања во тој поглед, се дојде до заклучок дека поранешните претпоставки не биле точни. Главната причина е што на прв поглед, формирањето на пустините не наликува на формирањето на долините во умерените области. И реално, долините во пустините се во таква положба, што не може да се тврди и да се прифати дека тие се од еруптивно потекло. Покрај тешкото објаснување за формирањето на самите серири, купиштата од ситен песок, што ги покриваат широките пространства, им создале големи проблеми на геолозите и дале повод за да се формулираат разни претпоставки. Од присуството на солената вода станува јасно дека пустината била формирана во текот на последниот геолошки период при подигнувањето на морското дно, но не може да се прифати претпоставката, што претходно се нагласуваше, дека формирањето на сите серири, а најмногу на купиштата од ситен песок се случило едноставно така, преку подигнувањето на морското дно. Навистина, готварска сол измешана со земја се среќава насекаде, меѓутоа никаде во Фезан нема мали или големи рудници за сол. Надвор од умот е дека морето, што во терциерната епоха ја покривало таа земја, било плитко. Ние нема да се впуштаме во долги објаснувања за тоа како се формирале серирите, хамадите и песочните долини, но ќе ги наведеме само најглавните причини за таквиот состав на почвата. Тие се четири: острата промена на температурата, замрзнувањето, потоа менувањето на влагата со суша и обратно, и најпосле дождовите. Арапите, воопшто, и на сосема мали места, според било какви карактеристики, знаци или појави речиси на секој километар од земјата, им даваат посебни имиња. Тука нема смисла да ги набројуваме сите места, но ќе ги споменеме најважните и најзначјните. Највисоката од фезанските планини е *Џебел ел Сода*. Таа започнува од Сокна и се простира до Шатинската долина. Некои од ограноците на таа планина, што одат кон градот Шати, ги нарекуваат Џебел Шати и Џебел Хумра. Тој ланец од планини е покриен исклучиво со црни огромни камења или карпи. Долините, што се наоѓаат покрај тие планини, се едни од најважните места во има добри пасишта. Во југоисточниот дел на тие планини е месноста Харуџ, каде во текот на пролетта одат на пасење големи стада домашен добиток.

Пустината Хамада ел Хамра е најголемата пустина. Таа во широчина може да се помине за петнаесет дена. Најголем серир е

Гоудовскиот, кој е многу широк и граничи со пустината Барка. Меѓу Мурзук и Гат има неколку серири, но најголемиот се вика Татија. Од долините, најзабележителни се *Гарби*, *мурзушкајѝа* и *Вада-беј*. Тие сите се разгрануваат и зафаќаат простор, што може да се помине едвај за 20-25 дена. Еден краток поглед врз тие места може да ви даде јасна претстава за северниот дел на Сахара.

Пространството меѓу Хамада ел Хамра и Мурзук, што во широчина има околу 50 километри или приближно два степена, е една ужасна пустина, што се нарекува Рамала. Таа пустина се пресекува само со две плодни долини, што имаат ист правец како и мурзушката долина, односно од исток кон запад. Во нејзиниот јужен дел се двете долини Гарби и Шарки, а северниот – Шатинската долина.

Брзоодни камили

Долините Шарки и Гарби, всушност, формираат една иста долина, бидејќи претставуваат продолжение една на друга. Таа е широка четири-пет километри и од југ е опколена со мали песокливи стрмнини во кои има и глина. Бојата на почвата во некои места е црна, поради присуството на железо, а во други – црвено-кафена. Чудно е зошто таа долга долина има две спротивни имиња: западниот дел се вика Вади Шарки т.е. источна долина, како тоа име да и го дале жителите на Гат, а источниот дел Вади Гарби т.е. западна долина, како името да и го дале жителите на Себа.

Од Мурзук, патот прво оди низ една песочна рамнина, а потоа по места во кои има многу песочни ридови и стрмнини од кои некои се пусти, но имаат прекрасен изглед. Многу постранства се покриени со оделени камења, што изгледаат како да се редени еден до друг. Карпестите песочници се поделени со тенки слоеви, меѓу кои има други слоеви од сива или црвеникава глина. Бидејќи природата тука е многу сиромашна со вегетација, вниманието го привлекуваат планинските висови, што се одликуваат со своите форми и бои. Од дробењето на долните пластови, во стрмните клисури се формираат длабнатини, па надвиснатите навидум страшни карпи од релативно мали песочници, што ги покриваат врвовите на ридовите, кога ќе останат без потпора се струполуваат надолу. Потоа, глетката на целото место станува уште погрда, додека, пак, ситниот песок, што тука има исклучиво жолта боја, го зголемува песочниот океан.

По должината на целата долина има широк пласт од сол. Купови од високи палми се истакнуваат со нивната убавина. По нивните стебла има свиснати суви листови од претходната година, додека, пак, на врвовите острите млади листови блескаат со својата темно зелена боја и штрчат како мали мечови. Кога човек поминува низ долината, многу лесно може да забележи дека трудољубивоста или земјоделието не се јаки страни на локалното население и дека тоа не ги користи дури ни плодовите на природата, што ги опкружува.

Песокот се повеќе и повеќе ги опсипува градините, оазите се намалуваат, изворите пресушуваат, а селаните се откажуваат од плодовите на нивниот труд, се пасивизираат и желбите ги сведуваат само на незначителни потреби. Основната причина за ова лежи во грабежот, што под разни изговори го вршат владините чиновници. Во близина на населбите се среќаваат и некои добро обработени и одгледувани градини. Жителите, мажи и жени, под силните сончеви зраци речиси голи вадат вода од изворите. Притоа пеат песни и прават движења, што сведочат за нивниот неморален карактер, со кој се одликуваат жителите на долината Гарби.

Од северниот дел на долината, по целата нејзина должина има голем појас од палми, меѓу кои се среќаваат извори и населби, од кои најзабележителни се *Бимбеј*, Керхиб и Џерма или Герма.

Во таа долина јасно се забележуваат трагите оставени од силните потоци дожд. Големите темни облаци, придружувани со силни ветрови, носат големи дождови. Големите капки паѓаат толку брзо и толку обилно, што создаваат поројни дождови. Водата, што се со-

бира по многубројните долини, тече брзо и за неколку часа во главната долина се формира широка река, која среде голата пустина претставува необична појава од водопади. На други места, таа ефемерна река формира големи длабнатини во земјата и ги разурнува песочните дини, што ја опкружуваат, оставајќи ги неприкосновени само оние песочни ридови врз кои има дрва. Целата вода исчезнува брзо, исто како што брзо и се собира. Во најниските места во долината се формираат мали блата, а останатата вода или испарува или, пак, се впира во ровката почва на земјата. Ако човек се обиде каде и да било да ја раскопа земјата во тие места, насекаде ќе најде влага. Покрај блатата, тогаш се појавува разновиден живот. Тревите со долго корење или цврсто семе, што дотогаш спокојно спиеле во сувата почва, почнуваат да пуштаат стебла кои даваат избилна храна за камилите. Багремите се покриваат со зеленило, а *божјојџо дрвце* почнува да ги развива своите розови цветови. Со радосно ревање жедните камили ја поздравуваат мирната површина на водата. Тогаш викотниците на камиларите за да ги натераат побрзо да одат се излишни. Кога жедниот патник застанува за да јаде или зада се измие и искапе, камилите со долги голтки пијат вода. Откако карванот ќе се одмори и ќе се разлади и ќе го напушти блатото, тогаш покрај него доаѓаат дивите животни. Од стрмните падини пристигнуваат цели стада антилопи, брегот го опкружуваат јата диви гулаби, а многубројни други птици, што наликуваат на чучулиги, ја задоволуваат жедта од водата во блатото. Понекогаш над водената површина прелетуваат дури и пеперуги и вилини коњчиња – појава што е многу ретка во тие пустини. Високите ридови од ситен песок го отежнуваат секое движење. Ветрот од песокот честопати формира такви купови и наноси, какви што кај нас зимно време снегот натрупува по долгите ветришта и бури. Намерникот често е принуден да оди напред и со раце да го расчистува песокот за да можат да поминат камилите, чии нозе пропаѓаат во песокот. Пустината има посебен изглед ноќно време, особено при светла месечина. Непомрачена од било каков облак, јасната небесна светлина претставува остра спротивност на жолтата боја на песочниот океан.

Шатинската долина се наоѓа многу повисоко од долината Гарби и на југ граничи со цела низа високи и бели песочни ридови, а од север е рамна. Многубројните извори ја заживуваат целата околина. Нивната мала длабочина овозможува со малку труд водата да се собира во посебни бразди и на тој начин да се полеваат посевите. Широки пространства се покриени со големи и мали полиња со

житни растенија, покрај кои се среќаваат и пространства со зелена трева, каде пасат цели стада камили, кози, овци... Од друга страна, во близина има и низа од варовници, каде во форма на ланец се простираат високи ридови. Притоа, лесно се разликуваат белите песочни наноси во јужниот дел, а во средината на долината – голата црна земја, покриена со бела кора од кристализирана сол, што на големата дневна горештина дава слика на „снежна“ покривка. Широките гори од палми, што се простираат по целата должина на долината, минуваат покрај мали населби се до стариот град Едери, кој со својата местоположба предизвикува посебно внимание.

Речиси на половина пат меѓу Мурзук и Гат, на неколку километри од западниот крај на мурзушкото возвишение, долините формираат една котлина наречена *Телисари*. Во најниското место на таа долина се влеваат сите води и формираат блата, во кои со месеци има вода во изобилство. Разните мимози, што растат таму, создаваат убави сенки, а некои растенија и треви, што се наоѓаат во тие места, му даваат засолниште за одмор на намерникот и животните. Но, љубитноста на намерникот најмногу се буди од скулптурните украси, што се издлабени во речиси висечките карпи.

Во една од долините, на една стрмна карпа д-р Барт пронашол фигури на цела група животни во најралични положби. Сите тие

Трговски карван во Сахара

украси се од десната страна на долината, каде веројатно имало извор. Понатаму видел фигури на биволи, мали птици и други секојдневни сопатници на жителите во пустината. Но, никаде не се среќаваат фигури или цртежи на камили, факт што говори дека тоа животно, денес неопходно за локалните жители, некогаш не било познато тука. Пренесувањето на товарите во тие времиња се вршело со ро-

гасти животни. Од мурзушкото рамно возвишение спрема долината Илахларен, а од таму за кон уште пониската гатска рамнина, патот оди по тесни планински премини. Огромните песочници се ишарани со страшни процепи и штрчат речиси надвиснати од двете страни на преминот. Долните делови на карпите на преминот се состојат од слоеви формирани од бела земја и остатоци од морски школки, кои не се знае од кога потекнуваат. Помеѓу белата глинеста земја повторно има пластови од варовници и други минерали, што содржат железо. На некои места тесниот пат извива ту на лево, ту на десно и речиси формира прави агли. Тој тесен премин може да служи и како важен стратешки пункт.

За да се помине тој тесен премин потребни се четири часа, а потоа се влегува длабоката долина Тесе, која е покриена со разни треви. Откако ќе се помине уште еден застрашувачки премин и кога намерникот ќе стапи во гатската рамнина, во нејзиниот западен дел лесно може да зебележи една планина наречена Идинен, која има форма на полумесечина со високи бели гребени. Според верувањата на Туаригите, тука живеат многу демони и се собираат злите духови на пустината. Всушност, тоа е ненадминливиот страв за пастирите. Според преданијата, меѓу тие духови и Туаригите е склучен договор, според кој, никој од Туаригите, од страв дека ќе умре, не смее да отиде во таинствениот лавиринт од карпи. Демоните, пак, од своја страна, живеат на запад од тие карпи и ги заштитуваат жителите во пустината. Во околината на тие планини има само еден извор, што многу тешко може да се пронајде, а застрашувачките процепи во карпите, оградени со камења измешани со ситен песок, реално претставуваат голема опасност, па служат како тема од која фантазијата на суеверните Туарици создала многу легенди. Приказните на Туаригите за злите духови се поврзани со разните натписи, скулптурни украси и други паметници, што останале од древните жители. Тие паметници имаат толку работи, што го предизвикуваат вниманието на историчарот, колку што испресечените карпи претставуваат докази за еден геолог, за да може да објасни на кој начин е формирана земјата. Сите Европејци, кои успеале да го посетат Гат, се обидуваале да ја истражат планината Идинен, но никој не успеал, па Туаригите, се разбира, тоа и го припишуваат на моќта на злите духови.¹

¹ Види „Патешествијата и откритијата на д-р Едвард Фогел во централна Африка, големата пустина и земјата Судан“, Санкт Петербург 1861 год.

Флора и фауна

Флората на Фезанската област е сиромашна. Ако ги исклучиме разните видови растенија (калинки, праски, смокви, маслинки и др.), пренесени од земјите со умерена клима, карактеристичните растенија на Фезанската област се сведуваат на пет-шест видови: капини, трње, два-три вида дрвја и бодликава трева. Понекаде се среќава багремот (*Acacia nilotica*). Багремите со своите корења се прилепуваат околу голите камења и со своите бодливи гранки штрчат под жешкото сонце. Ако се случи да падне дожд, кој во некои места речиси никогаш не врне, тогаш тие брзо ги развиваат своите нежни листови, а со миризливите цветови привлекуваат некои инсекти, што исто така се многу ретки.

Акација

Осудени од долготрајната суша, поголемиот дел од годишната дрвата го преспиваат како растителни мумии. Жештината тука предизвикува иста појава, каква што предизвикува студот во поларните области или на врвовите на високите планини. Како што во студените појаси слабодушната тревка речиси цела година се крие под снегот, а потоа, на поубаво време, од малиот корен ненадејно и брзо се развиваат цветови и листови, додека семето почнува да зрее, така и во пустината растенијата долго време стојат како под снег, сè додека не ги разбуди свежа влага. Од стеблата на багремите излегува

една материја, што во трговијата се употребува под името арапска гума.

Обично по дожд или голема роса, кората на дрвото набабрува и ако потоа почне да дува топол јужен ветер, кората почнува да пука,

да се кине и да испушта „гума“. На дрвата, што растат покрај патот, ретко се наоѓа смола, зашто Арапите, кога поминуваат покрај нив, ја собираат. Но, дрвјата кои се оддалечени од патот на карваните, имаат доволно смола. И навистина, штотуку искинатите гранчиња од дрвјата, однатре сè уште сочни, пријатно освежуваат. Од дрвото на багремот се изработуваат разни дрвени садови и предмети. Тоа служи и како огревен материјал. Најчесто се среќава во централниот и во северниот дел на областа. Воопшто, малубројни се видовите дрва, што можат да растат во такви лоши услови. Меѓу другите позначајни дрвја е „етелот“ – мало дрво, чиј плод претставува храна за човекот. Многу распространето е и растението наречено „свет лотос“, а неговиот плод е многу благ. Во Западна Европа од плодот на тоа дрво подготвуваат шампанско, а тука се консумира како плод. Неговата кора е лековита, а добро сварени, листовите служат за премачкување на оние кои страдаат од сипаници. Во јужниот дел на областа многу распространето е растението „тентафија“, со листови слични на зелка. Други видови дрвја се „божјото дрво“ (*Tamarix orientalis*) и палмата. Најраспространета во Фезанската област е финиковата палма – царицата на дрвата во таа земја. Таа има такво значење за жителите во Северна Африка, што „верниците“ раскажуваат дека кога Алах го создал човекот, од останатата глина ја направил палмата и таа може да се смета за сестра на човекот. Палмата е високо дрво, кое на врвот завршува со 40-60 гранки. Секоја гранка е долга по два-три метри, а од двете страни висат темнозелени листови. Нејзините плодови (урмите) имаат висечка положба и се зелени како маслинките. Кога почнуваат да зреат, се повеќе и повеќе се наведнуваат и најпосле свиснуваат во долги гроздови со жолти рачки и добиваат жолта или темно црвена боја. Во април, плодовите се жолти, во мај зелени, во јуни стануваат како маслинките, а во јули најмногу растат. Урмите целосно созреваат во август кога дува топлиот јужен ветер – симума. Финиковата палма расте во мека песочно-глинеста почва, во која има доволно влага. Се размножува со пресадување или со семе. Нејзината јужна граница се простира до 12 степени широчина. Во земјите, што се наоѓаат меѓу 12 и 18 степени широчина, секое финиково дрво дава плод по двапати во годината. Урмите се неопходна храна за бедуините. Содржат шеќер и тестеста материја, што се полезни за здравјето. Во Фезан има 20-30 видови палми. Еве некои нивни имиња: *џелис*, *хафез*, *берџи*, *едери*, *јауре*, *џаџијан*, *џевсириџи*, *џуаџи* и др. Некои од нив го носат името на местото, каде најчесто се среќаваат. Урмите телис се

сметаат како единица мерка. Урми испржени со масло стануваат одлична алва. Некои урми, измешани со сусам или посебна тревка, што локалните жители ја нарекуваат табурк, служат за храна или за слатко. Сè уште не– созреаните урми ги нарекуваат „белх“. Многу од нив, пред да созреат, паѓаат на земја и се употребуваат како храна за животните, а некои од жителите со здрав стомак, какви што впрочем се сите во Фезан, ги јадат наместо леб. Со семките на урмите се хранат камилите. Кога ќе се скршат на помали зрна, служат и како храна за козите и овците. Месото на животните, што постојано јадат семки од урми, е многу вкусно. Зрелите урми стојат олго на гранките за да се подзасушат од топлината на сонцето. Потоа ги собираат и ги ставаат во посебни трапови во земјата. Ако урмите останат на отворено или целосно се сушат или црвосуваат. Дрвото (днер), гранките, листовите, плодовите со семките, сокот, па дури и мовта, што излегува од финиковата палма – сè се употребува. Од дрвото ги градат куќите, од гранките (зарба) сиромашните ги прават своите колиби, а богатите ги покриваат куќите. Освен тоа, служат и како огревен материјал. Од плодовите се хранат жителите, а од семките – животните. Од листовите прават секакви кошници и посебни подметки за нозете, со кои се заштитуваат од жешкиот песок. Од сокот на дрвото добиваат млечна течност наречена лебки, која прво има благ вкус, а потоа скиснува.¹ Оваа течност опива, особено кога ќе се измеша со карбонатна сода. Една ока е доволно за да го опије и најголемиот алкохоличар. Од плодовите (урмите) преку ферментација добиваат добра ракија, шпирт, како и оцет и пекмез. Од мовта прават големи и мали јажиња, а некои со него ги полнат леглата (душеците) и перниците. Посебно убави се паниците, кошниците и други предмети, исплетени од палмини листови, со правилна геометриска тркалезна форма. Облепени од надворешната страна со посебна жолта земја, во нив се чува студена вода и во време на најголемите горештини. Забележливо е дека мувите не се доближуваат до овие садови.

Од житните растенија се обработуваат пченица, јачмен, пченка, посебен вид арапско просо и лен, а од зеленчукот домати, пипер, модар патлиџан, бамји, магданос, чубрица, спанаќ, лук и кромид.

¹ Како што кај нас лозата, откако во февруари или во март ќе се изреже, пушта течност („солзи“), исто така по режењето на врвот на днерот палмата „солзи“ и течноста (лебки) се собира во посебни садови закачени и прилепени до кората на дрвото.

Гравот, компирите и зелката не можат да виреат, зашто во земјата нема доволно влага, потребна за нивно одгледување. Од зеленчукот, населението најмногу консумира кромид, домати, лук и пиперки. Доматите се квалитетни, кромидот е сладок, а пиперките се лути. Зеленчукот расте, откако местото добро ќе се нагубри и редовно се полева двапати дневно – наутро и навечер.

Градините во кои се одгледуваат житните растенија се нарекуваат „соани“. Во нив има палми, кои со своите сенки ги заштитуваат растенијата од жешките сончеви зраци. Многу ретко се среќаваат градини со повеќе од пет до десет уври (мерка за површина н.з.). Повеќето се со една до две, па дури и со половина увра. За полесно полевање на растенијата, посебно на зеленчукот, тој се дели на повеќе леи (два – три квадратни метри), наречени џевдел, покрај кои има мали бразди во кои водата, со посебни макари и со помош на магариња или на камили, се вади од изворите. Изворите се длабоки од пет до 15 метри. Секоја градина треба да се полева секој ден. Во спротивно, невозможно е растенијата да опстанат. Честопати се случува водата во изворите целосно да се исцрпи, па потоа се чека по неколку часа одново да се црпи.

И детелината е присутна во градините и служи како храна за животните и за луѓето. Дињите се многу големи, меѓутоа не се

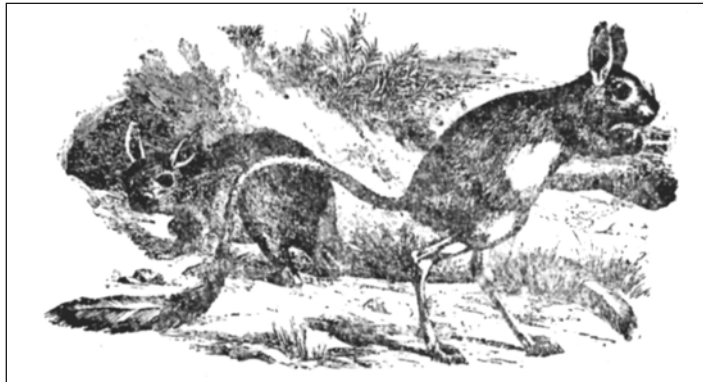
Чакал

слатки како кај нас. Ги јадат место леб или како десерт по јадење, откако ќе ги измешаат со шеќер. Лубениците се мали и не се толку слатки, но можат кај секого да предизвикаат треска ако неколку

пати јаде од нив. Има една вечно зелена трева, што наликува на трска, која кога гори прска и дава сјајна светлина. Млекото на овците, што се хранат со таква трева, го опива човека.

Од грмушките, најмногу виреат бодликавите треви, зашто можат да ја поднесат горештината. Тие се среќаваат исклучиво по долините (вадии) и нискит места, каде што минуваат карваните. Растението *Artemisia odoratissima*, на арапски „шеа“, служи за храна на камилите. Растението *Hedysarum Alhagi*, со мали сини цветови, под влијание на сончевите зраци на своите гранки лачи мали капки, што се многу вкусни. Според некои истражувачи, тоа е истото растение од кое божјиот народ – Израелците – добил леб во Синајската пустина, испратен од небо. Исто така, се среќаваат миризливо седефче и агул – растение со црвени цветови во форма на пеперуга. Помеѓу тревите има и некои отровни како, на пример, растението *Vincetoxicum* со млечен сок.

Фауната е, исто така, слаба. Таа е поврзана со животот на растенијата. По песокот се забележуваат траги од стапки на антилопи, а по планините се кријат чакали, кои го наслушуваат одот на камилите и секогаш се подготвени да ги нападнат изнемоштените од патувањата животни.

Тушканчик

„Антилопите се одликуваат со својата вештина и подвижност и изгледаат прекрасно кога скокаат и бегаат. Понекогаш во пустината се среќаваат цели стада антилопи што се одмораат под сенките на мимозите, чии листови истовремено им служат и за храна. Притоа, една од антилопите стои настрана и го чува целото стадо. Внимателно наслушнува и при најмал шум, со своите прекрасни очи будно гледа на сите страни и се обидува во воздухот да почувствува некаков мирис, а истовремено ги врти ушите. Штом осети некаква

опасност, таа веднаш почнува да бега и целото стадо ја следи. Антилопите тешко можат да се стигнат, зашто вешто скокаат и лесно се префрлаат преку песочните ридови и камења. Не е потребно да доловам дека антилопите се многу плашливи. Тие повеќе се претпазливи и имаат право да бидат такви, бидејќи сите жители во пустината – и жестоките Тибоси и воинствените тарги и Арапи – многу често ги гонат со камили или тренирани коњи.

„Антилопите се покриени со жолтопесочна кожа. Кога лежат во песокот, тешко можат да се забележат. Облеката вешто ги крие

Колокинет или дива лубеница

од погледите на ловците и на грабливците во пустината – *хиениџе*, *чакалиџе* и *рисовиџе*. Впрочем, рисот може незабележано да се приближи до антилопите, зашто природата го надарила со иста таква жолто-песочна кожа. Таа му се менува, па му станува ту посветла, ту потемна, според бојата на песокот во местата каде што живее. Така станува појасно зошто рисот може незабележано да му се приближи на животното и да го нападне.“

Од другите животни треба да се спомене *африканскиот џушканчик** од родот на глодари, со куси предни и многу долги задни нозе. Тоа е доста пргаво и вешто животно.

На некои места, особено во оазите, се среќаваат и страуси, кои со своите јаки клунови го кршат плодот на растението „колокинет“ (дива лубеница), за да ги изедат неговите семки.¹

* Арапите ги јадат тие животни.

¹ Единствен лек против сите венерички болести.

Интересна е пустинската кокошка – голема колку гулаб. Пустинските кокошки живеат во големи јата. Најубави „пристаништа“ им се рамнините покриени со растението „алфа“. Тука ја наоѓаат својата скудна храна. Вешто се протнуваат меѓу жилавите гранки на тре-

Пустински кокошки

вата, тресејќи ги за да може полесно да падне семето што го колваат. Додека едни внимателно ја набљудуваат околината, други безгрижно се „капат“ во песокот. Штом ќе им се приближи ловец, тие за миг исчезнуваат и без испукан куршум. Чудно е што тие не се разбегуваат, туку сите некаде исчезнуваат, како да пропаѓаат во земја. А, всушност, кога ќе насетат некаква опасност, кокошките веднаш се вкопуваат во земјата. Главите ги оптегнуваат напред и лежат како вкаменети, па затоа и не можат да се забележат. Според бојата и шарите на пердувите, пустинските кокошки толку личат на песокот и на камењата, што ловците честопати ги гледаат како купчиња песок или парчиња камен. Кога ќе им се приближат, пак, одеднаш тие купчиња „оживуваат“ и речиси од под нозе им излетува цело јато.

Ако кон споменатите животни додадеме уште некои птици (врапи и диви гулаби), како и мајмуните, кои живеат по карпестите места во пустината, тогаш ќе имаме претстава за сите поглавни видови пустински животни.

По песокот ползат и мравки, кои според формата и според бојата се разликуваат од европските. Нивните штипалки, според формата, наликуваат на големите пипки на морските ракови, а телото им е покриено со сребренести дамки.

За шкорпиите, змиите и гуштерите нема што да говориме, тие се среќаваат насекаде, па дури и во места каде нема речиси никаква храна.¹

Клима

Во Фезанската област е доста жешко, но во споредба со големите горештини во Судан, фезанската клима е поумерена. Високата температура на воздухот во текот на денот, по заоѓањето на сонцето брзо се намалува и ноќите се свежи, па и студени. На југо-исток од Фезан се наоѓа земјата Тибести, што е пресечена со ланец од планини – продолжение на големите африкански планини. Позначајна планина во Тибести е *Емиџорин*, чиј највисок врв *Дарсеџиро* е околу 2.500 метри. Секој што ќе престојува извесно време во Тибести, останува зачуден. Таа земја досега останала како непознатата раскошна градина покрај пустината Сахара. Времето на периодичните дождови, што паѓаат секоја година, се совпаѓа со времето на дождовите во Судан. Почнуваат од втората половина на јули и траат речиси до крајот на октомври. Целиот простор, каде се простира планината Емиторин, се наоѓа во вечна пролет. Во поглавните долини Зумри, Инко, Кај-Кај, Ерби, Метруа и Гобу има богата вегетација, а во прочуената и најголема долина Ибувасу има топли минерални води, што на тибоски се нарекуваат гигерахај. Вегетацијата во Тибоси и Фезан заостанува зад суданската – огромните планини пространи меѓу реката Нигер, езерото Чад и околината на Бахр ел Газал – но, сепак, блиску е до вегетацијата во тропските области. Опасните дизентерии и лошите трески, што беснеат во Фезан, не се појавуваат ниту кај животните, ниту кај населението, кое живее во Тибести. Во текот на пролетта (февруари, март и април) многу места во областа Фезан се покриени со убава зелена трева, а воздухот е свеж и благопријатно влијае врз здравјето. Летно време, во текот на силните горештини, воздухот е многу сув, а влажноста стигнува до нулата. Но, зимно време, особено кога е облачно, влажноста на воздухот достигнува до 50-60 проценти. Во Фезан обично дува источен, северен и западен ветер. Источниот и сверниот се свежи и студени, но благотворно влијаат врз здравјето. Западниот ветер доаѓа од пустината Ахагар и носи ситен песок, што понекогаш (во февруари и прва-

¹ Види „Големата африканска пустина“, Лункевич.

та половина на март) го исполнува целиот воздух. И *Мурзушкайѝа долина* е изложена на тој ветер. Јужниот ветер – симум, што доаѓа од екваторот, минува преку високи планини и ретко се појавува. Меѓутоа, кога карваните се наоѓаат во некој серир и не водат доволно сметка да ги заштитат мешините со вода, ризикуваат да станат жртва на тој топол јужен ветер, што најмногу се чувствува по тие места. Кога ќе почне да дува, јужниот ветер за кусо време ја крева температурата до 48 Целзиусови степени и ја впива сета влага. Воздухот станува сосема сув и жежок. Симумот има големо влијание и врз климата во земјите покрај Средоземното Море – Италија, Франција, Шпанија – каде го викаат сироко. Тој се појавува во јули и август, а честопати и во текот на пролетта. Интересно е што никогаш не трае подолго од две деноноќија. Симумот престанува откако ќе падне дожд во северниот дел на континентот или ако се појави северен ветер. Климата во Фезан во текот на зимата е постудена отколку во областите покрај брегот на Средоземното Море. Пролетта е пријатна, но летото е многу жешко.

В куќи, температурата на воздухот се движи од 38 до 41, а во сенка се искачува до 47 Целзиусови степени. Зиме (декември, јануари и февруари) температурата на воздухот се движи од 12 до 18 степени, а ноќно време од 8 до само еден степен, иако понекогаш паѓа и под нулата и водата останата на отворено замрзнува. Преку зима и на есен, на небото се појавуваат големи облаци, но брзо исчезнуваат, бидејќи нема шуми што можат да ги задржат или привлечат. Во текот на годината и да паѓа еднаш-двапати дожд во вид на ситна роса, не трае повеќе од 4-5 минути. Неколку години по ред, во Фезан не паѓа никаков дожд. Ако еден час врне посилен дожд, речиси сите куќи ќе се урнат, зашто се изградени исклучиво од земја измешана со готварска сол. Исклучок се само оазите Харуџ и на север Вади-беј. Таму секоја година паѓаат поројни дождови и земјата се покрива со бујна трева, што се суши кога ќе настапат летните горештини. Во Ауџела, Харуџ и Вади-беј пасат големи стада овци, кози и камили.

Во Фезанската област нема реки во кои постојано ќе тече вода. Меѓутоа, во изворите во главните оази има вода, што донекаде ги задоволува потребите на населението. Водата во изворите е слатка, но на некои места големото изобилство од готварска сол и дава соленикаво-горчлив вкус. Изворската вода во некои места, како на пример во Зем зем и Бејкојо, е блутникава и бидејќи е измешана со магнезиумови соли, таа е првенствено освежувачко средство. Воздухот во Мурзук е многу топол и многу променлив. Во јануари и

февруари по неколку пати дневно остро паѓа и се искачува, а разликата се движи од 15 до 18 степени. При такви промени, дури и термометар би се расипал, а камо ли жив организам, особено луѓе од умерената европска клима дојдени во таа жешка земја. Најчести болести се венеричките, а потоа оние што се јавуваат како резултат на острата промена на температурата во текот на денот и ноќта.

Хигиена: Сувиот воздух, светлината и големата горештина го спречуваат или уништуваат развојот на секој почеток. Одамна се набљудувани веќе исушени мрши оставени во прашина, што не можеле да се распадат. Тоа е доказ дека во таа пустина, поради силната сончева светлина, не може да вуреат ни микроби. Кога од силната горештина ќе се исуши воздухот и ќе остане без никаква влажност, тогаш исчезнуваат и микробот на маларичната треската, тој камшик во тропска Африка кој ја труе водата во блатата и во реките, но и морскиот ветер, што ја милува површината на таа земја. Во Тибести, Аер и Агадес нема дизентерија, воспаление на црниот дроб или кожни болести – сите тие зла карактеристични за тропската африканска клима тука се непознати (Х. Шримиер).¹

Како и во цела Сахара, болести во Фезан се: воспаление на очите, што го предизвикуваат сонцето или песокот во воздухот, а честопати доведува до слепило²; сипаници, пневмонија, бронхитис, што се последица на брзото менување на температурата; разни ревматизми повторно од истите причини; стомачни и внатрешни болести, што произлегуваат од некавалитетната вода во која има готварска сол, магнезиумови соединенија, селенит и разни нечистотии од распаднати органски материи. Наспроти тоа, луѓето се со добро здравје, долг живот и никогаш не страдаат од некаква претерана нежност. Жителите на оазите, посебно бедуините, се многу цврсти и со одлично здравје.

¹ Во Мурзук во 1906 г., за време на престојот на Н. Ficher, истражувач и губернатор на Борно – англиска област во Судан – биле пронајдени неколку човечки трупови, кои биле суви како вистински мумии. Кога откинувале некои делови од нив, тие се ронеле и се претворале во прав. Тие трупови биле на луѓе, кои му се спротивставиле на бившиот главатар Абдул Целил – херојот на арапската независност. За најстрого да ги казни, Аб. Целил ги врзал живи и исправени еден до друг, а потоа ги поставил до некоја карпа. Потоа наредил до нив да се изгради сид, па тие останале во средината. Треба да одбележиме дека 2/3 од земјата со која се градат сидовите се од готварска сол.

² Особено страдаат децата, чии крвкни организми тешко можат да ги поднесат големите горештини и ослепувачката светлина.

Етнографија

Племиња, народи, обичаи и начин на живеење

Бедуини

Бедуините, кои ја населуваат Сокненската околија, се од чисто арапско потекло и се делат на следните племиња: Риах, Џумаа и Евлади-Сулејман. Тие се номади, кои лете живеат по пасиштата на долините (вадии), а зиме по градовите и селата. Од тие племиња, најбројно и разбојничко е Евлади-Сулејман. Еден дел од тоа племе ги населува местата меѓу Сокна и Ведан и Сокна и Срт, друг ја населува општината Шаркие, а трет дел е распространет и во Судан. Пред повеќе од 80-90 години, фезанската област била населена со племето Евлади-Сулејман. Еден дел од него, како и другите племиња, даваат извесен данок, но бедуините, кои ги населуваат местата меѓу Срт и Ведан, се независни и ги води нивни водач, кој се вика Сејлфулисер. Бедуините од племето Евлади-Сулејман се одликуваат со нивната итрина, претприемчивост и вештина. Тие долги години со голема енергија воделе борби и учествувале во судири, што сите ги зачудувале. Неколку пати победувани од Турците, прогонувани од Египет, каде заминале да најдат засолниште, и многупати поразувани дури до толку, што никој не мислел дека ќе можат да се соземат, тие секогаш наоѓале средства и начини да се повратат и повторно да продолжат со нивниот разбојнички живот. И тие, како Туаригите и Тибосите, се препознаваат по разбојничките инстинкти, па дури извесен период, овие вториве, стравувале од племето Евлади-Сулејман. Неколку пати во текот на годината, чети од 20-30 души со брзи камили (мехри) и без никаква врева, со неверојатна брзина поминувале места за кои на обични намерници им се потребни по 35-40 дена, и незабележано стигнувале до пасиштата, каде живеат Туариги и Тибоси. Благодарение на нивното усовршено оружје и храброст, тие се враќале со илјадници камили, што потоа ги продавале во Горен Египет. Понекогаш се случувало дури и групи од само четири-пет души да украдат многуброен добиток, што го чувале стотина пазачи.

Бедуините во Шати

Бедуините, кои живеат во Шати и околината, се делат на следните племиња или родови: Макара, Кувејда, Зувејде, Усаване, Хутман, Секхе и Евлади-Јусуф. Еден дел од нива се нарекуваат *кулоџлии*. Воопшто, под зборот кулоглии подразбираат луѓе, кои се мешавина од Турци со жени од арапско и берберско потекло или жени од црна раса. Еден дел од бедуините, кои се нарекуваат кулоглии, денес ја извршуваат истата должност, што едно време ја извршувале јаничарите – милиција ослободена од секаков данок во замена за услугите што ги вршат кога државата има потреба од нивна помош. Тие се од арапско потекло. Најбројно е племето Макара, но поголем дел од бедуините на тоа племе се сиромашни, меѓу кои има и крадци и бескарактерни луѓе. Племињата Кувејде и Зувејде се богати. Бедуините од племето Евлади-Јусуф по потекло се од првенците (шурефа) на фамилијата Хусеин (син на Али, третиот калиф по Мухамед). Тие се горделиви и чесни. Порано, тие имале големо значење, но за време на долгогодишните нивни борби со бедуините во Зентен дале многу жртви, па поради таа единствена причина нивниот број е намален. Оттогаш, не можеле да се вратат на старите позиции. Племето Џерефа, кое дошло од Тунис, иако се измешало со бедуините, сепак ги зачувало своите карактеристики: честност, храброст самопожртвуваност.

*
* *

Бедуините, кои живеат во Шати, Сокна и во другите краишта на областа Фезан, во споредба со бедуините кои живеат во Триполи се пообразовани и поразвиени. Голем број од нив ги зачувале карактеристиките, својствени на бедуините во Арабија – срдечност и дарежливост. Од нив, само бедуините од родот Макара, како последица на нивната голема немаштија, се свртеле кон мамење, арамилак и разбојништво.

Бедуините во источниот дел на Фезанската област се подобродушни и подарежливи од оние, кои живеат во западниот дел на

областа. Основна причина за тоа е што местата по кои се движат се плодни и имаат богати пасишта, што ги задоволуваат нивните потреби. Кога пречекнуваат гостин му носат јадење од кое можат да се нахранат повеќе од десет души. Бедуините, воопшто, женењето со жени робинки го сметаат за понижување. Се воздржуваат да земаат жени од црнечко потекло, па поради тоа, меѓу нив нема многу разнобојни, туку повеќето се бели. Така, тие успеале да го сочуваат чисто нивното потекло. Оние бедуини, кои се од благородничко потекло, што значи од првенците на родот, имаат извесни привилегии. Но останатите, не прават никаква разлика меѓу богат и сиромав, зашто сите се сметаат како деца или внуци од еден ист татко. Сите се еднакви, па богатите не можеле да добијат апсолутно никакви привилегии.

Бедуинка

Основни карактеристики на бедуините се: висок раст, црномуреста кожа, долгнавесто лице, широко чело, малку долгнавести очи, прав и остар нос како кавкаски. Повеќето се деликатни луѓе. Иако меѓу нив се среќаваат луѓе со бело лице, сина коса, па дури и со сини очи, бедуините воопшто се со црна коса. Писменоста не е многу раширена меѓу нив. Таа е достоинствена повеќе за свештените, односно имамите, кои се нарекуваат факии. Меѓутоа, тие имаат многу умотворби, песни и приказни, што ги учат на памет. Еден дел од бедуините пишуваат проза и поезија. Јас ќе ги наречам бедуините неискусни, но тоа да не се подразбере како неискуството на европскиот селанец. Европскиот селанец живее во цивилизирано општество, но и покрај тоа, тој е како патка без ум и како овца без разум. Бедуините воопшто, пак, се остроумни, чувствителни и многу деликатни луѓе. Еден дел од бедуините живеат по селата и градовите, каде има пасишта. Но, поголемиот дел се номади и местото на живеење го менуваат во зависност од сезоната и околностите. Кога урмите почнуваат да зреат, тие се доближуваат до селата и градовите. Напролет го носат својот добиток (камили, овци и кози) по пасиштата. За време на сеидбата, тие живеат на места каде земјата е поплодна. Бедуините во Шати и

околината се движат до планината Харуџ, Вади-беј и западните оази на областа. Еден дел од сокненските бедуини одат до Харуџ и по долините на планината Ес Сода.

Арајка

Главното богатство на бедуините се камилите, козите и овците. Од млекото на тие животни прават убави масла, а матеницата ја пијат. Пресното млеко од камилите им е основна храна. Пресното масло, што бедуините го добиваат од млекото, е многу чисто и според вкусот ги надминува маслата, што се произведуваат во Дерна. Со своите камили, бедуините пренесуваат стока меѓу Триполи, Фезан и Судан. За товарењето и растоварувањето на стоката, за нејзиното чување во период од 35-40 дена, како и за водењето и управувањето на карваните, за секој камилски товар (120 – 150 оки), земаат по 20-25 лева. Така што, надницата на еден камилар, заедно со камилата, е околу 80 стотинки. Ако ги земеме предвид проблемите и маките за време на патувањето, како и трудот што тие несреќници го вложуваат при пренесувањето на стоката, можеме да си претставиме колку чини животот на бедуините. За пренесувањето на стоката не е важно да имаш камили, туку луѓе кои ќе ја познаваат земјата, ќе ги знаат патиштата, ќе знаат да водат карвани и каде може да се најде храна и вода за животните. Камилите се единственото средство за пренесување на стоката. Транзитната трговија преку пустините е монополизирана од страна на бедуините. Тие се душата на карваните. Покрај сите проблеми со кои се соочуваат за време на патувањето,

бедуините го доведуваат во опасност и сопствениот живот, изложувајќи се на очевидна смрт. Кога патуваат низ места населени со Туа-риги, Тибоси и други воинствени и разбојнички племиња, бедуините се принудени со оружје да го чуваат и добитокот и своите животи. Честопати се случувало, кога напаѓачите-разбојници бројно ги надминувале, бедуините да бидат убиени, а стоката и камилите ограбени. Наспроти сите тие опасности и проблеми, за време на патувањето бедуините се весели и добро расположени. Тие не го губат расположението и се куражат, дури и кога летено време температурата е над 50-60 степени или, пак, зиме кога таа стигнува и до степен-два под нулата.

Понекогаш жештината станува толку голема, што усните на намерникот му набабруваат и му пукаат, но бедуиното седи спокојно на грбот на камилата под жешкото сонце.

Среде пространиот и мрачен серир, чиј крај едвај може да се види со голо око, бедуинот со тојага в рака или на рамо, со едноставни подставки на нозете (линдас), облечен во тенка платнена риза и покриен со широко волнено платно (ахрам), секој ден по 15-16 часа оди по камилите и им пее разни песни за да им ја одржи силата. Содржината на тие песни е толку трогателна и срцепарачка, што повеќе наликува на плач. Со тоа Арапот сака да каже дека е на големи маки, а со мелодијата наречена *сааде* ги тера камилите да одат. Кога ќе го слушнат долгото пеење на својот стопан, што им го надразнува увото, иако истоштени од глад и од жед, камилите почнуваат да се движат поодмерени и побрзо. Како да се чувствуваат засрамени од пројавената слабост, па почнуваат да се натпреваруваат една со друга. Карваните зиме патуваат преку ден, а ноќе не можат да се движат, зашто температурата на воздухот се спушта под нулата. Застануваат таму каде што ќе ги затекне ноќта. Цела вечер палат огнови за да се стоплат, а за да им помине полесно времето, пеат разни песни. Лете, пак, кога температурата надминува 60-70 степени, патувањето преку ден е многу опасно. Карваните дење се одмараат, па патуваат цела ноќ. Бедуините се навикнати на острите промени на температурата и дење и ноќе, и лете и зиме. Кога бедуините патуваат, некои од нив се оделуваат од карванот и одат пред него, по што застануваат под сенките на некое дрво или рид и спијат додека пристигне карванот. Потоа тие го водат карванот, а останатите го прават истото што го направиле нивните претходници, односно одат напред за да се одморат и да преспијат. Кога карванот ќе застане, камилите се растоваруваат, им ги вадат самарите и ги собираат на

едно место. Потоа, се врзуваат платна со кои се прават шатори. Околу нив, пак, кружно се поставуваат сандаците и кошарите полни со стока, по што патниците седнуваат во средината и се чувствуваат како да се во некоја тврдина. Ако во местото каде застанале има извор со вода, камилите се носат на поење, а потоа се пуштаат да пасат. Во повеќето места каде што обично застануваат карваните има извори, во чија близина има бодликави грмушки со кои се хранат камилите. Ако по патот нема никаква храна четири-пет дена, тогаш камилите не ги запираат, туку непрекинато се патува, а патниците спијат на камилите. Бедуините на своите камили не им даваат секој ден вода. Дури и да имаат, пак само еднаш им даваат на три-четири. За време на патувањето, на секој патник му требаат најмалку од три до пет мешини со вода. Меѓутоа, бедуините земаат една мешина од која пијат три-четири души, а со водата од неа подготвуваат и јадење. Лишувањата и трпението на бедуинот се надвор од границите на човечката издржливост. Бедуините се многу слободни при исполнувањето на нивните религиозни чувства. Колку и да настојуваат правилно да ги исполнуваат своите религиозни обреди, тие немаат никаква претстава за тоа што е религиозна пристојност. Хигиената на човечкото тело, така како што ние ја подразбираме, за бедуините е непозната. Тие не ги вадат ризите од себе сè додека целосно не им се искинат. Од горната облека, пак, волненото платно (ахрам) им е полно со вошки. Понекогаш тие не можат да се уништат со раце, па наместо платната да ги исперат во топла вода, ги постилаат на земја и вошките умираат по 2-3 часа од жешкото сонце. Храната на бедуините е едноставна. Имаат неколку јадења: тестена чорба, што ја викаат *макѿа*, тестени кори – *фийѿѿѿ*, во песок печени погачи и тестена храна како нашиот качамак – *безин*, *земѿѿа*, *асиде*. Овие се полеваат со лој или со масло, промешани со салца, што ги приготвуваат од домати, лути пиперки и дрвено масло. Бедуините многу ретко јадат месо. Неколку пати во текот на годината, обично за празници, колат камили и месото го делат меѓу себе. Ако некоја камила се разболе или кога ќе скрши нога и не може да се излекува, тогаш ја колат за да го искористат месото.

Бедуините се многу гостопримливи. Ако некој поминува преку некое *незиле* (привремено село) и реши да остане како гостин во нивните колиби, тогаш му носат сè што имаат. За да го задоволат гостинот, ништо не кријат. Со дарежливоста и со гостопримството и најсиромашните им конкурираат на богатите. Бедуините имаат многу малку постели и покуќнина. Платната со кои ги прават

шаторите, честопати зимно време ги употребуваат како прекривки под кои спијат сите. Може да се сретнат мали килимчиња, што служат за седење или за молитви. Нивните јадења, бедуините ги готват во големи бакарни садови (сеџада), а паниците им се дрвени.

Како и во сите жешки краишта, бедуините носат широка облека од тенко платно. Мажите носат долга бела риза, калпак од бело платно или туниски фесови. Бедуините никако не носат гаќи и чорапи. Единствена горна облека им е волнено или свилено платно, чии два краја, врзани со силен конец, од едната страна ги закачуваат на десното рамо и потоа си го обвиткуваат телото. Другиот крај на ахрамот, пак, го префрлуваат преку главата. Носијата на жените е исто долга широка облека (шаши). Обично се во сина боја или, пак, разнобојни. Кога сакаат, со истата облека си ги покриваат и главите.

Бедуинки

Жените не се кријат. Повеќето се комуникативни и секогаш љубезно разговараат со секој познат или непознат човек. Имаат доста голема слобода, што исламот не ја дозволува. Сите жени носат гривни на рацете и нозете. Тие се обично изработени од волски или биволски

рогови или, пак, од сребро и претставуваат најголем украс на жените. Златен накит не носат. Поимотните жени ги покриваат главите со волнено платно, со црвена или зелена боја.

Бедуините имаат секакво старо и ново оружје. Кога јаваат на коњ, богатите носат сабји, но не им придаваат посебно значење, туку ги носат како украс. Бедуините имаат посебни пиштоли – карабини, а сосема ретко носат револвери. Сабјите, пиштолите и пушките им се украсени со секакви украси, што се сметаат за ретка изработка. Бедуините не употребуваат мечови и стрели. Што се однесува до производството, тоа е примитивно. Од мовта на палмите прават јажиња. За железаријата немаат никаква претстава. Жените ткаат килими од козина и волна. Тие платна се многу густы и не пропуштаат вода. Со таков материјал ги прават и шаторите. Меѓу бедуините има многумина, кои создаваат песни на нивниот дијалект и пеат религиозни молитви, а некои дури наизуст го знаат куранот. Како што кажавме и погоре, бедуините сите песни ги пеат во вид на сааде. Може да се каже дека нема друга мелодија со толкаво големо влијание врз душата на човека, како што е саадето на бедуините. Тие нивни песни ја нарушуваат речиси гробната тишина во моментите кога месечината ќе го осветли темниот и простран серир, а сенките на шаторите носат таинственост, додека загрижениот бедуин со својата силна имагинација почнува да фантазира. За да се одмори од големиот премор и за да заборави на секојдневните горчини на животот, секој бедуин паѓа во една состојба меѓу сонливост и трезвеност. Тогаш, имено, вљубеното момче, кое поради безграничната љубов спрема младата мома не чувствува умор, врти околу шаторот на својата сакана и пее песни, што тој самиот ги составува. Што прави тој? Пее ли? Тананика ли? Се жали ли од животот или изразува каприц спрема некого? Заплашува ли некого или се моли некому? Можеме да одговориме дека сето тоа го прави, зашто мелодијата на неговото сааде ги опфаќа сите тие чувства. Оеднаш гласот на пејачот станува пријатен и мил. Под влијанието на неподносливата љубов, што кипи во него, тогаш изгледа секој јуноша плаче како мало дете. Оеднаш неговиот глас се засилува и долго пее. Како да се наоѓа пред својата сакана, а за да ѝ ја покаже својата сила, ѝ се спротивставува на самата природа која, пак, како маќеа, ѝ завидува на секоја благодет што повеќе треба да му припадне на нејзиниот син. Гласот, што наликува на заплашувачко брмчење, се губи во тишината, но момчето не престанува да му се спротивставува на едноличниот и тажен серир. Мелодијата на саадето едноставно ги оживува како луѓето, така и

животните. Таа ги предизвикува сите и по првиот глас почнува вториот, третиот... И пеењето трае до доцна во ноќта. Старците седат по 4-5 души и разговараат. Малите скокаат околу огновите и шаторите, а жените зафатени со подготвувањето на вечерата се вртат де натаму, де наваму. Ете колку е идиличен животот на тие номади во пустината. Бедуините доцна вечераат. Причината за тоа е што тие ретко остануваат без гости. Ако вечераат рано, тогаш за доцните гости ќе треба повторно да подготвуваат јадење, а тоа за нив е многу тешко.

Бедуините многу ретко земаат жени од друго племе. Момчето ја откупува момата, давајќи им на нејзините родители извесно количество добиток – кози, овци или камили. Ако момчето не може да даде добиток, обичајот не се пренебрегнува. Тоа останува должно пред деда си сè додека е жив. Свадбите претставуваат посебни веселби за бедуините. Во нив учествуваат сите од племето. Момите стојат спроти момчињата. Некои од ергените, обично два-тројца, свират на посебни инструменти (мекруне) направени од трска, чиј звук малку се разликува од звукот на гајдата. Кога ќе почне вселбата, невестата застанува во средината, седнува на коленици и на звуците на инструментите ја движи главата на една или на друга страна. Од вртењето на главата, многубројните плетенки од пуштената коса се удираат една со друга. По неа седнува друга мома, па трета итн. Игрите на момчињата сè уште почудни. Едно од нив станува на нозе, го наведнува телото и почнува да скока, притоа постојано плескајќи со рацете. По извесно време, застанува во положба, што многу наликува на положбата што ја зазема штрк пред да полета – ги собира нозете и го наведнува телото. За време на играњето, кога момчињата паѓаат во посебно расположение, едноставно ги напаѓаат момите, а овие, пак, со стапови, што ги држат во рацете, ги одбиваат напаѓачите. Жените се многу слободни, но проститутките се реткост. Жените на бедуините земаат активно учество во сите работи на мажите. Кога ги селат шаторите, тие ги собираат алиштата и покуќнината, тие ги креваат шаторите, тие ја местат покуќнината, тие ги молзат козите, овците и камилите, и тие го подготвуваат маслото од млекото на тие животни. Жената на секој бедуин е и акушерка. Честопати жените раѓаат додека се на пат, меѓутоа тие физички не заслабуваат, како што се случува со жените кај нас. Бедуините си ги чуваат рожбите многу едноставно и природно. Лекарствата што се користат се многу едноставни – најважниот лек е дрвено или овчо масло измешано со готварска сол.

Племето Енсари

Ова племе го населува гратчето Ел-Берикет и околината на градот Гат. Наспроти големата омраза, што постои меѓу Туаригите и ова племе, тоа има големо влијание и во самиот град Гат – центар на Туаригите. Племето енсари е доста богато, зашто во местата каде што живее има добри оази, со исклучително многу палми. Според традициите и обичаите, припадниците на ова племе малку се разликуваат од Арапите и Туаригите.

Племето Дувада

Племето Дувада го наслува источниот дел на Фезанската област. Во тој дел има неколку блата со солена вода, од каде се појавува минералот латрон, што многу се употребува во молерофарбарството. Племето дувада не наликува на ниту едно од племињата, кои ја населуваат Фезанската област. Припадниците на тоа племе се луѓе со среден раст и суво лице, а бојата на кожата им е темно црвна. Тие имаат повеќе коса од бедуините. Според преданијата на некои патешественици, тоа племе дошло од Египет, каде живеело долго време. Жителите на Фезан на нив гледаат како на измамници и интриганти и им припишуваат многу лоши карактеристики, какви што кај нас поседуваат циганите. Реално, тие многу мамат и се итри луѓе, но ако погледнеме во нивниот семеен и општествен живот, ќе се убедиме дека се потомци на едно племе од благородничко потекло. Племето дувада официјално ја проповеда муслиманската религија, меѓутоа неговите припадници имаат свои посебни верувања и повеќе формираат една посебна каста, отколку религиозна секта.

Ако некој туѓинец отиде кај нив или ако тие отидат кај луѓе од други племиња, со нивните обиди да се прикажат како многу побожни, едноставно излегуваат смешни... Високите песочни ридови (100-150 метри), што ги опкружуваат местата каде живее племето дувада, претставуваат природна преграда, што на жителите не им дозволуваат слободно да комуницираат со останатите племиња. Припадниците на тоа племе долго време живееле многу сложно. Дури и денес тие живеат примитивен живот. Се хранат со скакулци, што обично со светилки во рацете ги ловат ноќно време по градините на

побогатите оази. Освен тоа, тие јадат една црна кал, што ја собираат покрај бреговите на солените блата. Таа кал, формирана од изгниените корени на разни растенија и измешана со земјен талог, има киселкаст вкус и го одвраќа човека дури и кога само ја гледа.

На многу места во тој дел на Фезанската област има пирамиди, кои според градбата и формата не заостануваат зад египетските. Некои од нив, според кажувањата на локалните жители, биле отворани, зашто се претпоставувало дека во нив има скапоцени предмети.

Араџи јадаат скакулци

Меѓутоа, освен неколку глинени паници и човечки скелети, поставени во вертикална положба, ништо друго не било пронајдено. Јасно е дека тие пирамиди биле гробови. Единствената претпоставка, што може да се прифати, е дека племето дувада е од асирско или вавилонско потекло. Претходниците на тоа племе дошле во Египет и откако долго време живееле таму, не се знае зошто и како се преселиле во тој дел на Фезанската област.

Абити или робови

Абити, воопшто, ги нарекуваат оние луѓе од црната раса, кои се доведени како робови и робинки од внатрешноста на Африка – Судан. Во последно време, како последица на строгите мерки што се преземени од турската власт за прекинување на ропството, трговијата со робје е значително намалена. Секој роб, кој ќе се обрати до

власта, добива ослободителен акт и заштита. Наспроти тоа, поголемиот дел од жителите во Фезанската област, кои потекнуваат од црната раса и дошле или, пак, се родиле во Фезан, доброволно остануваат како робови кај поимотните луѓе. Причината е што не можат да најдат никаква работа за натамошна егзистениција, доколку го напуштат господарот. Ако се има предвид дека природата во таа земја е скржава и спрема најтрудољубивиот, енергичен и активен човек, кој со натчовечки напори едвај може да се прехрани, треба да им дадеме полно право на тие луѓе, кои доброволно прифаќаат да им робуваат на нивните господари.

Роб

Робовите во Фезан имаат свои посебни обичаи и строго се придржуваат и ги почитуваат своите традиции, па на тој начин го сочувале и потеклото. Секој род од племето има свој шеф и шефица на жените. Шефот и шефицата ги разрешуваат сите спорови од семејниот и општествениот живот. Поголемиот дел од жителите во

фезанската област, кои се од чисто арапско потекло, земаат жени од црната раса. Децата од таквите бракови – маврите – според бојата на кожата и физичките карактеристики на телото, значително се разликуваат од останатите жители во Фезан.

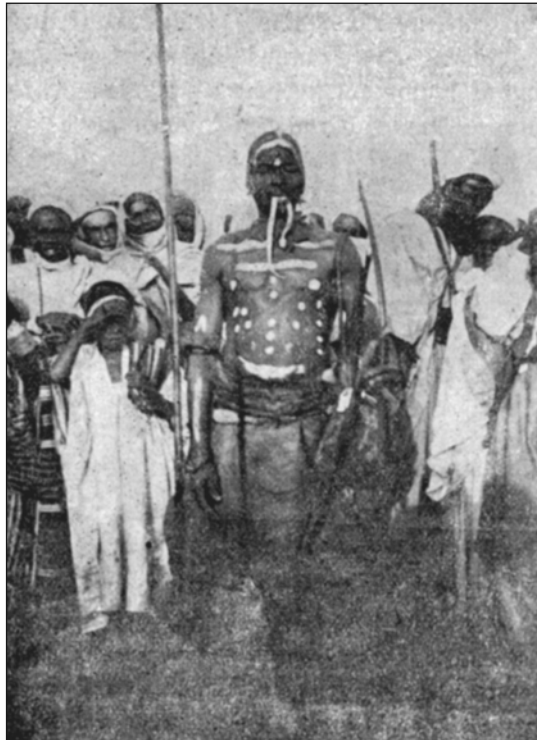
Причини за таквите бракови се:

1) Жените од црната раса се секогаш весели, добро расположени и не знаат што е тагување,

2) Размислувањето и расудувањето на една жена Суданка се све-дуваат на нула. Нивна единствена желба е да ги задоволи желбите на својот маж,

3) Суданските жени работат како автомати и не знаат што е умор или мрзеливост и

4) Единствената мисла, што го обзема умот на суданската жена е – куќата, љубовта и желбата на мажот.

Арајски маѓейсник

Суданската жена не му е никаков товар на мажот. Повеќе таа е извор за егзистенција. Оние кои имаат по две жени од црнечко потекло, преку цел ден можат спокојно да дуваат „матка“ (наркотичка материја) и без да работат ќе егзистираат од трудот на своите жени.

Секоја жена секојдневно меси по две-три оки леб, кој откако ќе го испече, го продава на пазар. Кога ќе се одвојат трошоците за подготвувањето и печењето на лебот, ѝ остануваат леб-два по 10 пари. Ако има и некоја коза или овца, од млекото прави матеница, што ја продава по 20-30 пари за кило. Останатото време го минува подготвувајќи брашно со рачни мелници, а за секоја ока добива по пет пари. Суданската жена по цел ден седи дома и со рацете ја врти мелницата, истовремено пеејќи песни, што во споредба со саадето на бедуините се похармонични и попријатни. Секое утро и секоја вечер, суданската жена од изворите носи вода по куќите на поимотните жени и тоа за речиси минимален надомест од 30 стотинки месечно. Со целиот свој труд, таа дневно печали од 50 до 100 пари. Секојдневните потреби на таквите жени се сведуваат на леб-два дневно и половина килограм урми.

Така што, секоја суданска жена, кога ќе ги одвои трошоците за својата прехрана, секојдневно печали и за својот маж или господар. Покрај домашните обврски, што одземаат поголем дел од времето во текот на денот, мајчина должност е да се вклучува во секоја работа. Една робинка може да се купи за 5-10 лири. Најмногу се почитуваат жените од племето тибо. Тие имаат правилни црти, симетрични физиономии и многу од нив се дури и убавици. Жените од црната раса им се многу верни на своите мажи или господари. Силни и цврсти се, со развиени мускули и полни гради, па сладострастието кај нив е многу посилно отколку кај белите жени. Како последица на тоа, жените од црната раса тешко можат да ги воздржат своите страсти... Поради сето ова, првенците и богатите настојуваат да имаат такви жени. Дури и луѓе со големо богатство имаат доста робинки, кои обезбедуваат егзистенција за сите во куќата. Секој богаташ има по 10-15 робови, кои се издржуваат од 4-5 робинки, а трудот на првите (робовите) се експлоатира само од господарот. Во некои места има и луѓе од други две црнечки племиња, но тие немаат големо значење, зашто се малцинство во споредба со останатите жители во областа. Припадниците на тие племиња се занимаваат со магии, гатање и подготвуваат секакви предмети – муски¹, со кои го мамат неискусното и наивно население. Муските се многу присутни кај сите племиња, кои

¹ Муските се парчиња од хартија врз кои се цртаат секакви горе-долу правилни цртежи со многу бесмислени знаци. Тие парчиња хартија добро се пришиваат за мушам или изработени кожи, што се носат приврзани за раце или се виткаат околу вратот.

живеат во Фезан. Во Фезан ретко ќе се најде човек, кој не носи по една или две, а некои дури и по 15-20. Употребата на муските е различна – против болест, смрт, куршум, стрела, шкорпии и др.

Бедуини со постојано место на живеење

Населението во Сокна е бедуинско, но градот им е место на постојано живеење. Тоа се дели на две племиња наречени акјус и хуберан, кои зборуваат на берберски дијалект. Најверојатно, тие се од берберско потекло. Воопшто, жителите во Сокна се со црномуресто лице, но има и многу бели со убаво гардени тела. Тие се многу отворени, итри и склони кон деспотизам. Имаат големи способности за трговија. Тие се распрснати по сите градови во фезанската област, а богатството на целата земја е исклучиво во нивни раце. Поседуваат богати палмови гори. Нивните припадници, кои живеат во Сокна, многу малку се занимаваат со трговија и земјоделство и повеќе се предадени на разврат.

Населението во Хон е исто бедуинско. И тоа пројавува големи способности за трговијата и земјоделството. Тие бедуини се распрснати насекаде по селата (нахиите) во околината на Мурзук и заедно со сокненските жители зазеле големо богатство. Наспроти многу солената вода, благодарение на плодната почва тие успеале да создадат пространи шуми од палми и прекрасни градини. Во округот нема покултивирано место од Хонската нахија (општина). Жителите на Хон се трудољубиви, карактерни и добронамерни.

Жителите на општината Зеле се многу груби и настојчиви. Во тоа место има богата вегетација, а урмите речиси секој месец даваат плод. Жителите на Зеле, и покрај своето богатство, постојано се во непрекинати меѓусебни борби. Со својата упорност, тие се едноставно непомирливи и како последица на тоа немаат никакви односи со соседните племиња и живеат речиси сами.

Населението во Ведан е најдивото, најгрубото и најнеопитно од сите племиња во Фезанската област. Меѓу нив има многу „благородници“, кои според потеклото се сметаат од родот на пророкот. Живеат во постојани борби, а кога судирите ќе завршат, тие вршат

големи насилства врз жителите од другите племиња. Претендираат дека се еден вид заповедници и судии на сите. Без да имаат основно познавање на шеријатот, им изрекуваат многу неправедни пресуди на оние кои пред нив одат да се судат. Обичаите и карактерот на жителите на Ведан не се разликуваат од обичаите и однесувањето на бедуините-номади.

Иако се бедуини со постојано место на живеење, според карактерот и обичаите, жителите на Сокна малку се разликуваат од вистинските фезанци.

Вистинските фезанци или шушани

Вистинските фезанци, кои живеат во Мурзук и околината, претставуваат посебно племе и се нарекуваат шушани. Тие се потомци на старите гараманти, кои најверојатно дошле од западен Судан или од Нубија. Шушаните се измешале со сите племиња, кои живеат во областа Фезан, и претставуваат посебна раса.

Бојата на кожата им е повеќе црвеникава отколку црна. Тие се луѓе со среден раст и правилна физономија и никако не личат на суданското население. Лицето им е валчесто, со црни очи и релативно големи мустаќи. Косата не им е права како кај белите, но не им е ни толку кадрава како на црните. Меѓу жените се среќаваат и такви, кои со стројната снага можат да служат како модели за скулптури. Физичките карактеристики на шушаните јасно ни говорат дека тие се посебно племе.

Нема друго племе во кое мажите се толку добродушни, скромни, тивки, внимателни, трпеливи и побожни, какви што се мажите шушани. Не само што кај нив не се забележуваат никакви траги од фанатизам или свирепост, туку во многу работи тие ги надминуваат дури и цивилизираните народи. Ова наше тврдење можеби на многумина ќе им се види како неверојатно или преувеличено, но тоа е вистината. Објаснувањата, што ќе ги дадеме, можат да послужат како доказ за ова тврдење. Шушаните се луѓе, кои многу реално го сфаќаат животот и не се хранат со празни илузии. Кај шушаните нема срдечни односи и детска наклонетост, какви што се

среќаваат во цивилизираните општества. Секој шушан е исто пре-
диспониран спрема сите задоволства во животот. Спрема поубавиот
пол, тие се ладни. На шушанот не му паѓа на ум дека треба да се
вљуби само во една жена и да и стане роб. Но, да не се сфати дека
шушанот не се грижи за својата жена. Напротив, тој со неа ги дели
сите плодови од својот труд. Многуженството или полигамијата не
постојат кај шушаните, но во тој однос, тие во пракса применуваат
слободен брак за кој мечтаат некои во западна Европа. Женидбата
е многу едноставна. Ја врши телал (гласник) наречен герар. Герарот
оди во куќата на младоженците, пие чај и чита една фотла (молитва).
Откако ќе ја добие наградата (приближно еден лев), женидбата веќе
се смета за завршена. Шушаните не прават никаква разлика меѓу за-
конско и незаконско. Ним не им паѓа на ум да ги навредуваат и
понижуваат жените кои ги одгледуваат незаконски родените деца.
Поголемиот дел од шушаните се занимава со земјоделство, а еден
дел и со разни занаети.

Шушанки

Населението е многу сиромашно, зашто не може да ги почув-
ствува ефектите до својот труд, што минуваат во рацете на првен-
ците, богаташи-лихвари. Никаде во светот нема побезмилосни и
пожестоки луѓе, какви што се фезанските лихвари. Тие земаат по 150
отсто од парите, што ги даваат на заем. Честопати наместо пари, тие
на сиромашните им даваат семе за да си ги засеат нивите, а за да
можат да го полеваат житото со вода, им даваат и магариња, што ги

влечат макарите за вадење вода од изворите. До жетвата, богатите на заем даваат и по неколку топа платно, малку чај или шеќер. По жетвата, кога ќе се гледа сметката, шушанот не само што не добива ништо од житото, туку останува уште и должен. Значи, за вложениот труд за сееење, обработување и одгледување на житните растенија, шушанот останува само со оскудната храна и со по една риза за него и децата, како и со можноста секоја вечер да пие по чашка-две чај. Шушаните обработуваат повеќе жито: пченица, јачмен, пченка, особено арапско просо (кусус) и по малку зеленчук. Одгледуваат и овци, кози и кокошки. Шушаните многу ги сакаат веселбите. Свадбите ги прават за време на жетва. Понекогаш на нив присуствуваат сите од населбата или од градот во кој живеат. Веселбите траат по цели денови и ноќи – обично по три или пет дена.

На денот на свадбата, младоженецот дома носи голем тапан. Ако нема своја куќа, тогаш тоа го прави во куќата на пријателот или, најпосле, во некоја градина. Неколкумина се редат околу тапанот и сите многу умешно со рацете удираат по него. Така ја известуваат шехата (началничка на одделни родови), која е задолжена за таа работа. Во придружба на 50-60 жени, шехата доаѓа во куќата во која се случува свадбата и додека поминуваат покрај тапанот шест или седум од жените сакаат да бијат по него. Една од другите жени пее неколку популарни стихови, а сите останати ги повторуваат. Пеењето на шушаните е многу пријатно за уво. Нивната национална музика не наликува ниту на арапската, ниту на персиската, ниту на турската. Мелодиите на песните се блиску до источното пеење. Гласот на жените е сопран, а пак на мажите баритон. Стиховите, што ги пеат, се составени на нивниот дијалект од непознати поети. Жените шушани не чувствуваат никаква антипатија спрема машкиот пол. Бидејќи сите имаат исти права, помеѓу сопружниците има рамноправност. За време на веселбите, сите мажи и жени седат едни до други. Ората се речиси исти со игрите на останатите жители на

Шеха

Фезанската област и донекаде наликуваат на египетското оро. Жените играат подобро. Од музичките инструменти имаат тарабука, некој вид гајда и дајре. Двете жени, кои играат оро, ги кријат лицата, главите и градите со црвените волнени платна, што ги носат на рамењата. Со рацете ги држат двата краја на волненото платно и почнуваат да играат. Притоа, нозете им се гледаат до колена. Така, не може да се забележи дали се млади или стари или дали се убави или грди. Игрите им се еден вид груб танц, што се состои во предизвикувачки извивања со стомакот и нозете. Трошоците за секоја свадба се од 20 до 100 лева. Ретки се свадбите за кои се трошат по 100 лева, но кога ќе се направат, за нив населението долго време зборува. Посиромашните моми на себе носат бел или син широк чаршав, црвено волнено платно со големина од еден метар и една метална гривна, што тежи половина ока. Неа ја носат на нозе. Побогатите невести додаваат две свилени ризи и сребрена гривна, што ја носат на рака. Носењето на овие работи и на подароците во куќата на невестата претставува куриозитет. Секој зема по еден подарок и сите се редат еден зад друг. По нив одат неколку жени и пеат народни песни.

Подароци, што чинат до 30 лева, треба да ги носат дваесет души. Кај побогатите, за поголем ефект, тие се товарат на камила. Ако младоженците се од видни фамилии, подароците се закачуваат на надворешната страна на сидовите на куќата. Пред нив седат стотици жени, кои пеат песни или едноставно испуштаат високи тонови и со тоа ја канат публиката да дојде да ги види. Честопати носењето на подароците е проследено со музика.

Веќе споменаваме дека сопружниците во племето шушани подеднакво ги делат и работата и непријатностите во животот. И реално, на пазарот човек гледа дека само жените продаваат не само зрнести производи и зеленчук, туку и други потреби за живеење. Шушанката од три-четири часа далеку носи на главата врзоп дрва за да го продаде за еден грош. На ист начин носат и дињи и тикви, што ги ставаат во посебни зембили. Попладне, кога сончевите зраци почнуваат легнато да паѓаат, на пазарот во Мурзук почнуваат од сите страни да стигнуваат жени, кои ќе тргуваат. Капиталот на секоја жена е од три до пет гроша, а има и такви кои работат со капитал од 40-50 гроша. Овие среќни богаташки, за да ги избегнат жешките сончеви зраци, од рогозини поставуваат посебни шатори и во нив седат како во продавница. Околу 80 отсто од жените, кои доаѓаат на пазарот, се занимаваат со земјоделие и градинарство.

Облеката на жените и зиме и лете е иста: ризи од бело или од сино широко платно и црвено волнено платно, што го носат врз главите или врз рамениците. Обувките им се едноставни подлошки, направени од палмини листови. Една друга категорија жени, кои живеат во Мурзук, прават чорапи, ризи и леб. Повеќето од нив се вдовици. Тие немаат никого, живеат сами и го пречекуваат секој кој ќе отиде кај нив... Тие се облекуваат во почисти алишта од останатите жени. Жените шушанки со својата тоалета не заостануваат ни пред најголемите кокети. За да си ја средат косата им требаат најмалку три-четири часа. Ја плетат во 40-50 мали плетенки. Дел од нив им виси над челото, а другите на грбот. Плетенките се мачкаат со посебни миризливи материи наречени зејт-јол-шејх. Ако се има предвид дека сето тоа треба да се прави на сонце, може да си претставиме колкава е грижата на жената шушанка за својата тоалета. Што се однесува до хигиената на телото, посебно кај жените, миењето со вода, односно капењето е непознато. Честопати жените ги мачкаат лицето, вратот, рацете и нозете, а понекогаш и целото тело со дрвено масло. Веѓите и трепките ги потемнуваат со посебни темноцрвени материи. На рацете и нозете носат гривни, а на градите разни украси, додека на ушите имаат тркалезни алки.

Во Фезанската област има многу жени со деца, без да имаат мажи. Тие се обични проститутки и немаат никакви контакти со останатите жени, кои имаат законски родени деца. Меѓутоа, кај шушаните не е така. Шушаните не прават никаква разлика меѓу чесни и нечесни жени. Никој не помислува да манифестира омраза или презир спрема лесните жени. За добро да се разбере какви права и привилегии имаат жените во тоа племе, ќе го споменеме обичајот, што се нарекува нав. Ако некоја жена остане навредена од некој маж, на пример ако ѝ каже дека е грда, извалкана или пропадната, таа оди кај шехата од која зависи и ѝ се жали од дрската постапка на грубијанот. Откако ќе повика на советување уште неколку шехини од племето, тие му одредуваат казна на грубијанот. Тој се задолжува да ѝ се извини, а за тоа плаќа неколку оки дрвено масло, неколку килограми шеќер, извесно количество чај или неколку пакети со лоени свеќи. Во зависност од имотната состојба на грубијанот, глобата може да биде поголема или помала. По таквата „пресуда“, шехата во пидружба на 30-40 жени оди пред вратата на казнетиот и цел ден, а честопати и цела ноќ непрекинато удираат на тапани, сè додека тој не биде принуден да ја исполни предвидената казна. Ако казнетиот одбие да ѝ се извини на навредената жена и не сака да ја „плати“ гло-

бата, тогаш ниту една од жените ниту му зборува, ниту му продава нешто, а во краен случај му ги оштетуваат посевите, сечејќи му го житото или некоја од палмите во неговата градина.¹

Некои шехини ги надгледуваат постапките на жените. Тие имаат голема власт и оние жени, кои не им се потчинуваат или се караат со нив, се апсат или ги глобат. Шехините ги разгледуваат и решаваат сите спорови меѓу жените. Бидејќи многу од жителите во Фезан, поради големата сиромаштија, одат во туѓина (Тунис, Триполи, Бенгази, Египет), жените се трипати побројни од мажите. Тие со години остануваат сами и ги чуваат куќата и децата, без разлика дали тие се законски или не.

Шушаните се чувствителни луѓе, брзо се лутат, но за кратко време лутината им минува. Тоа е природно. Исклучително високата температура на воздухот преку ден, проследена со многу ниска температура преку ноќта, со ништо не им ја потенцираат умереноста. Во лутината или во радоста, во веселбата или во тагата, во јадењето или во пиењето – немаат граници. Количински обемно е јадењето или пиењето на шушанот кога ќе најде во изобилство храна или вода или кога ќе почне да пие алкохолни пијалоци. Шушаните со посебно задоволство пијат *лебки* (вино). Кога виното од лебки е тазе, тоа има многу убав вкус и многу малку се разликува од шампанското. Населението во Фезан, како и во областа Триполи, буквално не може да живее без чај. Се пие посебен вид на чај, што ја згаснува жедта и дури значително помага за да може да се поднесе температурата. Освен тоа, помага во варењето на храната и го „убива“ сонот. Кој ќе испие три мали чашки, тешко може да засpie цела ноќ. Локалното население – мажи, жени, деца, богати или сиромашни – сите се навикнати да пијат чај. Тие едноставно не можат да работат ниту, пак, помислуваат да јадат ако преку ден, рано предручек или навечер, не се

¹ Еве еден настан, што се случи во Мурзук во мај 1908 год. Еден поимотен трговец, родум од Сокна (значи, од друго племе, односно од друго кабиле), враќајќи се од пазар сретнал шушанка. Почнал да разговара со неа и на разделбата сакал да и подари две китки зелен кромид. Жената останала многу навредена од таа „милостина“. И се пожалила на шехата, а таа, пак, заедно со останатите шехини го разгледале делото и трговецот го прогласиле за виновен. За казна му одредиле да даде глоба од три турски лири. Трговецот не се согласил и откажал. Како последица на тоа, жените постојано го вознемирувале два-три дена. Најпосле, неколку шехини во придружба на 300-400 жени, дошле во управата на округот за да му наложат на мутесарифот да ја исполни пресудата. Мутесарифот, се разбира, долго се двоумел како да постапи. Жените не сакале да си заминат. Најпосле, по наредба на управникот, трговецот ги дал парите.

напијат чај. Секој жител во Фезан, така да се каже, плаќа секојдневен данок, издвојувајќи извесна сума за да си купи чај. Многупати сум забележал како деца и жени си го продаваат парчето леб само за да можат да купат чај, што значи дека тие претпочитат чај пред леб. Поради оддалеченоста од крајбрежните градови и отсуството на секаква конкуренција во трговијата, во Мурзук еден килограм шеќер се купува за три лева. Мнозинството жители, кои немаат пари за да си купат килограм чај, принудени се да го плаќаат двојно поскапо од пазарно определена цена. Килограм чај се купува за осум до десет лева. Само за чај и за шеќер, на секој човек му се потребни по 20 стотинки дневно. А, таа сума не е мала за тие простори и изнесува 8/10 од целата печалба, што фезанецот може да ја оствари. Наспроти сите тешкотии во животот, жената шушанка не знае што е тага. Таа времето постојано го минува во смеење и веселба. Како вистинска патка, шушанката јаде тоа што има и малку води грижа за иднината. Во поглед на религијата, шушаните веруваат само во еден многу милостив Бог – *Алах ел Рахим*. Шушаните зачувале многу преданија од своите претци, па и ден денес одаваат големи почести спрема некои извори, дрвја и урнатини, што ги сметаат за свети. И секоја година вршат необични обреди, што повеќе се повод за колективни веселби. Жената шушани во никој случај не отсуствува од било каква веселба. Тоа може да се случи само ако се наоѓа во претсмртна агонија. Колку и да е гладна, таа мора да оди на веселбата и да пее со сите останати.

Кога има смртен случај, целиот град ечи од тажачки на жените. Секоја жена мора задолжително да отиде во куќата на починатиот и во знак на заедничка болка, ги прегрнува останатите членови на семејството или роднините, истовремено испуштајќи писоци, што допираат до небо. Меѓутоа, откако ќе ја напушти куќата, таа заборава на сè. На нејзиното лице не се забележува никаква тага и повторно почнува да пее и да се смее. Покуќнината се состои од една стомна за вода, еден бакарен сад за готвење, една голема и неколку мали дрвени лажици, неколку глинени чаши, една прекривка, чајник со три-четири чаши и – тоа е сè. Зиме во собите ставаат рогозини, а лете лежат на гола земја – на песокот. Шушаните во градот живеат во куќи изградени од земја и камења, а оние надвор од градот во колиби од палмини стебла – зарба. Чувството на солидарност е многу развиено кај шушаните, а пак крадењето е речиси непознато. Ако некој шушан јаде леб, тој задолжително ќе го подели со сите останати покрај него. Кога не гледаа нас, Бугарите, како по двајца-трој-

ца, а честопати и сами јадеме леб или некое друго јадење и тоа во присуство на останатите другари, кои стојат на страна, тие едноставно се чудеа. Како е можно тоа – едни да јадат, а други да гледаат, честопати мнозина ни велеа во Мурзук. Ги убедувавме дека тоа кај нас е вообичаено, но откако ќе ни се изнасмееја или зачудеа, почнуваа в лице да ни велат дека сме луѓе со корави срца.

Кога ќе му се пружи можност да влезе во некоја куќа за да краде, на секој професионален крадец очите, пред се, му се во неопходните производи – леб, шеќер, чај – па потоа во парите. Карактеристично е што крадецот ќе му остави од се по малку и на сопственикот. Шушаните, кои живеат во градините надвор од градот, секој ден пред зори почнуваат да вадат вода од изворите за да ги полеваат посевиите. Водата се вади со посебни мешини, што врзани со јаже се спуштаат и се креваат нагоре. Потоа, таа се става во посебни корита од палмино дрво, поставени во различни правци според потребите за полевање на разните делови на градината (соани). Заедно со своето магаре, шушанот ги влече јажињата и постојано пее.

Иако во зрела возраст, луѓето изгледаат млади, наспроти сета неопишлива сиромаштија и сите маки, што ги трпат во таа жешка и пуста земја. Тенката, вита става, сувото лице и кадравата коса се главните црти на машкиот пол од фезанското население. Жените, пак, се колку слаби, вити и високи, толку и полнички и ниски. Ете една аномалија. Кај луѓе од исто потекло, кои живеат во исти физички и природни услови, женскиот пол остро се разликува од машкиот.

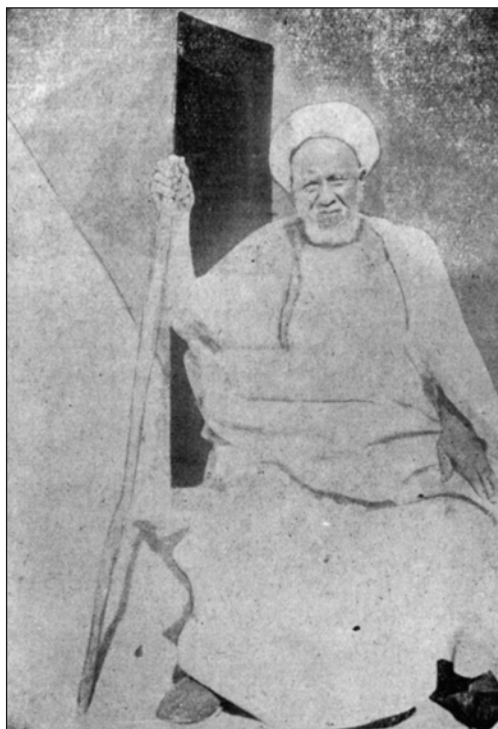
*
* *

Наспроти сите вкрстувања, што настанале меѓу племињата во северна Африка, Арапот лесно може да се разликува од другите жители со кои живее. Арапот е човек со среден раст, бела кожа, црна и рамна коса, со големи очи и дебела конституција. Черепот му е долгнавест и наликува на правилна елипса. Лицето му е исто така долгнавесто, без нагласени јаболчици, со долг и широк во основата нос, свиткан на врвот. (д-р Верно).

Фатализмот и фанатизмот на Арапите е многу голем. Фанатизмот го притиска мурабутиот (аскет) да го прободува своето тело, да голта ситни парчиња стакло или да држи вжештено железо само за да ја покаже силата на својата волја. Интелектуалните способ-

ности на Арапот се во функција на неговиот итар, егоистички и одмазнички карактер, со авантуристички и храбар дух.

Објективно, исламот никаде не се развил толку силно, како на африканскиот континент. Тука муслиманскиот свет слепо се води по свештените лица, кои се шефови-тирани на големи религиозни секти, чии членови се придржуваат кон следните зборови на куранот: „Сите муслимани се браќа“. Идејата за националност не постои. Наспроти тоа што разните толкувања на основната доктрина создадоа многубројни секти, кои за свои началници ги имаат потомците на светците т.е. фамилиите на мурабутите, религијата е единственото нешто што ги солидаризира сите племиња.

Пошомок на сѿараѿѿа фезанска динасѿѿија

Верниците (кухан, брат) добиваат броеници и делови од разни молитви, а на могадемот, кој секоја година ги посетува племињата, тие му даваат милостина и тој приход се употребува за добротворни цели. Завиетата (текињата) се религиозни центри во кои се наоѓаат и гробовите на мурабутите. Во нив одат на поклонение и тие се некој вид литературни центри со библиотеки и училишта, односно центри за пропаганда. Меѓутоа, свештеништвото не е тоа што го диригира

муслиманското општество, туку тоа е теократијата која стои над самото свештенство. Апсолутен господар на секоја религиозна секта е *шеихоџи* на кого сите се должни слепо да му се потчинуваат. По него следи цел персонал од помошници (калифи); *моџадемоџи* е душата на секое религиозно општество, зашто тој ги создава луѓето, кои ја водат пропагандата, *векилиџе* задолжени за администрацијата на храмовите, *рекабоџи* (емисар), слугите и најпосле приврзаниците. Илјадници луѓе од сите овие категории живеат и се збогатуваат од трудот на нивните „браќа“ по религија. На тоа се должи и застојот во општествениот развој и сиромаштијата на населението.

Еден возвишен монотеизам, односно една света книга– куранот, го опфаќа, како и библијата кај Евреите, целиот интелектуален и социјален живот – основите на муслиманската религија. „Има еден Бог, а Мухамед е негов пророк“, тоа е најважниот принцип, што е задолжителен за секој муслиман, зашто само со прифаќањето на овој принцип тој може да најде мир и спокојство на оној свет – на небото.

Молиџа во џусџина

Покрај исповедањето на верата, исполнувањето на култот се остварува со уште четири главни задолженија: секојдневни молитви по пет пати дневно, давање милостина, постење за време на Рамазанот и поклонење во Мека. Според исламот, никој на овој свет не е во состојба да им ги простува гревовите на другите. Во мусли-

манската религија нема таинственост, ниту обреди. Верникот сам за себе си е свештеник! Каде и да се најде во пустината, тој може да му се обраќа на Бога без присуство на свештеник. Постоенето на една духовна власт е новина спротивна на догмите, така што апсолутната еднаквост меѓу муслиманите не е зачувана. Покрај тоа што има свештенство во форма на каста, што ја претставуваат имамите (учените), има и религиозни секти управувани од шеици (главатари). Кастата на улемите – толкувачи на законот и на религијата – создала едно грдо свештенство, кое во сегашно време го формираат муфтиите (правни консултанти), кадиите (судии) и имамите, но без да имаат релно влијание врз политичката власт.

Има многу муслимански секти (ханемити, макелити, шафаити, ханбали, сунусисти), кои ги носат имињата на имамите, што ги организирале. Женидбата или основањето на семејството е, всушност, купување на жената од страна на мажот за чеиз, што ја изразува и цената. Разводот е можен само по желба на мажот, откако ќе се нарушу брачното единство. Жената е слободна да го напушти мажот само ако му даде извесно обесштетување. Впрочем, само судија може да го дозволи разводот.

Секој маж може да има не повеќе од четири жени. Може да има и повеќе, но тие не се сметаат за законски.

Муслиманската година е месечева – таа има 354 или 355 денови. Секој период од триесет години, втората, 5, 7, 10, 13, 16, 18, 21, 24, 26 година, имаат по еден ден повеќе. Арапските месеци се:

1. Мухарем (светиот месец)..... 30 дена
2. Сафр 20 дена
3. Реби јол евел (прва пролет)..... 30 дена
4. Реби јол ахр (втора пролет)..... 20 дена
5. Џемази евел (првиот студ)..... 30 дена
6. Џемази ахр (вториот студ)..... 29 дена
7. Реџеп (благодарност) 30 дена
8. Шабан 29 дена
9. Рамазан (пост) 30 дена
10. Шевал 29 дена
11. Зилкаде (месец за почивка)... 30 дена
12. Зилхиџе (месец за поклонение) 29 или 30 дена според годината.

Арапската година почнува 10 или 11 дена пред сончевата година. Денови во седмицата се: ахад (недела), езраим, салиса, арба, хамус, цума и себт. Денот почнува вечерта откако ќе зајде сонцето.

Туариги

Според арапските историчари, Туаригите дошле од Јемен и се потомци на Берберите, кои исто дошле од таму заедно со нивниот главатар *Африкиш*, според чие име и целиот континент го нарекле Африка. Досега сè уште не е утврдено каков бил јазикот на тие чистокрвни Арапи од племето хамир, чиј главатар бил Африкиш. Така што засега не може да се прави никаква споредба меѓу јазикот на племето хамир со јазикот на Туаригите. Исто, нема никаква сличност и меѓу јазикот на Берберите, кои живеат во Нубија, и на Туаригите. Засега, сè што може сигурно да се каже за Туаригите е дека тие се од кавкаската раса.

Ако тргнеме од физичките карактеристики и телесната градба на Туаригите, тие се веројатно потомци на старото племе *Кроманјони*, кое во предисториските времиња живеело во западна Европа, потоа се раширило во Шпанија и на Канарските Острови и до крајот на 15 век се доселило и во Алжир од каде од непознати причини дошло во внатрешноста на Сахара.¹ „Ако судиме според историските преданија, северниот дел на тој континент (Африка) бил населен со племиња наречени *Бербери*, додека во Фезан сите биле од црната раса. Берберите се од семитско потекло и најверојатно дошле од исток. Како последица на подоцнежните преселби на тие родови племиња, кои се измешале, подоцна се поделиле на неколку нови поколенија, кои меѓу себе имале многу сличности во телесната градба, јазикот и карактерите. Се нарекувале, на пример, либијци, маври, нумидијци итн. Тие не биле многу распространети, бидејќи областите Варгел (?) и Туат сè уште биле население само со црнци. Првите освојувачи на северна Африка – Римјаните, Вандалите и

¹ Во книгата *l'enfance de l'humanité* (age de pierre) ги среќаваме следните зборови на знаменитиот експерт по природни науки Quatrefage:

„Кроманџоните се одликуваат со долгнавест череп, мали, но широки во јаблочните (рауметес) лица, висок раст, развиени мускули и атлетска градба – воопшто квалитети неопходни за издржување на сите потешкотии и опасности во дивниот живот. Расата кроманџони играла голема улога во историјата на човештвото... Каде и да живееле, тие оставале големи траги. Во Франција, Шпанија, северна Африка (кабилит), Канарските Острови и најпосле и ние самите набљудувавме живи индивидуи во Мароко, кои го имаат истиот раст и голема сличност во черепите.

Византијците, ги поштедиле Берберите или имушагите. Како последица на тоа, тие ги зачувале своите имиња и почетните живеалишта покрај брегот на морето и некои од нив ја прифатиле јудејската ре-

Тийови Туариѓи

лигија, а други станале христијани. Големи промени направиле фанатизираниите Арапи, кои од разни религиозни и политички причини манифестирале голема нетрпеливост. Колку повеќе Арапите почнале да доаѓаат од север и од исток, толку повеќе разните племиња од берберско потекло биле принудувани да одат кон југ. Впрочем, тие промени на местото на живеење не се случиле одеднаш, туку во еден подолг временски период. Најголем притисок бил извршен во XI век од египетскиот првенец Ахмед Али Ел Џерџери, по чии совети многу арапски семејства се преселиле од Египет во земјата на Берберите. Голем дел од Берберите, кои отишле на југ, ја прифатиле верата на своите угнетувачи, поради што од Арапите биле наречени – Туариги¹, т.е. луѓе, кои се откажале од својата вера. Но, тоа име им било дадено од Арапите, а тие самите се нарекувале имушари. До ден-денес сè уште не е прекинато непријателството меѓу тие племиња, кои живеат во соседство, и во секој момент се подготвени да ја искористат секоја можност за да ги победат нивните противници.² Така што, според д-р Фогел, како и според сите други европски патешественици, Туаригите се од берберско потекло.

¹ Од арапскиот збор тарг, придавката е тарги, а во мнозина туариг.

² Види „Патешествија и откритија на д-р Едвард Фогел“, стр. 101-102, С. Петербург, 1861.

Карактеристични црти, воопшто, на сите Туариги се: црномуресто лице, рамна и долга црна коса, црна и ретка брада, црни очи, а поретко и сини, мал нос, мали раце, развиени мускули и висок раст“. Туаригите се поделени на четири конфедерации. Секоја од нив за свој центар има по еден планински масив, што претставува прибежиште за нивните стада и место за нивните населби, од каде потоа се распрскуваат по разните делови на пустината и по патиштата, што водат во земјите каде тие делуваат и работат – Туат на северозапад, Радамес и Гат на североисток, Тумбукту на југозапад и Зендер на југоисток.¹ Туаригите главно се делат на јужни и северни.

Туариџи

Северните Туариги се најмалубројни и живеат во оазите, а јужните – во плодородните земји, што граничат со Судан. Според сите патешественици, северните Туариги, според бројноста, не надминуваат 30.000 души и се делат на две конфедерации: едната на исток – Азџер, и другата на запад – Ахагар или Хогар. Тие две конфедерации од своја страна се делат на уште помали делови, што ги формираат родовите. Карактеристичните црти на северните Туариги се висок раст, широки гради, црномуресто лице со мустаќи, црни очи и горд и јуначки од.

¹ La grande Encyclopédie française, art. Touareg.

Туаригите му даваат големо значење на својот род. Тие не земаат жени од суданско потекло, па можеби и затоа го имаат целосно сочувано своето потекло. Туаригите „Ахагар“ ја населуваат земјата меѓу Туат и Гат, место чиј еден дел е француски посед, а Туаригите „Азџер“ ја населуваат земјата меѓу Гат и Фезан, па до границата на областа Зендер. Главен центар им е Ганит. Ако ги земеме предвид сите места каде што живеат Туаригите, станува јасно дека тоа разбојничко племе ги држи сите патишта по кои се движат карваните што идат од Судан за северна Африка и обратно. И навистина, со исклучок на патот, кој минува преку Кавара, сите карвани, што одат

Туаригиски шеф

на север се принудени да поминат преку местата каде што живеат Туаригите. Од тие причини до скоро целата трговија на Судан со северна Африка беше монополизирана во рацете на Туаригите. Сопствениците на карваните им плаќаа определен данок на поглавните шефови на Туаригите и благодарение на тоа стоките минуваа под за-

крилата на Туаригите. Ако патниците не сакаа да им платат данок на шефовите-Туариги, сите беа убивани, а стоката и добитокот ги ограбуваа разбојничките банди на Туаригите. Карваните, што оделе за Судан, обично се состоеле од 1.000-1.500 камили и приближно толку пазачи, но наспроти тоа, тие пак беа уништувани.

Патувањето на карваните преку тие пусти места е проследено со многу опасности, зашто по патот, не само што нема доволно вода, туку нема ниту храна за животните. Поради тоа, тие големи карвани се принудени да се поделат на помали делови, кои се движат на меѓусебно растојание од час-два, па заштитата на пазачите на целиот карван се намалува. Туаригите обично напаѓаат ненадејно и редум

Жиџел на Туаџи

ги убиваат сите пазачи од разните делови на карванот, а стоката и животните ги разграбиваат. Денес, јужните Туариги се по надзор на Французите и од пред извесно време грабежите на Туаригите се многу намалени. Туаригите не се одликуваат со особена храброст, но се познати по својата суровост и неспоредлива итрина. Благодарение на нивните брзи камили (мехри), тие за два дена поминуваат пат, што едвај може да се мине за 10-15 дена. Туаригите можат да истрпат жед и глад до непоимливост. Со една ока испечено јачменово брашно секој тарги може да помине десет дена. Ако за тој период не најдат вода, со нож им ги сечат нозете на камилите и им ја пијат крвта, за да ја намалат

жедта. Ако и по тоа не можат да најдат вода, тогаш колат една од камилите и ја пијат водата, што се наоѓа во нивниот стомак. Туаригите никогаш не ги напаѓаат карваните преку ден, туку користат разни итروشтини. Ставаат отров во урмите и другите прехранбени производи, што за време на патувањето од нив ги земаат предводниците или пазачите на карваните. Или, пак, фрлаат отров во водата на изворите. Карваните обично ги напаѓаат ноќно време, кога

стражата што ги придружува ќе исполегне. Туаригите се делат на неколку класи: началници, благородници и обичен народ – робови. Иако асимилирани, робовите не се сметаат за Туариги.

„Во секое племе има „благородници“, безделници и „долни“ робови. Високиот, силен, храбар и воинствен туариг, со презир се однесува спрема трудот и го смета за достоин на робовите, кои се должни да работат се за своите господари. А, „господарите“ се занимаваат, главно, со разбојништво и грабежи. Ги напаѓаат и беспопштедно ги ограбуваат патувачките каравни низ пустината или, пак, соседните градини, чии жители се побогати од Туаригите“ (Лункевич). Туаригите можат да се сметаат за совршен тип на бедуини и за непријатели на секаква граѓанска окупација.

Туаригите не се само номади. Разните оази во Сахара можат да се сметаат за нивни села, а во Ахагар и Азџер имаат големи палмини шуми и богати градини.

Облеката на Туаригите е сосема различна од облеката на другите племиња. Белите долги ризи им се од европски шајак, но горните алишта им се направени од судански платна, што самите ги ткаат. Тие имаат темносина боја, а белите ризи им се украсени со разни памучни или свилени скапи украси, па секоја чини од 80 до 100 лева. Нивните ракави се толку широки, па нивните краеве стигнуваат речиси доземи. Ако има потреба, Туаригите со нив го обвиткуваат целото тело и легнуваат да спијат каде и да се најдат.

Главатарите на Туаригите носат посебна горна облека од волнено платно, што се вика *бурно* и речиси наликува на нашите пелерини. На главите не носат фесови, туку чалми. Со исклучок на очите, тие целото лице го покриваат со платната од чалмите. Лицето не го откриваат дури и кога јадат – храната ја ставаат в уста одоз-

Црнкиња во празнична облека

дола, под платното со кое ги покриваат лицата. Од оружје, Туаригите користат копја, сабји, ножови и многу ретко пушки. Копјата цели или, пак, само нивните врвови се од челик, додека рачката е од дрво, што се витка, но не може лесно да се скрши. Сабјите им се како на времето римските. Имаат многу сабји од бронза, што се направени уште пред 500-600 години. Туаригите говорат посебен јазик. Имаат многу песни со воинствен дух. И игрите им се воинствени. Викањето за време на игрите го дразната човековото уво. Туаригите се многу свирепи луѓе. Во однос на послабите, посвирепи се и од тигар. Како и камилите, издржуваат долго време без вода или храна, меѓутоа кога ќе најдат вода, одеднаш пијат повеќе од шест оки. Непосреден сведок сум на еден настан. Доаѓајќи од Гат, еден туариг за шест дена мина растојание за кое обично се потребни 15-16 дена. По пристигнувањето во Мурзук, одеднаш испи повеќе од *шест* оки вода. Меѓу Туаригите има и многу добри луѓе, а жените им се доста убави и соперничат со жените од черкеско потекло, само што по 20-25 години почнуваат да ја губат својата убавина. Туаригите претпочитаат

Шайор на Туариѓи

полнички жени. Колку една мома или жена е пополниа, толку повеќе се почитува. Поради тоа, момите на Туаригите употребуваат едно средство задебелеење. Обемно јадат мрсни јадења, дури и повеќе отколку што може да им поднесе стомакот. Ако момата не сака да јаде, тогаш татко и со сила, а понекогаш и со тепање ја тера да јаде

колку што може повеќе месо. Туаригите имаат голе почит спрема жената. „Таа ги воспитува децата, го води домаќинството, често присуствува на советот на старешините, а понекогаш ја избираат и за глава на целото племе. Сите мажи спрема неа се однесуваат со респект и почит и тоа не туку-така. Таму жените се пообразовани од мажите. Повеќето од нив знаат да читаат и пишуваат, знаат да пеат и да раскажуваат стари преданија, а понекогаш и сами составуваат раскази и песни. Сето тоа ги издига високо во очите на мажите, кои знаат само да војуваат и ограбуваат“.

Во односот со жените од нивното племе, Туаригите се повнимателни дури и од Европејците во Западна Европа. Родот се смета по мајчина линија. Многуженството ретко се практикува и не е многу раширено. Богатството на Туаригите се состои во нивната трговија со робје. До скоро на чисто разбојнички начин ограбуваа безброј жени и деца од суданските области и на тој начин, трговијата со робје беше нивни монопол. Поради строгоста на француските власти, денес таа трговија е намалена, но пак продолжува од Туаригите, кои

Туариџи

се на север од француските колонии во Судан. Освен со пренесувањето на стоката меѓу Судан, Фезан и Туат, Туаригите се занимаваат и со трговија. Еден дел од стоката, што тие ја продаваат, е стекната на незаконски начин, друг дел им е добиен како надомест за преносот – баџ, но најголемиот дел е ограбен. Туаригите, кои живеат

во еден дел од фезанската област, се занимаваат и со земјоделие или нивните робови ги тераат да собираат дрва и да подготвуваат графит.

*
* *

Некои од началниците на Туаригите се нарекуваат султани, а други главатари – шефови. Тие главатари, заедно со првенците, ги решаваат сите проблеми и спорови. Меѓу нив и началниците постои взаемна почит и уважување. Туаригите од Азџер имаат тројца началници, но најпознатиот е Ингдази. Туаригите, кои живеат во Гат, и оние кои ја населуваат долината Аберџиз, се негови потчинети. Најсилниот и најбогат Туаригиски началник е Султан Амуд, кој живее во Ганит. Името на третиот шеф на Туаригите е Буфнает, човек на 50-55 годишна возраст. Чалмата на главата му е од бело платно долго повеќе од 15 метри. Жезолот, што го држи в раце, е стап со кој лесно може да се убие камила. Кој еднаш ќе го види, долго време во животот нема да го заборава.

Туаригите ифицијално ја проповедаат муслиманската религија, но не постат за време на Рамазанот и не се мијат редовно. Својата писменост ја нарекуваат тофеник. Частичката – то – е претставка на сите зборови од женски род. Кога таа ќе се тргне од зборот тофеник, останува феник. Веројатно својата писменост ја зеле од Феникијците. Но, тоа е само претпоставка.

Тибоси

Тибосите ја населуваат Тибести, земја од вулканско потекло, која од југоисток кон северозапад опфаќа над 700 километри. Поделени се две главни племиња: тибо-решад и тибо-тибести. Првите го населуваат местата од гратчето Гатруна до градот Кавара, а некои од нив живеат и во јужниот дел на пустината Кафра. Тоа племе е независно и се управува од свои шефови наречени *мајна*. Тибо-решад се под француски протекторат и се распрснати на југ од градот Кавара до Борно и Судан. Просторот што го населуваат жителите на тоа племе е доста голем, меѓутоа освен Кавара и Билма, нема други градови.

Според некои научници, Тибосите се од црнечко потекло, а според други, тие се од кавкаската раса. Всушност, Тибосите се мешавина меѓу луѓе од црнчката и кавкаската раса. Имаат висок раст, црна кожа, широко чело, правилен нос, црни очи и стројна снага. Косите не им наликуваат на косите на кавкаскиот, ниту на црнечкиот тип: тие се на средина меѓу нив. Во однос на вилиците, брадата и носот тие се на средината меѓу двата типа – црнечкиот и кавкаскиот. Изложени на жешките сончеви зраци, што паѓаат речиси вертикално, а потоа измешани со други племиња од внатрешноста на Африка со текот на времето ја смениле бојата на кожата и денес се јавуваат како еден вид премин

Тибос

меѓу кавкаската и црната раса. Тибосите се воинствено племе, а сосема мал дел се занимава со сточарство и трговија. Во нивните обичаи и празнувања јасно се гледа нивниот воинствен дух. Тие се вооружени со пушки и посебни копја, што многу лесно ги фрлаат на големо растојание. Освен тоа, употребуваат и едно друго ладно оружје, што се нарекува *шанѓал-манѓал*. Тоа од сите страни има сечила и може да се фрла од далеку. Може да се каже дека претставува едно од најгрозните ладни оружја, што постојат кај разните племиња во Африка.

Тибоска мома

Тибосите немаат многу народни умотворби. Во тој поглед, тие се посиромашни и од фезанското население. Единствените народни умотворби им се долги добро ритмувани стихотворби, што ги рецитираат со посебна жар. Пред да влезат во борба или пред да нападнат некој карван (обично ноќно време), еден од нив со крената рака рецитира долги стихотворби, со кои ги поттикнува борците воспевајќи ја храброста на нивните народни херои и нивните претци. Стиховите се многу содржајни. Кога Тибосите ги слушаат, се собираат околу водачот и паѓаат во екстаза. Сите почнуваат да викаат „зен-зен-зен“ и почнуваат

да се борат. Во целата *Сахара ел Фалаџи* – североисточниот дел на Сахара – нема повоинствено племе од нив. Тибосите и Туаригите живеат под шатори. На едно место се и жени, и деца и разни животни. Куќите во постојаните населби се еднообразно направени и наликуваат на пештери. Изградени им се на високи места и заградени се со карпи. Да потсетиме дека Тибосите и Туаригите житото го мелат меѓу два камења од кои едниот е неподвижен, а со другиот ги тријат зрната. Вообичаена храна на Тибосите се плодовите на дрвото *Нехл-Фараон* (царска палма). Варено брашно или леб многу ретко јадат. Бројните животни им овозможуваат да се хранат и со месо. Птици, кокошки или јајца не јадат. Од таква храна се гнасят.

Облеката им е речиси исто со таа на Туаригите: долга риза, сини бечви и бела чалма. Во текот на студените месеци носат кожни алишта, заедно со волна или шајак. Таа облека во ништо не се разликува од облеката на ескимите. Физичките услови во кои живеат се многу лоши, па им го смениле и карактерот. Тибосите се мрачни, некомуникативни, внимателни, жестоки и подмолни. Според вероисповедта, божем се муслимани, но всушност останале такви какви што биле и порано – и сега се поклонуваат на изворите и им принесуваат жртви, веруваат во злите духови итн.

Тибести административно не е организирана. Целата земја важи божем за околија, што припаѓа на Фезанскиот округ. Тибосите се поделени на родови, кои имаат свои главатари, кои на тибоскиот јазик се нарекуваат *мајна*. На број се 20 до 22. Највлијателен е мајна Сефами, кого го нарекуваат *Сулџан-џибо*. Сефами е две-три години веќе околиски началник и живее во Вардај, речиси во центарот на Тибести. Главни тибоски главатари се мајна Тегоми, Целауј, Хамед, Анкрми (храбар), Коакуами, Гитами туил (високиот), Ибрахим Федај и др. Тибосите и Туаригите се мразат меѓу себе.

Постојано се борат и оние што ќе бидат поразени, жестоко ги чувствуваат последиците. Не само што сите жени и деца ќе бидат бесмилосно убиени, туку и целата стока, сите камили и други животни се ограбуваат.

Никакви интереси не ги спречуваат тие племиња да се прогонуваат и меѓусебно да се убиваат, зашто како едните, така и другите се номади или сточари, а пространите долини овозможуваат колку-толку да не се во постојан допир. Борбите меѓу нив се должат единствено на нивниот разбојнички инстинкт, на нагонот за грабање и за плен

Црнечка жена

или на каприците на нивните главатари. Ако ја опишам жестокоста со која постапуваат Тибосите или Туаригите, на човека косата ќе му се крене од ужас. Некои од тибоските главатари сфаќаат дека раздорот меѓу двете соседни племиња нема смисла и сакаат да се смират, меѓутоа не можат да успеат, бидејќи уште од детството на секој тибос му е всадена омраза спрема Туаригите. Тибосите, како и Туаригите, се занимаваат со водење карвани или со грабежи. Тие се дури и поитри и честопати сами им оставаат на разбојниците да ги ограбат карваните за кои биле платени и ангажирани да ги водат или, пак, да ги заштитат од напади. Тибосите се посвирепи и покрвожедни од Туаригите, а за време на судири или напади врз карваните се многу посмели од нив. Тие не го штедат својот живот, но уште повеќе не го почитуваат животот на другите. Доскоро, Тибосите страувале од Туаригите, меѓутоа сега, откако успеале да се снабдат со добро оружје купено во Судан од француските или од англиските колонии, тие се секогаш подготвени во погоден момент да ги нападнат карваните што ги предводат Туаригите. Меѓу Тибосите и Туаригите дури и во говорите не постои блискост. Напротив, јазикот на првите е многу близок со јазикот на жителите во Кано и Борно, иако многу се разликуваат во изговорот на зборовите. Тибосите не се многуброен народ, како што некои сакаат да ги претстават.

Најдобра епоха на Тибосите била втората половина на XVI век, во време на династијата Булала. Од половината на XIII до половината на XIV век, Тибосите припаѓале на областа Борно.

Наспроти неправедностите и притисоците, што Тибосите ги чувствуваат од Туаригите и од жителите на Борно, тие сепак имаат извесна благосостојба, ако воопшто за такво нешто може да се говори во центарот на Сахара.

Историја

Градот Ѓерма, во долината Гарби, е бивша престолнина на Гарамантите – старите жители на Фезанската област. Гарамантите, за кои говори и Херодот, во старите времиња не само што владееле со областа Фезан, туку своето владеење го прошириле и врз многу други мали либиски племиња, кои ги населуваат земјите на север од Фезан до брегот на Средоземното Море. За јужна граница на Гарамантите се сметаат Баградес (сегашниот Агадес) и Дарфур. Некои и Тибосите ги сметаат за потомци на Гарамантите, но тоа не е точно.

Во близина на стариот град *Герма* или Герама (кај Римјаните) се надвишуваат високи карпи. Остатоците од глинени уреди со многу карактеристичен механизам говорат за големината на градот. Тој бил долг 5.000 чекори. Денес во Ѓерма има околу 20 семејства, кои бројат близу стотина души. Не помалку важно е соседното место Туаш, кое се дели на три дела. Еден на Туаригите, што претставуваат населби со колиби направени од палмини стебла, вториот се заградени места во кои има посебни куќи изградени од земја измешана со глина и третиот е во форма на мал четириаголник, опколен со сидини, што имаат две врати од кои едната е од источната, а другата од западната страна. Улиците се прави и под прав агол се сечат една со друга. Малку подалеку од Ѓерма има еден паметник подигнат од римјаните, што многу јасно говори колку далеку проникнал тој народ во внатрешноста на Африка.¹ Зданието е ниско и во него има ширина, каде се наоѓале гробовите. Две негови страни се со должина од 16,5, а другите две по 21 метар и украсени со низа од столбови во коринтски стил. Објектот е направен од истите песочници со кои се покриени соседните ридови. Походот што римјаните го извршиле во тие далечни земји се случил околу 735 година од основањето на Рим или 19 години пред раѓањето Христово. Го извршил Луција Балб Гадитан, по раѓање Шпанец, но кој успеал да стане римски граѓанин, а подоцна и конзул, најверојатно уште кога бил претор во Африка. Походот бил преземен со цел да ги смират Гарамантите, кои со своите разбојништва ја попречувале трговијата. Откако извојувал победи кај Кадем, сега Гадамес и Гарама (Ѓерма), Балб триумфално бил пречекан во Рим. До ден денес добро сочуван, паметникот покажува дека владеењето на римјаните не било краткотрајно. Но, бидејќи триумфот на Балб се случил токму во немирните времиња по убиството на Цезар, сеќавањата на славните освојувања на Балб речиси се заборавиле поради други поважни настани. Фогел во Ѓерма пронашол остатоци од ограда на еден извор, што имале траги од римско потекло.

Токму затоа старите кули и гробници, што тој ги пронашол околу Ѓерма, прво ги водел како римски, базирајќи се само на тоа што денешните жители ги сметале за пагани, но подоцна се убедил дека тие се дело на најстарите жители на Фезан. Грешката може да се објасни, зашто тие гробници многу се разликуваат од сегашните турски и арапски гробови. Подоцна Фогел пронашол остатоци од

¹ Види фотографија со римска гробница.

многу кули и замоци подигнати од старите жители на Фезан, не само по ненаселените места, туку и во самата пустина. Дека тие објекти не се римски, туку фезански, Фогел се убедил откако го посетил местото Сезан. Неговиот колега, познатиот географ А. Петерман, претпоставува дека тој Сезан е истото место кое Лајол го нарекува „Цајцов“ и се наоѓа на три-четири километри од Мурзук.

Сезан бил најстариот град во Фезан. Фогел забележал дека таму сите прозорци на куќите се триаголници. Најпросперитетен период на Сезан бил околу 1000 години по Христовото раѓање. Тамошните гробници потсетуваат на денешниот ритуал со кој Тибосите ги погребуваат нивните починати. Едноставно, ги покриваат со тешки камења, за да не можат, според нив, починатите повторно да излезат од земјата.

Старите замоци се обично опколени со високи сидини (60 метри) и опфаќаат простор од 80 до 100 метри, а на кошињата имаат кули. Околу нив има и ниски градби. Фогел не нашол никој кој би можел да му каже кога и кој ги изградил тие објекти, па претпоставува дека потекнуваат од периодот на процутот на Фезан, односно од 800 г. по раѓањето Христово. Впрочем, тој се согласува дека тие може да се и многу постари, зашто земјата од која се градени тие објекти содржи многу сол, па според тоа можат да постојат цели столетија.

Стариот град *Едери* (во шатинската долина) бил распослан на карпесто место, високо 580 метри. Црните сидини, со кои бил опколен од југ, биле многу стрмни и високи, па во него било можно да се влезе од северната страна. Благодарение на својата местоположба, што се разликува од останатите места во Фезан, тој град во минатиот век брзо надвлада над останатите градови. Но, тогашниот главатар на племето Евлади-Сулејман, Абдул Целил, го разурнал градот и им ја одземал независноста на неговите жители.

Урнатите, што и денес ги покриваат врвовите на сидините, сведочат за бројноста и густината на бившото население во тие места. Улиците во северниот дел на градот се тесни и многу стрмни. Сегашниот град е во подножјето на самите сидини. Во нивниот јужен дел, како и во подножјето, има живеалишта ископани под земја, што постојат уште од непознати времиња. Вратите на некои од нив се покриени со паднати камења, опсипани со песок. Денешните жители сметаат дека тие живеалишта се домови на злите духови.

Претходниците на сите племиња, кои денес живеат во Триполи и Фезан, уште во древните времиња биле во допир со источните народи. Еден дел од Египќаните, кои од непознати причини се пре-

селиле во Фезан и Триполи, им оставиле во наследство многу работи на локалните жители. И Феникијците со своите колонии и развиена трговија исто така биле во контакт со племињата, кои живеат покрај брегот на Средоземното Море. По нив и старите Грци, не само што имале колонии во Циренаика, туку мнозина од нив, жедни за наука, оделе во поголемите просветни центри (Курин) за да учат и да се образоваат (380 год. пред Христовото раѓање). Покрај брегот на Средоземното Море, во сегашен Триполи, долго време опстојувале и моќни држави, што подоцна биле поразени од римјаните (146 г. пред Христа).

Старите ѝ обрнувале малку внимание на етнографијата и речиси ништо не ни кажуваат за Либијците, Гарамантите, Етиопјаните, поради што ние денес не знаеме со сигурност какви биле тие древни народи, дали биле бели, црни или црвени, потоа дали потекнуваат од нумидијците или од црнциите или, пак, се мешавина меѓу едните и другите. Многу веројатно е дека имало некаков „компромис“ меѓу брегот на Средоземното Море и Судан, што бил центар на многубројно население. Во тој „компромис“, се разбира, најголема улога одиграла берберската раса, која била интелектуално поразвиена од останатите раси во Судан.

За време на исламот почнува еден нов процес: Арапите почнуваат да навлегуваат во Сахара прво во мали, а подоцна и во поголеми групи. Тие влегуваат во борба за влијание со Берберите и во еден долг период се случувале постојани приливи и одливи од народи. Најпосле, таа постојана борба завршила без вистински победник: етничкиот триумф бил на страната на Берберите, кои се најбројни во Сахара, но социјалната победа останала на страната на Арапите, чиј јазик, религија и институции во секој поглед ги надминувале берберските. Шаталие во своето дело „Исламизмот во западна Африка“ многу накусо ја резимира таа долга и заедничка историја. „Арапската окупација на Сахара, вели тој, има разни особености. Впрочем, нејзините главни црти не се обезличени од локалната форма, што таа можела да ја има. Најпрво таа (окупацијата) се манифестирала преку една бавна преселба. Претставниците на арапската раса, до V век од муслиманскиот календар, биле исклучиво муслимански мисонери, кои во некои центри едвај успеале да формираат некои безначајни колонии. Тоа движење, прекинато од востанието на Берберите во Магреб и од победите на алморавидите (мурабутините), во XI век почнува да се појавува со нова сила и во форма на навлегување од страна на египетските племиња. Овие, пак, биле речиси сите

уништени, зашто од калифите на фатимитската династија биле втурнати во борбите со побунетите, исто така, нивни поданици во северна Африка. Племињата, кои денес ја населуваат Сахара, дошле подоцна, а повеќето од нив кон крајот на XIII век. Тие воделе жестоки борби со првобитните жители, но со престижот на нивната раса успеале насекаде да се наметнат. Откако се измешале со берберските племиња, од кои некои со големи маки, сепак, успеале да ја

Римска гробница

зачуваат својата самостојност, формирале ново население, односно нова мешавина во која од политички аспект, водечкото место го заземале фракциите во кои најмногу било зачувано арапското наследство. Во редот на тие новоформирани племиња, покрај

фамилиите наречени Хусеин, а нивните членови шерифи, односно чиста крв, кои стекнале предност меѓу останатите семејни фракции, има уште и берберски групи – индиректни потомци на старите самостојни династии на сахарските санхаџи или на првите мурабутини или алморавиди. Останатите делови од првобитните жители, кои останале настрана од било какво мешање, ја формирале првокласната самостојна каста *Хусиниџе*. Истовремено со арапското навлегување во текот на XI – XIII век, имало една преселба на Берберите, кои најпрво ги населувале северните делови на Сахара. Некои фракции од мурабутините ја зачувале својата независност, додека пак останатите се измешале и од своја страна ја прифатиле власта на гоподарите во земјата.“

Тоа се елементите кои денес го претставуваат населението во еден дел од Сахара. По доаѓањето на арапскиот елемент во Сахара и по неговото мешање со берберскиот, кога и едните и другите почнале да дејствуваат во Судан како воени или како мисионери на исламот, чија религија и јазик ги ширеле, во Сахара почнале да навлегуваат и Суданците. Како резултат на тоа, големи црнечки империи владееле со извесни делови од пустината. Империјата Гхена, основана од црниците сонике или асуанек, владеела со огромни простори во Судан. Подоцна племето манде, повторно од црнечко потекло, во XII век ја проширило својата моќ во пустината од Тимбукту до Туат. Потоа црните сонгхаџи од Нигер, чија престолнина покрај брегот на истоимената река била Гого, присоединиле големи делови од Сахара и се доближиле дури до Мароко и Алжир. Тие продори, се разбира, не можело да не остават траги во оазите на Сахара. Посебно е значајно што до пристигнувањето на Французите и нивното освојување на овие простори, трговијата со робје не била прекината.

Од сето наведено произлегува дека жителите на Сахара потекнуваат од две раси – кавкаската и црната. Или од три, ако белите жители ги поделиме на Бербери и Арапи.

Историјата на истражувачите кои поминале низ Триполи и Фезан за да ја истражуваат Сахара и внатрешноста на Африка

Двајцата Англичани, Ледијард и Лукас, биле првите истражувачи кои во 1788 година биле испратени од Лондонското африканско друштво да го поминат континентот од Триполи или Каиро до Гвинејскиот Залив. Иако нивното патување, помалку или повеќе, било со научни цели, тие обајцата починале на самиот почеток на своето

Џејмс Ричардсон

д-р Адолф Овервеџ

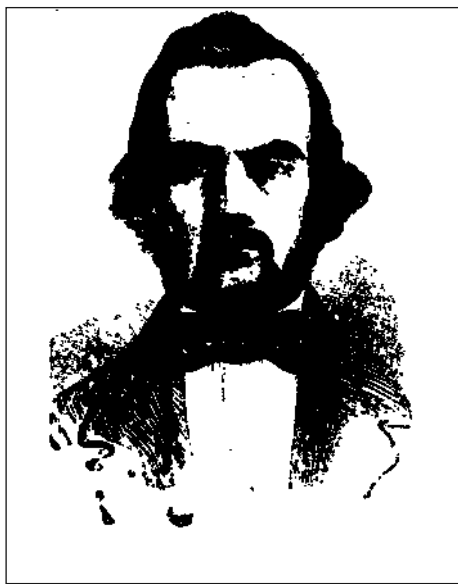
патешествие. Во 1800-та година, Хорнеман, родум од Хановер и емисар на истото мало друштво, успешно ја исполнил својата мисија, но откако тргнал од Мурзук со годишниот карван што оди за Борно, тој настрадал од болест во областа Нупе, на брегот на реката Нигер.

Во 1810 година, други двајца Англичани, Ричи и Лион, решиле да ја преминат централна Сахара од Триполи до Борно. Ричи починал во Мурзук, а Лион бил принуден да остане во јужниот дел на фезанската област.

Во 1822 година Јуднеј, Денхам и Клапертон, повторно Англичани, биле испратени од истото африканско друштво. Јуднеј починал во Борно, додека Клапертон и Денхам ги посетиле Борно, Чад и Сокото и по истиот пат се вратиле таму од каде што тргнале – Триполи. Така тие успеале да откријат едено катче од „црниот континент“ – Африка. Во 1826 г., друг Англичанец, Ленг, повторно тргнал од Триполи и заминал за Тимбукту. Стигнал до реката по која патувал шкотскиот научник Мунго Парк (роден 1771 г., а починал во Африка во 1806 г.), но при враќањето од таму бил убиен.

Подоцна еден Французин, прочуениот Рене Каје, успеал во 1827-28 г. да стигне до Тимбукту. Прво патувал по реката Нигер, а потоа ја преминал западна Сахара од Конакри до Танџер. Неговото патување траело 505 дена. На патувањето од Мароко за Тимбукту, во 1836 г., бил убиен Англичанецот Давидсон.

Во 1850 год., Французинот Леополд Панае, ја преминал западна Сахара од Сент-Луис до Могадиш. Во периодот од 1850 до 1855 година, траело познатото патешествие на д-р Барт, германски научник, кој заедно со својот сонародник Овервег и под водство на Ричардсон, бил испратен од страна на германската влада. Овие двајца починале, а Барт, наспроти огромните проблеми, имал среќа да ја заврши таа експедиција во Сахара и северен Судан. Третиот Германец, д-р Фогел, кој бил „испратен за да го замени Ричардсон“, бил убиен во Ведај, во 1856 г. Делата на д-р Барт за географијата, лингвистиката и историјата на поминатите земји се драгоцен придонес за науката.

Д-р Барџ

Оттогаш, фактички, Французите почнуваат со големите истражувања на Сахара, главно во западна Сахара. Се разбира, многу природно, зашто тој дел од Сахара е на патот меѓу Алжир, Нигер и

Сенегал – француски колонии. Капетанот Vincent, член на генерал-штабот, во 1860 г. го истражувал Адрар. Истовремено се одвивало и патешествието на Henri Duveyrier (1859 – 1861 г.) во северниот дел на алжирска Сахара. Подоцна тој ги објавил своите одлични трудови за тој дел од Сахара, за тамошното население Туариги и воопшто за Туаригите.

Според хронолошкиот редослед, ќе ги одбележиме и следните патешествија: патувањето на Германецот Weniger, кој тргнал од Бенгази и бил убиен во Канем, на североисток од езерото Чад (1862-63), патувањето на еден друг многу познат германски научник Gerhard Rohlfs од Мурзук за Кука, преку оазата Кауар, патешествието на холандската патешественичка г-ца Алексина Тине, убиена од самите

Д-р Фоџел

нејзини водачи – Туариги, на патот меѓу Мурзук и Гат, потоа патешествието на Германецот Nachtigal во Тибести, каде дотогаш не бил стапнат ниту еден европеец (1869 г.), како и второто негово патување во траење од четири години (1870 – 1874 г.) преку Сахара и

Судан, оазата Кауар, Кука, езерото Чад, Вадај, Дарфур, Кордофан и Картум, и на крајот патешествијата на Gerhard Rohlfs во 1869, во 1873-74 и 1879 г. (во оазата Куфра).

Впрочем, наспроти сите проблеми, убиства и неуспеси, погледите на Французите биле насочени кон Тимбукту – неуспехот на Пол Колеје, кој стигнал до Ин-Шалах, во Туат, и бил принуден веднаш да избега (1873-74 г.), убиството на Дурно Дјупере и на Жуберт кај Гадамес (1874), неуспешниот обид на Виктор Ларго да го мине Гадамес во 1874 и повторниот наредната 1875; неуспехот на лајтнант Луј Сај со намера да го проучи Ахагар (1877); убиството на Германецот Ervin von Bari во земјата на Туаригите (1877), патешествието на Австриецот, Оскар Ленц, од Мароко до Сенегал преку Тимбукту (1880). За време на тие експедиции, од кои успеа само една и тоа последната, малку по малку почна да се шири идејата за пробивање на железничка патна линија преку Сахара, што ќе значи и комуникација меѓу Алжир и Судан. Ова особено по објавувањето на познатата книга на инженер Дјупоншел – „*Транссахарска железничка ѓајина линија*“ (1878). Француската влада, поттикната од општественото мнение, решила да испрати една воена експедиција за да го истражи патот меѓу Алжир и централен Судан во правец на Ахагар, потоа да ги истражува земјите низ кои минува реката Нигер, како и околината на езерото Чад, со цел барем приближно да ја одреди трасата на идната железничка линија. За жал, француската влада не обезбедила доволно европејци и локално население, за да може безопасно да се помине зоната населена со Туариги.

Под команда на полковник Flatters, во 1880 г. тргнала една експедиција од Бискра. Меѓутоа, таа не успеала да го мине езерото Менкхуг. Под команда на истиот полковник, веднаш била испратена нова, но и таа трагично завршила. Откако ја минала земјата Миа кај Хаси Инифелд, преку Мосигем и Амоид поминала во Амагдор, но поради невнимание и укажаната преголема доверба во водачите Туариги, на 16 февруари 1884 била испоклана во Таженут (а не во Бирел-Гарма, како што доскоро се мислеше), во југоисточниот дел на Ахагар.

За уништувањето на втората експедиција на Flatters, мораше да следува одмазда врз Туаригите. Но, за жал, владата премолче, па тие продолжија да убиваат и други патешественици, како на пример мисионерите Ришар Морад и Пуплард на патот меѓу Гадамес и Гат, потоа поручникот Марсел Палат на патот од Тимбукту за Туат (1886), Камил Дулс (1889).

Во 1890 г., во согласност со склучената француско-англиска конвенција, Французите го зазедоа оној дел од Сахара што се наоѓа меѓу Алжир и Тунис, од една страна, и реката Нигер и езерото Чад, од друга. Од тогаш Франција почнува поенергично и континуирано да ги колонизира териториите што се наоѓаат во нејзината сфера на влијание во Сахара и во Судан.

Хенрих Дуверие

Виктор Ларџо

Во централна Сахара само еден човек, Фернанд Фуру, континуирано вршел истражувања од 1883 г. Изложен на големи опасности во земјата на Туаригите, тој седум пати се обидува да го помине „санитетскиот“ кордон, што му го поставувале Туаригите (1890 – 1897). Седум пати тој бил принуден да отстапува пред нивните карактеристични итрини и заплашувања, но карактеристично е што речиси секогаш самиот тој лично се договарал со нив. И други двајца истражувачи исто не успеале како него: Мери во 1892 г. и Бернар Атану во 1894 година. Многубројни теоретичари беа во заблуда. И тоа главно оние кои сметаа дека муслиманите можат да се потчинат само со закон, со убедувања и разбирање, а не со сила. Се разбира, истите кои, впрочем, и препорачуваа да се вршат истражувања. И тоа на мирен начин и само од луѓе кои ќе бидат предвесници на благонаклонетоста и толерантноста, а истовремено ќе бидат и пионери на трговијата. Апостолите на таа идеја Дуверие, Солеј, како и многу други, речиси сите географи и публицисти, се најдоа изиграни од фактите. Последна жртва на таа „филозофија“ бил Маркис Морес, кој бил убиен од Туаригите во 1896 г. при самото негово влегување во туниска Сахара. Еве што вели Фуру, еден од најподготвените

патешественици во Сахара: „Без сомневање, земјата на Туаригите не ќе може сигурно да се помине без употреба на сила. По целиот пат мора да се подигнат добро изградени и утврдени стражарски пунктови, чии вооружени гарнизони ќе бидат задолжени со полициски обврски. Тоа е неопходно ако сакаме да има постојана комуникација меѓу Судан и Алжир“.

Пол Солеј

Жорж Фламан

Смелиот Фуру најпосле ја убедил владата во исправноста на своите идеи за пробив „со сила“ и тој во 1898 г., под водство на командантот Лами, тргнал со едно одделение од 130 души и со два топа. Туаригите вртеле околу него, но не го уплашиле. Тој го преминал Ахагар и влегол во Аер, каде по голема битка ги одбил Туаригите предавници. Потоа успеал да влезе во Дамергу и во Зендер, каде се сретнал со Joaland Meunier, кој дошол од Нигер. По извесно време Фуру го продолжил патувањето кон езерото Чад и кон Шари. Во победоносна битка против султанот Рахаб, таму ќе падне убиен неговиот колега Лами. Така пустината конечно ќе биде победена.

Кога експедицијата Фуру – Лами успеала да ја мине Сахара, владите на Франција и на Англија потпишале друга конвенција (20 март 1899) како дополнување на првата од 5 август 1890 г.

Според таа конвенција, еве како била определена француската граница во Сахара: на исток, француската граница почнува од границата на Триполи (Фезан), односно од точката на 13 степени и 40 минути источна должина, потоа се движи кон југоисток до 21 степен и 40 минути должина, по тој меридијан оди кон југ до 15-тата северна паралела од каде продолжувајќи на запад, до границата на Дарфур,

таа стигнува до границата (од 18 степени и 40 минути до 20 степени и 40 минути источна должина) меѓу таа „египетска“ провинција и Вадај, призната за француска. Во согласност со таа последна конвенција, Тибести, Уанианга, Енеди, Борку, Канем, Вадеј или воопшто сите земји на исток, североисток и на север од езерото Чад, стануваат француски.¹

Фернанд Фуру

џолковник Ломи

Последниот истражувач е Hans Ficher, родум од Vale (Швајцарија), англиски поданик и губернатор на англиската колонија Борно. Ficher тргна од Триполи на 25 јуни 1906 г., а во Мурзук пристигна во август. Во септември 1906 г. на пат за Тибести, во околината на Гатруна, со невидена смелост лесно порази една чета од Туариги-разбојници и го продолжи своето патување кон Кавара. Од таму замина за Борно, каде престојуваше цела година, а потоа излезе кај Гвинејскиот Залив, од каде што замина за Лондон (во јуни 1908 г.).

¹ La grande Encyclopédie française, O. Reclus, t. XXIX, Sahara.

Список на лица на заточение во Фезан									
Реден Број	Име и презиме	Место на раѓање	Пресуда	Уапсен	Професија	Брачна состојба	Деца	Возраст во години	Забелешка
Битолски округ									
1	Симеон Д.Шишков	с.Екши-Су (Леринско)	Смрт	14.09.1904	Земјоделец	Оженет	1	33	-
2	Алекси Г.Џорлев	с.Баница (Леринско)	Смрт	16.09.1905	Земјоделец	Оженет	2	30	Востаник
3	Свештеник Г.Василев	с.Врбени (Леринско)	Смрт	16.09.1905	Свештеник	Оженет	4	33	-
4	Ив.Битраков	Охрид	Смрт	14.09.1904	Механичар	Не	Не	30	-
5	Благој Симонов	с.Цер (Дем.Хисар)	Смрт	14.11.1905	Пекар	Оженет	2	27	Востаник
6	Сотир Николов	с.Ајтос (Леринско)	Смрт	06.09.1905	Земјоделец	Оженет	5	36	Востаник
7	Петар Христов	с.Полог (Битолско)	Смрт	11.03.1905	Земјоделец	Оженет	1	33	Востаник
8	Дуле Силјанов	Охрид	Смрт	25.09.1905	Шивач	Не	Не	29	-
9	Тодор Џамбазов	Охрид	Смрт	17.09.1905	Месар	Не	Не	27	-
10	Петар Џамбазов	Охрид	Смрт	17.09.1905	Месар	Не	Не	25	-
11	Насте Димитриев	Охрид	Смрт	17.09.1905	Месар	Не	Не	23	-
12	Атанас Ферманов	с.Буф (Леринско)	Смрт	27.10.1903	Земјоделец	Оженет	3	60	Востаник
13	Стојан Георгиев	с. Бозовик (Битолско)	Смрт	24.10.1904	Земјоделец	Оженет	1	40	-
14	Диме Петрев	Битола	Смрт	09.05.1905	Градинар	Оженет	Не	54	-
15	Цветан Петрев	Битола	Смрт	09.05.1905	Градинар	Оженет	Не	40	-
16	Стојан Христов	Битола	Смрт	09.05.1905	Чевлар	Оженет	1	30	-
17	Петар Христов	Битола	Смрт	09.05.1905	Чевлар	Не	Не	21	-
18	Ив.Иванов	с.Просрање (Дем.Хисар)	Вечен затвор	13.04.1904	Пекар	Не	Не	23	Востаник

Солунски округ										
19	Ив.Анг.Господарев	с.Либахово (Неврокопско)	Смрт	08.04.1905	Земјоделец	Не	Не	28	Востаник	
20	Милош Стоилов	Струмица	Вечен затвор	20.10.1905	Месар	Оженет	2	35	-	
21	Сотир Стојанов	Баракли Џумаја	Вечен затвор	13.04.1904	Учител	Не	Не	23	Востаник	
22	П.Пенчев	с.Сеново (Разград.)	Вечен затвор	13.04.1904	Земјоделец	Оженет	1	30	Востаник	
23	Дончо Димов	с.Ресово (Тиквешко)	Вечен затвор	30.05.1905	Бакал	Оженет	1	40	-	
24	Томе Илков	с.Ресово (Тиквешко)	Вечен затвор	30.05.1905	Земјоделец	Оженет	Не	25	-	
25	Илија Димов	с.Ресово (Тиквешко)	Вечен затвор	30.05.1905	Земјоделец	Оженет	3	50	-	
26	Илија Митрев	с.Сермени (Гевгелиско)	Смрт	13.02.1901	Земјоделец	Оженет	4	40	-	
27	Христо Митрев	с.Сермени (Гевгелиско)	Вечен затвор	13.02.1901	Земјоделец	Не	Не	20	-	
28	Хрисо Пенев	с.Сермени (Гевгелиско)	Вечен затвор	13.02.1901	Земјоделец	Оженет	2	40	-	
29	Ташко Христов	с.Ошлани (Воденско)	Вечен затвор	26.04.1904	Земјоделец	Оженет	2	40	Востаник	
30	Никола Андреев	с.Метерис (Црна Гора)	Вечен затвор	13.04.1904	Каменорезец	Не	Не	35	Востаник	
31	Крсто Христов	с.Ватилик (Солунско)	Вечен затвор	19.05.1905	Земјоделец	Оженет	2	40	-	
32	Леко Дечо	с.Ошани (Гевгелиско)	Вечен затвор	07.12.1904	Дрводелец	Оженет	3	35	Влав	
33	Пито Стојо	с.Ошани (Гевгелиско)	Вечен затвор	07.12.1904	Бакал	Оженет	2	30	Влав	
34	Ташо Пампор	с.Ошани	Вечен	07.12.1904	Бочвар	Не	Не	22	Влав	

35	Димо Ташов	(Гевгелиско) с.Лумница (Гевгелиско)	Вечен затвор	04.12.1904	Земјоделец	Оженет	2	35	Влав
36	Димо Стојов	(Гевгелиско) с.Лумница (Гевгелиско)	Вечен затвор	04.12.1904	Бакал	Оженет	3	25	Влав
37	Ив Ангелов	Демир Хисар	Вечен затвор	15.11.1905	Земјоделец	Оженет	3	30	-
Скопски округ									
38	Павел Шатев	Кратово	Смрт	16.04.1903	Учител	Не	Не	25	-
39	Ѓорѓи Богданов	Велес	Смрт	21.04.1903	Трговец	Не	Не	27	-
40	Спиро Димков	Куманово	Вечен затвор	02.01.1905	Шивач	Оженет	Не	26	-
41	Денко Митев	Куманово	Вечен затвор	02.01.1905	Шивач	Оженет	5	26	-
42	Саздо Ангелов	Куманово	Вечен затвор	02.01.1905	Земјоделец	Оженет	1	33	Востаник
43	Стојче Крстев	с.Солне (Гевгелиско)	Смрт	21.11.1904	Земјоделец	Оженет	3	30	-
44	Диме Мартинов	Велес	Смрт	09.03.1906	Дрводелец	Оженет	1	35	Востаник
45	Иван Николов	с.Будимирци (Малешевско)	Вечен затвор	24.07.1904	Земјоделец	Оженет	2	40	-
46	Трпо Крстев	Тетово	Вечен затвор	06.02.1905	Шивач	Оженет	5	36	-
Грчкоман									
47	Андон Стојанов	с.Грчишта (Гевгелиско)	Вечен затвор	-	Земјоделец	Оженет	3	30	Грчкоман
48	Ангел Нуша	Битола	Вечен затвор	-	Келнер	Не	Не	30	Грчкоман
49	Лазо Иванов	Битола	Вечен затвор	-	Келнер	Не	Не	22	Грчкоман
50	Гаврил Секулиќ	Антивар (Црна Гора)	Вечен затвор	13.04.1904	-	Не	Не	29	Потурчен 1907

СОДРЖИНА

Кон ова издание.....	7
Во затворот.....	11
На пат за заточение	16
Кон Фезан	36
Триполи и Бенгази	66
Сунусисти	72
Мурзук и нашиот живот во затворот.....	78
Ослободувањето.....	111
На пат кон Македонија	116
Областа Фезан	140
Граници, местоположба и релјеф на почвата.....	140
Флора и фауна.....	150
Клима.....	157
Етнографија.....	160
Племиња, народи, обичаи и начин на живеење.....	160
Бедуини.....	160
Бедуините во Шати.....	161
Племето Енсари.....	169
Племето Дувада	169
Абити или робови.....	170
Бедуини со постојано место на живеење.....	174
Вистинските фезанци или шушани.....	175
Туариги	186
Тибоси	195
Историја.....	198
Историјата на истражувачите кои поминале низ	
Триполи и Фезан за да ја истражуваат Сахара	
и внатрешноста на Африка.....	204
Список на лица на заточение во Фезан.....	211

Павел Шатев
ЗАТОЧЕНИЕТО ВО САХАРА - ФЕЗАН

Издавачи
Државен архив на Република Македонија
Македоника литера

За издавачиџе
Д-р Зоран Тодоровски
Ленче Тосева

Уредник
Нове Цветаноски

Приредил
Проф. д-р Зоран Тодоровски

Превод
Предраг Димитровски

Обликување на корица
Кочо Фиданоски

Компјутерска обработка за печат
Македоника литера

Печат
Европа 92
Кочани, 2013

Тираж
500 примероци

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека Св. „Климент Охридски“, Скопје

94(497.7):323.1“19“(093.3)

ШАТЕВ, Павел

Заточението во Сахара - Фезан. Т. 9 / Павел Шатов ; превод Предраг Димитровски ; предговор и редакција Зоран Тодоровски. - Скопје : Државен архив на Република Македонија : Македоника литера, 2013. - 218 стр. ; 25 см

Фусноти кон текстот

ISBN 978-9989-622-95-3 (Архив)

ISBN 978-608-4614-41-8 (Мак. лит.)

а) Македонија - Национални малцинства – 20 в. - Книжевни извори

COBISS.MK-ID 95186442
